

Hrvoje Matković

POVIJEST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Drugo, dopunjeno izdanje

Zagreb, 2002.

Recenzenti prvog izdanja
Akademik Ljubo Boban
Dr. Franko Mirošević

Napomena o digitalizovanom izdanju
Slike i faksimili pojedinih dokumenata su izostavljeni zbog uštede prostora.
Nazivi meseci su prilagođeni srpskoj tradiciji radi bolje razumljivosti teksta.

SADRŽAJ

[Predgovor drugom izdanju](#)

[Predgovor prvom izdanju](#)

UVOD

- ▶ [Hrvatska u jugoslavenskoj državi između dva rata](#)

PRIPREMA

- ▶ [Ustaška emigracija i njezino djelovanje do 1941.](#)

DRŽAVA

- ▶ [Uspostava Nezavisne Države Hrvatske](#)
- ▶ [Priznanje NDH i utvrđivanje njezinih granica](#)
- ▶ [Ustrojstvo države i unutarnja organizacija](#)
- ▶ [Oružane snage](#)
- ▶ [Gospodarske prilike](#)
- ▶ [Vjerske zajednice](#)
- ▶ [Kulturni život](#)

AKCIJA

- ▶ [Odnosi Nezavisne Države Hrvatske s Italijom](#)
- ▶ [Odnosi Nezavisne Države Hrvatske s Njemačkom](#)
- ▶ [Politika nacionalne i rasne isključivosti](#)
- ▶ [Snage ugrožavanja Nezavisne Države Hrvatske](#)

- ▶ [Hrvatska seljačka stranka u NDH](#)
- ▶ [Politička i vojna zbivanja 1942. i 1943.](#)
- ▶ [Pokušaj spašavanja Nezavisne Države Hrvatske](#)

SLOM

- ▶ [Posljednji dani i propast NDH](#)
- ▶ [Druga ustaška emigracija](#)

POLITIČKI ŽIVOTOPISI GLAVNIH LIČNOSTI U NDH

DOKUMENTI

Literatura

Bilješka o autoru

Predgovor drugom izdanju

Od prvog izdanja ove knjige prošlo je osam godina i ono je već davno rasprodano. Utvrdivši da je interes za problematiku Nezavisne Države Hrvatske i dalje velik, nakladnik se odlučio za novo izdanje. Kako je u međuvremenu, od prvog izdanja do danas, objavljeno nekoliko monografija i manjih studija u znanstvenim časopisima u kojima se donose novi rezultati znanstvenih istraživanja o NDH, trebalo je povećati opseg knjige. Tako je u dogovoru s nakladnikom prvobitni tekst mjestimično proširen i dopunjen. Proširenje i dopune teksta omogućila su temeljitija i shvatljivija objašnjenja nekih pojedinačnih događanja, koja daju potpuniju sliku osnovne problematike. Kao i u prvom izdanju, zadržana je struktura teksta i obrada bez bilježaka kako bi se postigla veća preglednost i bolje praćenje sadržaja. Time je knjiga i dalje ostala pristupačna širem krugu čitatelja koji žele više saznati o nastanku, trajanju i nestanku hrvatske države u vrijeme Drugog svjetskog rata. Proširen je i popis literature radovima koje je autor naknadno konzultirao. Naime, riječ je o već spomenutim monografijama koje su se pojavile nakon prvog izdanja knjige.

I u ovom izdanju donose se na kraju knjige kratke biografije niza aktera zbivanja koji se u knjizi spominju. Broj tih ličnosti je povećan, a o nekima, koje su već bile uvrštene u prethodno izdanje, dodani su podaci do kojih je autor naknadno došao. Ti dodaci pridonose cjelovitijoj spoznaji osoba koje su imale udjela u određenim političkim akcijama.

U ovo izdanje uvršteno je i nekoliko dokumenata. Njihov je broj ograničen jer predviđeni opseg novog izdanja nije dopustio širi izbor. Radi se o dokumentima karakterističnim za prosudbe ustaške ideologije i djelovanje ustaškog vrha, odnosno glavnog nositelja političke akcije - poglavnika Pavelića. Ti su dokumenti inače objavljeni u nekim zbirkama građe, navedenim u bilješci i u popisu literature.

Neki su zahvati učinjeni i u ilustrativnom materijalu. Naime, određene su slike izostavljene i nadomještene onima koje autor smatra znakovitijima za ocrtavanje vremena i likova NDH, a dodan je i prilog u boji.

Na kraju zahvaljujem se izdavačkoj kući i uredniku gospodinu Josipu Pavičiću, čijom inicijativom i suradnjom je pripremljeno i objavljivano ovo izdanje.

Autor

Predgovor prvom izdanju

Nastanak, trajanje i slom Nezavisne Države Hrvatske široj su javnosti površno i jednostrano poznati. U razdoblju druge Jugoslavije pisanje o NDH bilo je opterećeno ideološkim pristupom i političkim prosudbama koje su je obilježile kao neprijateljsku tvorevinu. O njoj se pisalo sa stajališta pobjedničke partizanske borbe predvođene Komunističkom partijom Jugoslavije. Pri tom je uočljiva izrazita tendencija - posebno političkih ljudi - da se NDH, naglašavanjem njezinih negativnih obilježja i postupaka njenih vodećih ljudi, prikaže u što lošijem svjetlu. Međutim, NDH je dio novije hrvatske povijesti, i to upravo onaj koji je umnogome utjecao na položaj Hrvatske i hrvatskog naroda poslije Drugog svjetskog rata. Nasuprot nekadašnjim pojavama sotonizacije NDH, u novije vrijeme se susrećemo s pojavama glorifikacije te države. Stoga je potrebno objektivno utvrditi njezino pravo povijesno značenje u kontinuitetu povijesnog događanja. NDH je nepobitno rezultat prethodnog povijesnog razvitka Hrvatske. Četiri godine NDH valja promatrati u širokom kontekstu povijesnih procesa na hrvatskim prostorima, poglavito u kontekstu uzroka i posljedica tih procesa. Ona je nesumnjivo bila pokušaj rješavanja *hrvatskog pitanja* uspostavom vlastite, neovisne hrvatske države. No, u tome se ne smije zanemariti vrijeme njezine pojave i utjecaj okruženja u kojem je nastala. NDH bijaše podložna planovima i pothvatima mnogih činitelja, i to najprije međunarodnih, a zatim i snaga koje su je osporavale i s kojima se ona neprestano sučeljavala.

Svjestan potrebe da se našoj široj javnosti dadu najneophodnije informacije o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj kao povijesnoj stvarnosti, prihvatio sam ponudu nakladnika da priredim kratak pregled njezine povijesti. Danas uistinu možemo pristupiti smirenijem i objektivnijem raspravljanju i prosuđivanju svega što se u NDH i oko nje događalo i što je ona uistinu bila te kakvo mjesto zauzima u novijoj hrvatskoj povijesti. Tekst koji je pred čitateljem nastoji, na temelju do sada objavljene literature i dostupne izvorne građe, prikazati postanak i četverogodišnje trajanje hrvatske države od 1941. do 1945. Znanstvena literatura, koja se do sada bavila Nezavisnom Državom Hrvatskom, iako nije bila sasvim imuna na ideološke tendencije, dala je mnogo relevantnih podataka o uspostavi države, njezinom ustroju, unutarnjim prilikama i vanjskopolitičkim odnosima. Autor se za izradu ovog pregleda koristio većim brojem knjiga i drugih radova. Posebno valja upozoriti na radove Bogdana Krizmana i Fikrete Jelić-Butić. Ti su autori objavili najviše tekstova o NDH. Ali, i drugi su radovi znatno pripomogli da se obrada upotpuni podacima i procjenama (popis je priložen na kraju knjige). Oslanjajući se na tu literaturu, na nove izvorne podatke i na emigrantsku literaturu, koja nam u posljednje vrijeme postupno pristizuje, bilo je moguće prikazati sve komponente koje su u kratkom trajanju NDH došle do izražaja i procijeniti ih bez apologije i negativnih pretjerivanja.

Knjiga je naslovljena *Povijest Nezavisne Države Hrvatske* kako bi se time vidljivo označilo da se radi o povijesnom, a ne o dnevno-političkom pristupu. No, ona je tek kratak pregled najneophodnijih povijesnih podataka o NDH, i to onih koji upozoravaju na ključne probleme u vezi s njezinim postankom, ustrojstvom i političkom aktivnošću njezina vrha. (Dakako da temeljita obrada povijesti NDH zahtijeva mnogo veći prostor.) Ovaj kratki pregled, nadamo se, ispunit će taj zadatak i pružiti osnovne informacije. Knjiga je podijeljena na pet poglavlja, od kojih je svako posebno naslovljeno. Naslov svake cjeline upućuje na osnovnu problematiku koja je u njoj obrađena.

Smatrali smo neophodnim da u prvom poglavlju (*Uvod*) obradimo položaj Hrvatske u jugoslavenskoj državi, kako bismo upozorili na ishodište političke orijentacije da se Hrvatska odvoji od Jugoslavije. U poglavlju *Priprema* prikazani su postanak i djelovanje ustaške organizacije do 1941. U narednom poglavlju, *Država*, najprije je prikazan raspad Jugoslavije i okupljanje ustaških snaga koje su imale i svoju domovinsku skupinu. Iskoristivši nastalu

situaciju, a uz suglasnost i pomoć Italije i Njemačke, te su snage 10. aprila 1941. uspostavile Nezavisnu Državu Hrvatsku. U tom su poglavlju obrađeni: razgraničenje NDH sa susjednim državama, bitni elementi državne organizacije i gospodarske prilike. Tu su i osnovni podaci o nastajanju i djelovanju oružanih snaga NDH, zatim prikaz položaja vjerskih zajednica i njihova odnosa prema NDH te osvrt na kulturne prilike.

Sljedeće poglavlje naslovljeno je *Akcija* i njime su obuhvaćene sve bitne komponente političke aktivnosti hrvatske države na unutarnjem i vanjskopolitičkom planu. Prikazani su odnosi s Italijom i Njemačkom, dvjema za hrvatsku državu najvažnijim silama u tom razdoblju. Kao u prethodnom, tako se i u ovom poglavlju prati uloga poglavnik, koji je sve niti državne vlasti držao u svojim rukama. Dan je osvrt na tzv. srpsko pitanje, kao i na odnos ustaških vlasti prema Židovima i Romima te na uspostavljanje koncentracijskih logora. Prikaz antifašističkog pokreta i organiziranja četničke vojske na teritoriju NDH daje samo naznake njihovih programskih orijentacija i aktivnosti, kako bi se dobila nužna slika konfrontacija s njima i prijetnji opstanku NDH. Međutim, položaju Hrvatske seljačke stranke posvećeno je više prostora, jer riječ je o političkoj grupaciji koja je do uspostave NDH imala vodeću ulogu u političkom životu Hrvatske. Zabilježena su i glavna previranja poslije kapitulacije Italije, posebno pitanje zapadne granice NDH i to na temelju novih, nedavno objavljenih izvornih materijala. Čitatelja će vjerojatno zaokupiti i muslimanska akcija za autonomiju Bosne i Hercegovine, kao i naponi za spašavanje NDH u završnici Drugog svjetskog rata. Poslije prikaza propasti Nezavisne Države Hrvatske (posljednje poglavlje *Slom*) ukratko je prikazana druga ustaška emigracija i njezino djelovanje. Iako se taj tekst više ne odnosi na samu NDH, on je ipak s njom u vezi, a odgovara na pitanje što se dogodilo s preživjelim ustaškim dužnosnicima i samim poglavnikom Antom Pavelićem po napuštanju Hrvatske i poslije bleiburške tragedije u maju 1945. te kako su oni dalje politički djelovali.

Knjizi se mogu dati zamjerke da su izostavljene ove ili one pojedinosti, da se ne spominju neke osobe ili da je o drugima rečeno premalo. No, svjesni manje ili veće opravdanosti takvih napomena, ipak upozoravamo da je ovdje riječ o *kratkome pregledu* koji je prema zamisli nakladnika unaprijed limitiran brojem stranica. Nastojali smo u zadanom okviru dati ono najhitnije, ono što omogućava oslikavanje kratkotrajne hrvatske države, prikaz osnovne strukture i organizacije njene vlasti i njezina samo bitna obilježja.

Tekst je napisan na temelju znanstvene literature, ali nema znanstvene aparature. Tako je postignuta veća preglednost i pristupačnost teksta, a knjiga se približava znanstveno-popularnoj literaturi, kojom inače oskudijevamo, a koja je najprihvatljivija široj čitalačkoj publici. U knjizi se donosi i odabrani slikovni materijal, kao i nekoliko karata kojima se predočava prostor Nezavisne Države Hrvatske i neki elementi njezina unutarnjeg upravnog i vojnog ustrojavanja.

Zahvaljujem akademiku Ljubi Bobanu i dr. Franku Miroševiću, koji su pročitali rukopis i dali mi nekoliko vrijednih sugestija za njegovo dotjerivanje. Ujedno zahvaljujem i prof. Vinku Nikoliću koji mi je omogućio uvid u neka izdanja emigrantske literature, posebno u priloge objavljene u *Hrvatskoj reviji*.

Autor

UVOD

HRVATSKA U JUGOSLAVENSKOJ DRŽAVI IZMEĐU DVA RATA

Osnovna obilježja hrvatske politike

Zaključkom Hrvatskog sabora 29. oktobra 1918. raskinute su sve državnopravne veze hrvatskih zemalja s Austrijom i Ugarskom, pa su Dalmacija, Hrvatska i Slavonija s Rijekom proglašene nezavisnom državom koja će pristupiti - kako se u nastavku zaključka navodi - *u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi.* Do ujedinjenja ona je dio Države Slovenaca, Hrvata i Srba na čelu s Narodnim vijećem Slovenaca, Hrvata i Srba. Ta je država obuhvaćala sve južnoslavenske zemlje u sastavu bivše Monarhije: užu Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, Istru, Rijeku, Trst, slovenske zemlje (Korušku, Kranjsku, Štajarsku, Gorišku, Gradišku), Bosnu i Hercegovinu te Vojvodinu. Od svih činitelja koji su sudjelovali u njezinu nastajanju, Država Slovenaca, Hrvata i Srba shvaćena je kao provizorij do konačnog formiranja jugoslavenske zajednice, tj. do njezina ujedinjenja sa Srbijom i Crnom Gorom.

Potkraj novembra 1918. Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, osobitim zauzimanjem Svetozara Pribičevića i njegove skupine, donijelo je zaključak da se izabere delegacija Vijeća od 28 članova koja će poći u Beograd i tamo u sporazumu sa srpskom vladom i predstavnicima svih stranaka u Srbiji i Crnoj Gori bez odlaganja provesti ujedinjenje i organizaciju nove zajedničke države. Predložena je i pismena uputa (tzv. *Naputak*) za delegaciju. Protiv takva zaključka glasovao je samo Stjepan Radić, koji je u prethodnoj raspravi tražio da se ne zaključuje nikakav dogovor o ujedinjenju prije nego što se utvrdi položaj Hrvatske u novoj državi. Zamjerio je vijećnicima toliku žurbu i upozorio ih da ne srljaju kao guske u maglu. Međutim, delegacija Narodnog vijeća pod vodstvom dvojice potpredsjednika, dr. Ante Pavelića (starijeg, nije istovjetan s kasnijim ustaškim poglavnikom) i Svetozara Pribičevića otputovala je u Beograd.

U međuvremenu su se Kraljevini Srbiji priključile Vojvodina (25. novembra) i Crna Gora (26. novembra).

Dana 1. decembra 1918. srpski regent Aleksandar Karađorđević primio je u Beogradu delegaciju Narodnog vijeća. Tom je prilikom dr. Ante Pavelić pročitao *Adresu* kojom delegacija moli regenta da udruži Državu Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom. U svom odgovoru regent je prihvatio molbu delegacije, pa je proglasio njihovo ujedinjenje u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. Tim *prvodecembarskim aktom* stvorena je jugoslavenska država, dio koje su postale i hrvatske zemlje. Hrvatska je tada izgubila svoj povijesni identitet i svoju državnost koju je stoljećima imala. Sastavljena je jedinstvena vlada za cijelu državu. Predsjednik prve vlade Kraljevstva SHS bio je Stojan Protić, ministar unutarnjih poslova Svetozar Pribičević, a ministar vanjskih poslova dr. Ante Trumbić, koji se tada nalazio u Parizu kako bi mogao sudjelovati u radu mirovne konferencije.

Već prvi tjedni u novostvorenoj državi pokazali su političke smjerove kojima se država kreće: vlada je provodila oštar kurs centralizacije zemlje, iako država još nije imala ustav i još nije bilo utvrđeno kako će biti uređena. Centralisti su u vladi imali dominantan položaj, a među njima se posebno isticao ministar unutarnjih poslova Svetozar Pribičević. On se bez oklijevanja prihvatio mjera kojima je nastojao provesti svoje tumačenje narodnog i državnog jedinstva. Želio je izbrisati nacionalne posebnosti i stvoriti jedinstvenu jugoslavensku naciju. Dotadašnjim pokrajinskim predstavničkim tijelima i vladama oduzeo je svako političko značenje. One su bile potčinjene vladi u Beogradu. Na prijedlog ministra unutarnjih poslova, regent Aleksandar neke predsjednike pokrajinskih vlada potvrdio, a neke smijenio. Regent je, i opet na prijedlog ministra unutarnjih poslova, ukinuo veći broj povjereništava u pokrajinskim vladama.

Tada je došlo i do promjena u Hrvatskoj. U zemaljskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju bilo je tada 11 odjela. Na Pribičevićev prijedlog, regent je ostavio samo tri (za unutarnje

poslove, pravosuđe i bogoštovlje). Za novog bana imenovan je Pribićevićev istomišljenik dr. Ivan Paleček, koji je uvođenje u bansku čast popratio izjavom da će sve raditi po uputama i pod nadzorom vlade u Beogradu, jer da banska vlast nije više autonomna kao što je bila od 1868. do 1918.

Nova država, Kraljevina SHS, dugo je ostala bez temeljnog zakona - ustava. Izbori za Ustavotvornu skupštinu provedeni su tek 28. novembra 1920. U Hrvatskoj je na tim izborima najveći broj glasova dobila Radićeva Hrvatska pučka seljačka stranka (230.000 glasova i 50 zastupničkih mandata), pa je postala glavni politički predstavnik Hrvata u novoj državi. Stjepan Radić od početka je izražavao nezadovoljstvo načinom stvaranja jugoslavenske države te je osporio valjanost i obvezatnost prvodecembarskog akta. Odbacujući akt ujedinjenja, Radić i njegova stranka odbacili su i monarhijsko uređenje. Zato je i promijenjen naziv stranke u Hrvatska republikanska seljačka stranka. Radić je tada istaknuo zahtjev za uspostavu neutralne hrvatske seljačke mirotvorne republike u granicama međunarodno priznatog teritorija nove jugoslavenske države. Mada je sudjelovala u izborima za Ustavotvornu skupštinu i postigla iznimno velik uspjeh, stranka nije sudjelovala u njezinu radu. HRSS objavljuje tada svoj ustavni projekt, ali ga nije podnijela Ustavotvornoj skupštini. Taj se nacrt temeljio na načelima federalizma s elementima konfederalizma.

Federalizam HRSS-a postao je najadekvatniji izraz otpora sve jačem političkom i gospodarskom pritisku velikosrpskih krugova na Hrvatsku. Taj je pritisak osobito pojačan poslije izglasavanja u Ustavotvornoj skupštini centralističkog *Vidovdanskog ustava* (28. juna 1921). Stjepan Radić tada predvodi borbu protiv centralizma. Njegovoj stranci, koja je u svojim redovima okupljala hrvatsko seljaštvo, prilazi i građanski sloj društva, pa se stranka postupno pretvarala u pravi *hrvatski pokret*. To se odrazilo na skupštinskim izborima na kojima je HRSS dobivala sve više glasova (1923. dobila je 473.000, a 1925. čak 532.000 glasova). U borbi protiv centralizma Stjepan Radić primjenjivao je različitu taktiku: apstinencija od rada Ustavotvorne (kasnije Narodne) skupštine, upućivanje apela velikim silama i javnosti, agitacija u narodu, okupljanje pristaša, povezivanje s drugim, manjim hrvatskim strankama (Hrvatskom zajednicom i Hrvatskom strankom prava), i najzad, osobni kontakti Radića s državnici i političarima u inozemstvu. Sve te akcije bile su sračunate na jačanje stranke i na što veći pritisak na vladajuće krugove u Beogradu, a s ciljem da se postigne sporazum o preuređenju države. Radićevo stalno isticanje međunarodno priznatih granica Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca kao najpogodnijeg okvira za budućnost hrvatskog naroda pokazuje da je HRSS svoju politiku zasnivala na priznavanju jugoslavenske državne zajednice, ali se zalagala za punu potvrdu hrvatske nacionalne individualnosti.

Prilikom posjeta Moskvi 1924. Stjepan Radić je iz taktičkih razloga potpisao pristup svoje HRSS Seljačkoj internacionali, kako bi izvršio još jači pritisak na Beograd prema sporazumijevanju. Tada su on i njegova stranka optuženi zbog komunizma i stavljeni pod udar *Obznane* (vladin dekret s kraja 1920. kojim je Komunistička partija Jugoslavije stavljena izvan zakona). U tim okolnostima Radić izvodi politički zoakret: priznaje monarhiju i *Vidovdanski ustav*. Bilo je to u martu 1925. dok se Radić nalazio u zatvoru. Stranka je tad promijenila i ime ispuštanjem iz svog naziva odrednice *republikanska*, pa se dalje nazivala samo Hrvatska seljačka stranka (HSS). U ljeto 1925. HSS zaključuje sporazum s Radikalnom strankom i ulazi u vladu. Nekoliko mjeseci poslije u vladu ulazi i sam Stjepan Radić kao ministar prosvjete. No, kako radikali nisu bili spremni da išta mijenjaju u sustavu uprave i u unutarnjem uređenju države, HSS raskida sporazum s njima i početkom 1927. vraća se u oporbu. Tako se završilo jedno razdoblje Radićeve politike u kojem je pokušao s pozicija vlasti obuzdati velikosrpski hegemonizam i iznuditi promjene u unutarnjem uređenju države. Radikali su ga 1925. prihvatili, računajući da će nekoliko ministarskih resora za njegovu

stranku smiriti i Radića i vodstvo HSS-a, a oni (radikali) će i dalje provoditi svoju politiku. Oni su je doista i provodili, pa se HSS nakon uočavanja radikalne nesprijetnosti za provođenje promjena vraća u oporbu i nastavlja borbu protiv centralizma i velikosrpske hegemonije.

U opoziciji se tada nalazio i Svetozar Pribićević, koji je postupno došao do zaključka da je velikosrpstvo najveća opasnost za opstanak države, a nju je pod svaku cijenu želio sačuvati. U oporbi su se, dakle, našli i Stjepan Radić i Svetozar Pribićević, sučeljeni s Radikalnom strankom kao zajedničkim protivnikom. Ta činjenica i istovjetna procjena opasnosti od radikalnog velikosrpstva doveli su do političkog saveza Radićeve Hrvatske seljačke stranke i Pribićevićeve Samostalne demokratske stranke. Dana 11. novembra 1927. dvije su se stranke povezale u politički savez nazvan Seljačko-demokratska koalicija (SDK). Na čelu SDK-a bila su dva predsjednika - Stjepan Radić i Svetozar Pribićević.

Koalicija bijaše veliko iznenađenje, jer se radilo o povezivanju stranaka s potpuno oprečnim programima: samostalski unitarizam bio je negacija radićevskog hrvatskog nacionalnog programa i hrvatske nacionalne individualnosti. Međutim, konkretna politička situacija bila je obilježena sve agresivnijim velikosrpskim hegemonizmom, pa je to potisnulo ideološka pitanja u drugi plan. Pribićević je spoznao da njegova suradnja s radikali-ma u nametanju centralističkog *Vidovdanskog ustava* i provođenju centralističke uprave nije dovela do ostvarenja jedinstvene jugoslavenske nacije, već je ojačala i učvrstila velikosrpsku hegemoniju. Radić je također osjetio neiskrenost radikalnih vođa, koji su zaključili sporazum s njim, a nastavili i dalje svojom velikosrpskom politikom. Našavši se u oporbi prema radikalnoj politici i uočavajući sve opasnosti od takve politike, Radić i Pribićević su se udružili u SDK, stavljajući u početku težište na reorganizaciju političkog sustava i okončanje neparlamentarnih postupaka. Mada je programatska podloga HSS-a i SDS-a isključivala povezivanje, do toga je ipak došlo, jer je politička stvarnost ugrožavala *prečanske* krajeve u cjelini, a to ne znači samo Hrvate, nego i Srbe u Hrvatskoj, koji su korišteni za provođenje srbijanskih političkih ciljeva. Upravo su sve jači prodor velikosrpstva i sve agresivnija radikalna politika otvorile put suradnji Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića. A ta je suradnja ozbiljno zabrinula velikosrpske vrhove u Beogradu, koji su se tada odlučili na fizičko uklanjanje glavnog protivnika - Stjepana Radića, kojega je u javnim nastupima karakterizirala izvanredna borbenost.

Dana 20. juna 1928. u Narodnoj je skupštini izvršen atentat na narodne zastupnike HSS-a. Radikalni zastupnik Puniša Račić pucao je sa skupštinske govornice prema klupama oporbe i ubio Pavla Radića i Đuru Basaričeka, a teško ranio Stjepana Radića. Ranjeni su bili još i Ivan Pernar i Ivan Grandić. Poslanici SDK-a tada su zaključili da neće više sudjelovati u radu Narodne skupštine te su se povukli u Zagreb, gdje su 1. avgusta 1928. u zgradi Hrvatskog sabora prihvatili rezoluciju kojom traže preuređenje države na osnovama jednakosti i ravnopravnosti svih nacionalnih individualiteta. Rezoluciju je potpisao na bolesničkoj postelji i Stjepan Radić. Bio je to njegov posljednji politički čin, jer je tjedan dana kasnije - 8. avgusta 1928. - umro od posljedica ranjavanja. Poslije Radićeve smrti, vodstvo HSS-a preuzeo je dr. Vladko Maček. Kao predsjednik HSS-a, on je postao i jedan od dvojice predsjednika SDK.

Opća politička situacija poslije atentata u Narodnoj skupštini bila je sve složenija. I dok je SDK povelu borbu za novu organizaciju države na osnovi ravnopravnosti svih njenih naroda, kralj Aleksandar i velikosrpski vrh u pozadini su pripremali svoje rješenje državne krize. Dana 6. januara 1929. objavljena je kraljeva proklamacija kojom se ukida parlamentarni sustav i uvodi diktatura. Ukinut je *Vidovdanski ustav* i raspuštena Narodna skupština. Potkraj mjeseca zabranjene su i sve političke stranke. Kraljevim ukazom na čelo vlade postavljen je

general Petar Živković (do tada zapovjednik kraljeve garde). Početkom oktobra 1929. kralj je donio zakon o nazivu i o podjeli Kraljevine na upravna područja. Država je dobila novi naziv - Kraljevina Jugoslavija. Bila je podijeljena na devet banovina (umjesto dotadašnje 33 oblasti). Njihovo oblikovanje i utvrđivanje granica bilo je takvo da su povezane one s većinskim srpskim stanovništvom, pa su tako, zapravo, naznačene konture Velike Srbije.

Proglašenjem diktature, pitanje unutarnjeg uređenja države još se više zaoštrilo. Tom se pitanju sada pridružilo i pitanje ponovnog uspostavljanja parlamentarizma i povrata stranačkog djelovanja. Na te promjene hrvatska je opozicija reagirala dvojako. Predsjednik HSS-a Vladko Maček, koga je slijedio najveći dio birača, nije poduzimao nikakve političke akcije protiv režima diktature. Smatrao je da će se s vremenom režim sam od sebe istrošiti i da će tada *hrvatsko pitanje* doći na red. Zagovarao je politiku čekanja. Pravaški prvak dr. Ante Pavelić mnogo je radikalniji. On napušta zemlju i u inozemstvu organizira akciju za rušenje Jugoslavije i uspostavu neovisne hrvatske države.

Opće pogoršanje unutarnjeg stanja u državi i njezin sve ne-povoljniji međunarodni položaj (zapadne zemlje nisu odobravale diktatorski režim) primorali su kralja Aleksandra na promjene. U jesen 1931. kralj je objavio ustav nazvan *Oktoirani* (jer ga nije donio parlament, nego ga je dao vladar). Ustavom je uspostavljen dvodomni parlament - Narodna skupština i Senat - ali je njihovo funkcioniranje odudaralo od osnovnih načela parlamentarizma. Sve funkcije državne vlasti ostale su i dalje u kraljevim rukama. On je glavni činitelj zakonodavstva, uprave i sudstva, a politički ne odgovara nikome. On imenuje vladu i ona odgovara njemu, a ne Skupštini. Oktoirani je ustav zadržao centralističko uređenje. Zapravo, tim su ustavom sankcionirane politika i praksa šestojanuarske diktature. Otvoreni apsolutizam samo je zamijenjen prikrivenim apsolutizmom.

Maček i vodstvo SDK tada se odlučuju na političku akciju. Na sastanku užeg kruga hrvatskih političara (novembar 1932.), kojemu su osim haesesovaca i samostalaca - prisustvovali i predstavnici federalista (dr. Ante Trumbić) i pravaša (dr. Mile Budak), prihvaćena je i potpisana rezolucija nazvana *Zagrebačke punktacije*. Tom se rezolucijom odlučno traži uklanjanje diktature i reorganizacija države isključivanjem svake prevlasti, dakle, rješenje *hrvatskog pitanja* u zajedničkoj državi. Zbog potpisivanja *Zagrebačkih punktacija*, Maček je bio osuđen na tri godine zatvora. Međutim, emigranti, okupljeni u ustaškoj organizaciji ostaju i dalje na svom programu nezavisne Hrvatske. Oni su organizirali i izveli atentat na kralja Aleksandra prilikom njegova posjeta Francuskoj u oktobru 1934. Budući da je novi kralj Petar II. bio maloljetan (bilo mu je samo 11 godina), nije mogao preuzeti prijestolje, pa je do njegove punoljetnosti uspostavljeno namjesništvo od tri člana na čelu s knezom Pavlom. Druga dva člana bili su dr. Radenko Stanković i dr. Ivo Perović.

Kao novi poglavar države, knez Pavle Karadorđević odlučio se za promjenu smjera unutarnje politike. Naređuje puštanje Mačeka na slobodu i raspisivanje novih prijevremenih izbora za dan 5. maja 1935. Da bi ublažio diktatorski režim, knez Pavle odobrava istupanje na izborima i bivših političkih stranaka. Tako je na skupštinskim izborima 1935. sudjelovala i *Udružena opozicija* (izborni blok hrvatskih i srbijanskih političkih stranaka) s nositeljem liste Vladkom Mačekom. Prema službenom izvješću, vladina je lista dobila više glasova, ali je oporba optužila vladu za pritisak na birače i krivotvorenje rezultata. Unatoč nepravednoj podjeli mandata, broj glasova za *Udruženu opoziciju* nesumnjivo je upućivao na njezin uspjeh. Uočavajući takvo stanje, knez Pavle se odlučio na novi politički smjer. Vladu je povjerio radikalskom prvaku dr. Milanu Stojadinoviću. U vladu su ušli i vođe još dviju stranaka: dr. Anton Korošec (Slovenska ljudska stranka) i dr. Mehmed Spaho (Jugoslavenska muslimanska organizacija), stvarajući novu stranačku formaciju - Jugoslavensku radikalnu

zajednicu (JRZ). Novo u vladinoj deklaraciji bilo je to što je Stojadinović priznao postojanje *hrvatskog pitanja*, pa je najavio i njegovo rješavanje.

Maček za to vrijeme prati novu situaciju i obnavlja rad HSS-a. Vlada pak tolerira slobodniji stranački rad, pa i ponovno oživljavanje HSS-a. U tome, zapravo, vidi mogućnost zaustavljanja procesa radikalizacije *hrvatskog pitanja* i svodenje aktivnosti opozicije u legalne okvire. Početkom 1937. Stojadinović se sastao s Mačekom u Brezicama u namjeri da pokrene rješavanje *hrvatskog pitanja*, ali bez rezultata. Maček je tražio ukidanje Oktroiranog ustava, a Stojadinović je to odbio, tvrdeći da se ustav može mijenjati tek po stupanju kralja Petra na prijestolje. Neuspjeh razgovora u Brezicama potaknuo je Mačeka na jače povezivanje sa Srbijanskom Udruženom opozicijom (sačinjavale su je Demokratska stranka, Zemljoradnički savez i dio radikala oko Glavnog odbora koji nije bio uz Stojadinovića). Maček je u oktobru 1937. u selu Farkašiću kraj Petrinje s vođama Udružene opozicije - Ljubom Davidovićem, Jocom Jovanovićem i Acom Stanojevićem - dogovorio sporazum o preuređenju države donošenjem novog ustava bez majorizacije. U potpisanom sporazumu se izričito navodi da će novi ustav biti donesen pristankom većine Slovenaca, većine Hrvata i većine Srba. Država, dakako, ostaje i dalje monarhija. Međutim, provođenje tog sporazuma ovisilo je o knezu Pavlu, a on se protivio, ponajprije zbog zahtjeva da se ukine *Oktroirani ustav*.

Unatoč dogovaranju sa srbijanskom oporbom, Maček se nije želio čvršće vezati za nju, bojeći se gubljenja pregovaračke pozicije kod kneza Pavla, koji je ipak držao sve niti unutarne i vanjske politike u svojim rukama (takvu mu je poziciju davao *Oktroirani ustav*). Kontakte s knezom Maček je održavao preko dr. Ivana Šubašića, a jednom se s knezom i osobno sastao. Knez Pavle je i dalje težio rješenju *hrvatskog pitanja*, kako bi konsolidirao opće stanje u državi u vrijeme sve zategnutijih međunarodnih odnosa. Kada je uočio da Stojadinović nije pogodna ličnost za pregovaranje s hrvatskom oporbom (a to mu je izjavljivao i sam Maček), knez se odlučio za promjenu vlade. Nakon novih skupštinskih izbora, održanih potkraj 1938., otpustio je Stojadinovića i vladu povjerio Dragiši Cvetkoviću, s izričitom zadaćom da ostvari sporazum s Mačekom i HSS-om. Cvetković je postao knežev opunomoćenik za pregovore s hrvatskom stranom.

Pad Stojadinovićeve vlade i osnivanje nove, Cvetkovićeve vlade, vodstvo HSS-a primilo je s očitim zadovoljstvom i spremnošću za pregovore. Prvi susret Mačeka i Cvetkovića održan je u Zagrebu početkom aprila 1939. U razgovorima je Maček inzistirao na tome da se najprije utvrdi teritorijalni opseg Hrvatske, a zatim njezin posebni položaj u državi s određenim autonomnim nadležnostima. Pregovori su potrajali više mjeseci, dok nije postignut i 26. avgusta 1939. potpisan konačni sporazum kojim se uspostavlja Banovina Hrvatska. Cvetković je tada podnio ostavku vlade, pa je sastavljena nova vlada kojoj je predsjednik bio Dragiša Cvetković, a potpredsjednik Vladko Maček. U tu Cvetković-Mačekovu vladu ušlo je šest predstavnika SDK (pet iz HSS-a i jedan iz SDS-a).

Kako je sporazum Cvetković-Maček bio samo politički dogovor, istoga dana (26. avgusta 1939.) objavljena je i *Uredba o Banovini Hrvatskoj*, u kojoj je pravno razrađeno ono što je utvrđeno političkim sporazumom. Knez Pavle je istodobno potpisao i uredbu o raspuštanju Narodne skupštine i Senata.

Banovina Hrvatska nastala je spajanjem Savske i Primorske banovine. Njima su pridruženi kotarevi s većinskim hrvatskim stanovništvom iz susjednih banovina: Dubrovnik, Travnik, Fojnica, Brčko, Gradačac, Derventa, Šid i Ilok. Banovina je Hrvatska imala zakonodavnu, upravnu i sudsku autonomiju. Time je narušeno načelo centralizma, na kojem je do tada počivala jugoslavenska država. Nova banovina je negirala i načelo državnog i nacionalnog unitarizma *Oktroiranog ustava*, jer je bila ustrojena u povijesnim i etničkim granicama hrvatskog naroda. *Uredba o Banovini Hrvatskoj* postavila je prve osnove složene

ili federalne države, budući da je sama Banovina po svojim nadležnostima bila gotovo federalna jedinica unutar centralistički uređene monarhije. Sporazumom Cvetković-Maček bilo je čak predviđeno da će se u ustav unijeti odredba po kojoj se ovlasti Banovine Hrvatske ne mogu ovoj oduzeti ili smanjiti bez njezina pristanka.

Banovina Hrvatska bila je uspostavljena samo nekoliko dana prije početka Drugog svjetskog rata (započeo je 1. septembra 1939). Događaji koji su slijedili tijekom 1940. sve više su približavali rat Jugoslaviji. Najposlije, u proljeće 1941. došlo je do njezina sloma, a to je otvorilo mogućnost rješenja *hrvatskog pitanja* izvan Jugoslavije uspostavom posebne hrvatske države.

PRIPREMA

USTAŠKA EMIGRACIJA I NJEZINO DJELOVANJE

Kada je kralj Aleksandar 6. januara 1929. uspostavio diktaturu, jače se aktiviralo ono opozicijsko krilo u hrvatskoj politici, koje se zalagalo za posve samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu. Taj dio hrvatske oporbe smatrao je da se *hrvatsko pitanje* može riješiti samo izlaskom iz Jugoslavije. Budući da zbog represije diktatorskog režima svoju djelatnost nisu mogli razvijati u zemlji, borbu za samostalnu i nezavisnu Hrvatsku ti su političari prenijeli u emigraciju.

Korijeni ustaštva. — Hrvatska emigracija, formirana poslije 1929., vuče svoj korijen iz do tada marginalne Hrvatske stranke prava (HSP). (Njezini su pristaše nazivani frankovci po predratnom pravaškom stranačkom vođi dr. Josipu Franku.) Ta je stranka u oktobru 1918. najavila svoje raspuštanje, ali je mjesec dana poslije obnovila svoju djelatnost. Njezin Poslovni odbor, na sjednici 28. novembra 1918. (dakle, prije prvodecembarskog akta) prihvatio je zaključak o nastavku rada stranke s ciljem *da se u složnom radu oko sjedinjenja hrvatskog naroda očuva hrvatska država i da se tako spasi nacionalni i državni individualitet hrvatskog naroda od posvemašnje propasti koja mu prijete*. Kada je proglašeno ujedinjenje, HSP je početkom decembra 1918. objavila proglas u kojem je izrazila svoje neslaganje s ujedinjenjem, a njezin program od marta 1919. istaknuo je zahtjev za uspostavu slobodne, samostalne hrvatske države po načelu samoodređenja naroda. U programu je posve jasno istaknula i svoj republikanizam, suprotstavljajući se tako potčinjavanju Hrvatske srbijanskoj dinastiji Karađorđevića, koju su drugi hrvatski političari u danima stvaranja jugoslavenske države (izuzev Stjepana Radića) bez pogovora prihvatili. Stranka je posebno isticala vjernost nauku Ante Starčevića i *hrvatsko državno pravo* kao najsnažniji argument u borbi za ostvarenje samostalne i neovisne hrvatske države. Ocrtavajući teritorij buduće hrvatske države pravaši su u svom programu naglasili potrebu ujedinjenja svih hrvatskih zemalja, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. Program su potpisali predsjednik HSP-a dr. Vladimir Prebeg i tajnik dr. Ante Pavelić (odvjetnik, kasniji ustaški poglavnik).

Međutim, HSP nije uspjela jače utjecati na politički život Hrvatske. Oslanjajući se na malen broj pristaša, najviše među sitnim građanstvom (pretežno u Zagrebu), HSP nije imala znatnijeg udjela u hrvatskoj politici dvadesetih godina kada je njome dominirao Stjepan Radić. Stranka je povremeno s Radićem surađivala i to u Hrvatskom bloku (sačinjavale su ga HRSS, Hrvatska zajednica i Hrvatska stranka prava), uključujući se tako u hrvatski front za borbu protiv velikosrpske hegemonije i centralizma. No, sa Stjepanom Radićem je dolazila i u sukob kad je on pokazao spremnost za sporazumijevanje sa srbijanskom stranom. Glavni organ HSP-a bilo je *Hrvatsko pravo*, koje je u svojim napisima otvoreno zastupalo

neodrživost ideje jugoslavenstva, ocjenjujući je kao zabludu i osnovnu prepreku za samostalan razvitak hrvatskog naroda.

U vodstvu HSP-a postupno je sve značajniju ulogu imao Ante Pavelić koji je u raznim prilikama otvoreno istupao s programom stvaranja samostalne Hrvatske. Na skupštinskim izborima 1927. Pavelić je bio izabran za narodnog poslanika na listi drugog Hrvatskog bloka kojega su formirale Trumbićeva Hrvatska federalistička seljačka stranka i HSP. U svojim govorima u Narodnoj skupštini u Beogradu Pavelić se otvoreno izjašnjavao za hrvatsku nezavisnost. Kada je u jednom govoru žigosao vladine postupke, bezakonja i nasilja nad Hrvatima, neki srbijanski poslanik iz Skupštine mu je dobacio: *Laku noć!* Pavelić mu je na to odgovorio: *Bit ću sretan kada vam budem mogao reći laku noć; bit ću sretan onda kada vam svi Hrvati uzmognu reći laku noć i hvala vam na ovakvoj zabavi, kakvu smo imali s vama. Nadam se da ćete, uostalom, i vi biti sretni kad ne budete ovdje imali Hrvate.* Kao pravaški prvak Pavelić je razvijao znatnu aktivnost na političkom usmjeravanju pravaške omladine, koja se u to vrijeme jače organizirala i u Zagrebu pokrenula listove *Starčević* i *Kvaternik*.

Odlazak Ante Pavelića iz zemlje. Prve postaje Beč i Sofija. — Poslije atentata u Narodnoj skupštini pravaška se grupacija sve više radikalizira pa u njezinim redovima započinju pripreme za osnivanje ilegalnih omladinskih oružanih grupa. U tim danima dr. Ante Pavelić pojačava svoju djelatnost. Potrebnu podršku nalazio je u malobrojnoj Hrvatskoj pravaškoj revolucionarnoj omladini (HPRO), koja je djelovala u okviru Hrvatske stranke prava još od 1926. kada je pokrenut i njezin organ *Starčević*. Na čelu joj je bio Branimir Jelić. Početkom oktobra 1928. u Zagrebu je osnovano društvo *Hrvatski domobran*, koje je pod plaštem legalnog športskog društva trebalo uvježbavati omladince za ilegalne borbene akcije. Kako policija nije odobrila djelovanje društva, ono je ipak potajno okupljalo omladince i pripremalo ih za terorističke aktivnosti. Tada je prestao izlaziti list *Starčević*, a umjesto njega pokrenut je *Hrvatski domobran* (prvi broj je izašao 16. novembra 1928.) s jasnim programom stvaranja samostalne hrvatske države.

Aktivnost pravaške omladine došla je do izražaja u demonstracijama 1. decembra 1928. povodom proslave 10-godišnjice ujedinjenja. Naime, na toranj zagrebačke katedrale, u trenutku okupljanja viših oficira i državnih službenika, izvještene su dvije crne i jedna hrvatska zastava. Obje crne zastave su pale na okupljene uzvanike pred ulazom u katedralu. Kada je policija uhitila dva omladinca (sudionika incidenta), te ih sprovođila do policijske postaje, došlo je u Petrinjskoj ulici do sukoba s grupom demonstranata i krvoprolića. Organizatori te akcije Branimir Jelić i Gustav Perčec tada su ilegalno napustili zemlju.

Tako se do uspostave diktature dio hrvatske oporbe već počeo pripremati za akciju, koju će nastaviti nakon šestojanuarskog manifesta. Zbog nastalih prilika (oštrih policijskih mjera protiv antijugoslavenski orijentiranih osoba) ta grupacija težište rada prenosi izvan domovine.

Kako je Ante Pavelić do 1929. već bio eksponiran kao zagovornik stvaranja samostalne i nezavisne Hrvatske (a to znači zagovornik rušenja Jugoslavije), nastupom diktature njemu i njegovim suradnicima prijetila je opasnost uhićenja. Zato već u januaru 1929. Pavelić napušta zemlju i prelazi u Austriju. Pavelićev odlazak iz zemlje izazvao je određenu reakciju diktatorske vlade, koja je šifriranim brzojavom o tome zatražila izvješće od vršitelja dužnosti velikog župana u Zagrebu, generala Vojina Maksimovića. U svom odgovoru vladi Maksimović javlja: *Po izjavi njegove žene Pavelić je oputovao u noći 19-20. ov. mes. vozom za Beč, nepoznato preko kojeg pograničnog komesarijata, jer Maribor, Koprivnica i Kotoriba ni do večeras nisu izvestili o njegovu prelasku tamo u inostranstvo... Naređenje za praćenje Pavelića izdano je odmah posle 20. juna prošle godine. Ovo sam naređenje i ja pooštrio 7. ovog meseca. Stalno ga je pratio po jedan agent, u dve smene, i to celoga dana i u*

noć dok god se videla svetlost u Pavelićevu stanu. U toku ostatka noći nije se pazilo i to je vreme on i upotrebio da otputuje vozom posle 11 sati noću...

Stigavši u Beč, Pavelić je uspostavio vezu s grupom hrvatskih emigranata, bivših austrougarskih časnika oko generala Stjepana Sarkotića, koji se 1918. nisu vratili u Hrvatsku, jer nisu prihvaćali stvaranje jugoslavenske države. U aprilu 1929. Pavelić u pratnji Perčeca odlazi u Sofiju, gdje se sastaje s vođom makedonske emigracije Vančom Mihailovom. S njim se dogovorio o zajedničkoj suradnji s ciljem izdvajanja Hrvatske i Makedonije iz Kraljevine SHS. U Sofiji je s predstavnicima makedonske emigracije potpisao *Deklaraciju* o zajedničkoj aktivnosti. Održao je i jedan antijugoslavenski govor. Jugoslavenski diktatorski vrh oštro je reagirao na Pavelićevu djelatnost u Sofiji, pa je u Beogradu u julu 1929. održan sudski proces protiv Ante Pavelića i Gustava Perčeca (koji je Pavelića pratio u Sofiju). Sud za zaštitu države obojicu je osudio na smrt u odsutnosti.

Prijelaz u Italiju i organiziranje emigranata. — Da bi izbjegle zaplete s jugoslavenskom vladom, austrijske su vlasti Paveliću - nakon povratka iz Sofije i beogradske presude - otkazale gostoprimstvo i on prelazi u Italiju, koja postaje baza okupljanja hrvatske emigracije. Prve veze s talijanskom fašističkom vladom, kojoj je na čelu bio Benito Mussolini, Pavelić je uspostavio još 1927. Tada je bio zagrebački gradski zastupnik, pa je u junu te godine s delegacijom grada Zagreba (kojoj je na čelu bio gradonačelnik dr. Stjepan Srkulj) putovao u Pariz na Kongres gradova. Na povratku iz Pariza Pavelić se odvojio od delegacije i otputovao u Rim, gdje ga je primio visoki dužnosnik Fašističke stranke Roberto Forges Davanzati. Pavelić mu je izložio zapostavljenost Hrvatske i grubi pritisak beogradskog režima te objasnio težnju Hrvata za stvaranjem vlastite države. I zaključio da Hrvatska računa na pomoć Italije. Pavelić mu je tom prilikom predao *Promemoriju* u kojoj se - između ostaloga - navodi da su Hrvati spremni *prilagoditi se sferi talijanskih interesa, politički i ekonomski, a također i u vojnom pogledu*. Nadalje, da su *spremni izvesti krajnje posljedice još dalje od ograničenja iz Rapallskog ugovora* (Rapallskim ugovorom iz godine 1920. o razgraničenju između Italije i Kraljevine SHS, Italija je dobila Istru, kvarnerske otoke Cres i Lošinj, Zadar te otoke Lastovo i Palagružu). Tako Pavelić, prešavši 1929. u Italiju, nije bio nepoznat talijanskom političkom vrhu i dobio je njegovu potporu. Kako Italija poslije Prvog svjetskog rata nije uspjela zadobiti istočnu jadransku obalu u opsegu kako je to tražila (i kako joj je tajnim *Londonskim ugovorom* iz 1915. obećano), težila je i dalje ostvarenju svojih pretenzija. U Mussolinijevim vanjskopolitičkim planovima ekspanzija prema Balkanu zauzimala je sve značajnije mjesto, pa je u kontekstu te politike razumljiv interes za Pavelićevu akciju razbijanja Jugoslavije. U tome je Mussolini nazirao mogućnost prisvajanja Dalmacije i učvršćivanja svojih pozicija na Balkanu. Radi toga je Italija i dala utočište hrvatskoj emigraciji i pružila joj punu materijalnu pomoć.

Smjestivši se u Italiji, Pavelić je počeo okupljati i organizirati emigrante, ponajprije one ekonomske iz pojedinih europskih država (osobito iz Belgije) i nešto iz Južne Amerike. Pridružili su mu se i politički emigranti koji su umakli iz Jugoslavije pred političkim progonima. Glavni Pavelićevi politički suradnici u organiziranju hrvatske emigracije bili su Gustav Perčec, dr. Branimir Jelić, Ivan Perčević te nešto kasnije pridošli dr. Mladen Lorković i dr. Mile Budak.

Datum i godina osnivanja ustaške organizacije nisu točno utvrđeni. Prema nekim tvrdnjama Pavelić osniva emigrantsku organizaciju pod nazivom *Ustaša - hrvatski oslobodilački pokret* već 1930. Međutim, pouzdani podaci o postojanju ustaške organizacije potječu tek iz 1932., što ne isključuje njezino postojanje i ranije. Naziv joj je tada *Ustaša - hrvatska revolucionarna organizacija* (UHRO). U literaturi se iznosi i podatak da je osnovana

već 7. januara 1929. u Zagrebu prije Pavelićeva odlaska u emigraciju (taj se podatak navodio u vrijeme NDH).

Početak rada ustaške emigracije označilo je stvaranje manjih vojnih formacija, koje su se uvježbavale za izvođenje diverzantskih akcija u Jugoslaviji. Uz financijsku pomoć talijanske vlade Pavelić osniva ustaške logore, u kojima se okupljaju prvi pripadnici pokreta. U Italiji se s vremenom okupilo oko 500 emigranata. Logori ustaških emigranata bili su smješteni u nekoliko mjesta: Bovigno, Brescia, Lipari. Na zahtjev talijanske vlade logori su često bili premješteni. Glavni ustaški stan najprije je bio u Torinu, a zatim u Bologni. Posebni Pavelićevi izaslanici prenijeli su akcije u druge zemlje, gdje je bila brojnija hrvatska ekonomska emigracija. Već 1930. Gustav Perčec je po nalogu Pavelića radio u Belgiji na pridobivanju hrvatskih radnika za ustašku organizaciju. Tu je osnovao *Hrvatski savez* sa sjedištem u Seraingu i podružnicama u desetak belgijskih gradova. Savez je bio prijavljen i odobren kao udruženje za uzajamnu pomoć, a u stvari su se preko njega prikupljali budući pripadnici ustaških logora u Italiji. Sličnu je ulogu imao i *Hrvatski domobran* u Buenos Airesu, organizacija koju je 1931. osnovao Branimir Jelić, a koji je tada neko vrijeme djelovao u Argentini. Ogranci te organizacije postojali su i u Urugvaju, Boliviji i Brazilu. Ustaških punktova bilo je i u Sjevernoj Americi.

U Europi, osim u Belgiji, ekonomskih emigranata iz Hrvatske bilo je i u drugim europskim državama (u Nizozemskoj i Francuskoj), gdje se vršila agitacija. Dr. Branimir Jelić djelovao je u Njemačkoj. U Berlinu je osnovao Ustaški propagandni centar i pokrenuo listove *Croatia press* i *Nezavisna država Hrvatska*. Međutim, njemačke nacističke vlasti nisu bile sklone podržati ustašku akciju rušenja Jugoslavije, pa su početkom 1934. godine zabranile ustaške listove i onemogućile rad ustaških djelatnika. Drugačiji je odnos prema ustaškim emigrantima bio u Mađarskoj, gdje je Gustav Perčec 1931. - toleriran od mađarskih vlasti - organizirao ustaški centar na Janka Puszti blizu Nagy Kanizse.

Pavelić je postupno organizirao i izdavačku djelatnost, posebno tiskanje novina. Čini se da je prvi počeo izlaziti list *Hrvatski domobran* u Buenos Airesu već 1930. u redakciji Ante Valente, glavnog suradnika Branimira Jelića. List je svake godine pod istim naslovom izdavao i godišnjak, neku vrstu kalendara. U Buenos Airesu je pokrenut i mjesečnik *Croazia - boletin mensual*, a zatim *Croazia - boletin informativo*. U Pittsburgu je izlazio list *Nezavisna Država Hrvatska*, a u San Franciscu *Hrvatsko pravo*. God. 1931. u Beču je počeo izlaziti *Grič*, kojega je do odlaska u Mađarsku uređivao Gustav Perčec. Uz *Grič* bila je pokrenuta i korespondencija *Velebit*, koja je kasnije imala svoju agenciju i u Južnoj Americi. Međutim, glavni organ ustaške emigracije bio je list *Ustaša*, koji je izlazio u Glavnom ustaškom stanu u Italiji (prestao je izlaziti 1934. nakon atentata u Marseilleu).

Prvi organizacijsko-programski dokument ustaške emigracije je *Ustav Ustaše - hrvatske revolucionarne organizacije* iz 1932. u kojem je razrađena organizacijska struktura. U tom se dokumentu navodi da organizacija ima zadaću oružanim ustankom (revolucijom) osloboditi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna na cijelom narodnom i povijesnom području. Prema Ustavu, ustaše su organizirani kao vojna formacija. Najviše tijelo organizacije bio je Glavni ustaški stan (GUS), kojemu je na čelu poglavnik, a to je bio Ante Pavelić.

U drugom dokumentu pod nazivom *Načela hrvatskog ustaškog pokreta* (1933) izneseni su program i ideologija pokreta. Dok se u Ustavu rabi naziv organizacija, u Načelima je taj termin zamijenjen s pokretom, što znači da se cijela akcija postavlja na mnogo širu osnovu. Osnovni cilj ustaške organizacije, formuliran već u Ustavu, u Načelima se dalje razrađuje, s naglaskom na značenju povijesnog prava hrvatskog naroda na slobodnu hrvatsku državu. Iz Načela, čiji je sastavljač bio Pavelić, jasno proizlazi da je ostvarenje države

najhitniji cilj narodne borbe. Država osigurava narodnosnu samosvojnost Hrvata, nezamjenjivost njihova imena za narod i zemlju i nedjeljivost narodnog teritorija. Naglašen je i kontinuitet hrvatske državnosti do 1918. i pravo hrvatskog naroda da ostvari hrvatsku državu na čitavom etničkom i povijesnom području, pa i silom oružja. Isključuje se mogućnost da ona (hrvatska država) bude sastavni dio neke druge države ili da hrvatski narod dijeli suverenitet i vlast u svojoj državi s nekim drugim narodom. U Načelima se također navodi da su sva materijalna i duhovna dobra vlasništvo naroda, a zemlja vlasništvo onoga tko je obrađuje, tj. seljaka. Tome se dodaje još i to da su industrija, obrt i trgovina izvor života radnika, a ne gomilanje narodne imovine u rukama kapitalista.

Ustaški se pokret poziva na političke misli Ante Starčevića, nalazeći tako ishodište svog programa u pravaštvu. Posebno mjesto u ideologiji ustaškog pokreta zauzima obračun s jugoslavenstvom, koje niječe hrvatsku nacionalnu samosvojnost. Kao granica buduće hrvatske države na istoku ističe se rijeka Drina *kao granica dvaju svjetova, zapadnog i istočnog*.

Lički ili Velebitski ustanak. — Pripadnici ustaške organizacije djelovali su skupno ili pojedinačno. Prebacivali su se u Jugoslaviju (posebno iz Mađarske) i izvodili razne diverzije na željeznicama i drugim javnim objektima. Kada se Pavelić 1932. odlučio za jednu opsežniju ustašku akciju u zemlji, za njeno izvođenje odabrao je područje Like, gdje je u Gospiću postojala ilegalna ustaška organizacija na čelu s odvjetnikom dr. Andrijom Artukovićem. Njeni ostali važniji članovi bili su Juraj-Juco Rukavina (bivši austrougarski časnik), Marko Došen (posjednik), Josip Tomljenović i Nikola Orešković (trgovci). Ta je grupa bila u vezi s ustaškim vodstvom u emigraciji, a neki su od njih odlazili u Italiju i Austriju, gdje su se sastajali s Pavelićem, Perčecom i drugim ustaškim prvacima.

Pripreme za akciju započele su u proljeće 1932. U njima je posebnu ulogu imao Juco Rukavina, koji je konspirativno obilazio sela Like i Primorja da bi za akciju pridobio i izvjestan broj seljaka na širem području. U psihološkoj pripremi širili su vijesti da borbu za nezavisnost Hrvatske pomaže Italija i da je ustaško vodstvo s talijanskom vladom zaključilo sporazum prema kojemu će Italija dobiti Triglav i dolinu prema Ljubljani, a ona će Hrvatskoj ustupiti Rijeku i Trst. Kako je u okviru šire akcije bio predviđen napad i osvajanje vojarnje i vojnog skladišta garnizona u Gospiću, domaća ustaška grupa je nastojala uspostaviti vezu s nekim vojnim osobama, ali sa slabim rezultatom. Kao glavna baza za prebacivanje oružja preko Velebita određen je Zadar (tada pod vlašću Italije). Prve količine oružja prebačene su na Velebit tijekom proljeća 1932., a najveća količina potkraj avgusta. Oružje je u Zadar dopremljeno talijanskim brodom. Na Velebitu je bilo razdijeljeno članovima organizacije, a zatim je tamo prispjela i skupina od pet uniformiranih i naoružanih ustaških emigranata, koja je skrivana u kući jednog seljaka u selu Lukovo Šugarje. S posljednjom pošiljkom oružja stiglo je još pet naoružanih ustaških emigranata.

Prije nego je počela prava akcija, čelnik ustaške skupine u Gospiću Artuković, zajedno s Markom Došenom, prešao je u Zadar. U noći između 6. i 7. septembra 1932. izvršen je *napad na žandarmerijsku stanicu u Brušanima kraj Gospića*. Uz deset ustaških emigranata, prebačenih iz Zadra, u napadu je sudjelovalo i nekoliko članova ustaške organizacije s područja Gospića. Prije napada bile su presječene sve telefonske veze s Gospićem, a tada je započela paljba na zgradu u kojoj su se nalazili oružnici. Okršaj je trajao oko pola sata i napadači su se povukli. Oni među njima koji su živjeli u zemlji, vratili su se svojim kućama, a emigranti su se povukli na Velebit i zatim u Zadar na teritorij Italije. U Zadar su se sklonili i neki istaknutiji članovi domaće ustaške organizacije (J. Tomljenović, N. Orešković). U sukobu s potjerom kod sela Jadovna poginuo je ustaša Stjepan Devčić.

Poslije završetka akcije u Brušanima policijski organi su izvršili temeljito *pročešljanje* područja Like i Primorja, kako bi se oduzelo oružje i pohapsili ljudi koji su bili

umiješani u prebacivanje oružja. S obzirom da vlasti nisu znale stvarne razmjere ustaške akcije, širina i oštrina poduzetnih mjera bila joj je nesrazmjerna. Pohapšeni su i zlostavljani mnogi nedužni ljudi, a pri pretresanju terena činjene su stanovništvu i velike materijalne štete.

Događaji u Lici imali su priličan odjek u inozemnom tisku, posebno u talijanskom i mađarskom. Akcija ustaške grupe u Brušanima prikazivana je kao početak građanskog rata u Jugoslaviji i odlučan zaokret u borbi Hrvata protiv vladajućih krugova u Beogradu. U ustaškim krugovima akcija je nazvana *Lički* ili *Velebitski ustanak*. No, radilo se ipak samo o diverziji ograničenoj na usko područje, koja nije izazvala širu i masovniju akciju i stvaran prijelaz s političke na oružanu borbu.

U pripremanju akcije u Lici sudjelovao je i sâm poglavnik Ante Pavelić. Ona je izvršena po njegovoj naredbi, što znači i po odobrenju talijanskih vlasti, koje su pružale utočište i pomoć ustaškoj emigrantskoj organizaciji. Italiji je u tom času, s obzirom odnose s Jugoslavijom i pretenzije prema istočnoj jadranskoj obali, odgovaralo da provjeri pripremljenost ustaša i mogućnost dizanja ustanka na širem području Hrvatske. Inače, pred početak ustaške akcije u Lici, u Italiji je pojačana antijugoslavenska propaganda, a posebno je isticano pravo Italije na Dalmaciju. Održavani su i zborovi koje su sazivale iredentističke organizacije *Savez odbora za dalmatinsku akciju* i *Savez ratnih dobrovoljaca i sinjih Dalmatinaca*. Ustaška akcija u Lici 1932. pogoršala je ionako loše jugoslavensko-talijanske odnose.

U ljeto 1933. pred Sudom za zaštitu države u Beogradu održano je suđenje ličkim ustanicima. Međutim, većina glavnih organizatora nije dospjela pred sud, jer su napustili zemlju. Uhićen je samo Juco Rukavina, koji je na procesu bio glavni optuženi (uz njega je bilo još 11 manje važnih optuženika). Rukavina je osuđen na smrt vješanjem, ali mu je ta kazna izmijenjena i pretvorena u kaznu doživotne robije. Ostali optuženi dobili su vremenske kazne.

Atentat u Marseilleu. — Unatoč osloncu na zapadne demokracije, kralj Aleksandar je nastojao uspostaviti dobre odnose i s Mussolinijem, ali bez rezultata. Dolazak Hitlera na vlast u Njemačkoj početkom 1933. naveo ga je na preispitivanje odnosa Jugoslavije s Njemačkom, pa je uz puno uvažavanje tamošnjih promjena pripremao približavanje Jugoslavije Njemačkoj. No, uspon nacizma u Njemačkoj uznemirio je Francusku, koja uočava da dotadašnja europska sigurnost, zasnovana na sustavu paktova pod njezinim nadzorom, više ne zadovoljava. Kako bi zaustavila novu njemačku opasnost, Francuska se tada pokušava približiti Italiji (koja još uvijek nije vezana uz Njemačku), što je izazvalo određenu zabrinutost u Beogradu. Italija je, naime, bila najveći problem u vanjskoj politici Jugoslavije. Istodobno francuski ministar vanjskih poslova Louis Barthou zagovara i suradnju sa Sovjetskim Savezom i osmišljava *Sredozemni pakt*, koji bi povezao države Sredozemlja i Crnog mora. Zato je francuska diplomacija uznemirena vijestima da se kralj Aleksandar namjerava približiti Njemačkoj. Posjet ministra Barthoua Beogradu u junu 1934. upravo je i uslijedio da bi se raspravila vanjskopolitička orijentacija jugoslavenske države u svjetlu izmijenjenih međunarodnih prilika. Tada je za jesen 1934. dogovoren i posjet kralja Aleksandra Francuskoj, kako bi se do kraja razriješili međusobni odnosi dviju država. Početak posjeta bio je utvrđen za 9. oktobra 1934.

O namjeravanom kraljevu putu u Francusku saznala je ustaška emigracija, pa se Pavelić odlučio za akciju: likvidaciju kralja. Vjerovao je da će uklanjanje nositelja diktature izazvati nered u zemlji i eventualno rasulo države. U tome je imao potporu Italije i Mađarske, koje su zbog ostvarenja svojih pretenzija priželjkivale razbijanje Jugoslavije. Ustaška emigracija je već pokušala eliminirati diktatora i to u prosincu 1933., ali joj taj pokušaj nije uspio. Bilo je to za vrijeme posjeta Aleksandra Zagrebu, kada su u zemlju

ubačeni posebno pripremljeni atentatori. No, u odlučnom trenutku atentator Oreb nije djelovao. Policija je otkrila atentatore, pa su presudom Suda za zaštitu države dvojica od njih (Petar Oreb i Josip Begović) bili osuđeni na smrt i obješeni. Novi atentat bio je zato temeljitije pripremljen.

Emigracija je saznala za plan kraljeva putovanja: ratnim brodom doplovit će u Marseille, a odatle će nastaviti put u Pariz. Za glavnog predvodnika skupine atentatora Pavelić je odredio Eugena Didu Kvaternika. Atentatori su se pripremali na Janka Pusztu u Mađarskoj, odakle su s krivotvorenim putovnicama preko Austrije i Švicarske stigli u Francusku. U Švicarskoj im se pridružio i Dido Kvaternik u pratnji Makedonca, pripadnika VMRO-a (Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija), nazivanog *Vlada-šofer*. Naime, VMRO je održavao dobre odnose s ustaškom organizacijom radi zajedničkog cilja - rušenja Jugoslavije. Zato je u ustaške logore upućivao svoje članove kao instruktore za diverzantske akcije. I spomenuti *Vlada-šofer* bio je jedan od njih. U Lausannei atentatorima su mađarske putovnice zamijenjene krivotvorenim čehoslovačkim. Pretpostavljalo se da lažni Čehoslovaci neće pobuditi veći interes francuske pogranične policije.

U Francuskoj (u Parizu) atentatori su se podijelili u dvije skupine: marsejsku (Vlada-šofer i Mijo Kralj) i parišku (Ivan Rajić i Zvonimir Pospisil). U Pariz je stigao i Ante Godina sa suprugom Stanom, po kojima je Pavelić atentatorima dostavio oružje. Prema planu, ako ne uspije grupa u Marseilleu, aktivirat će se grupa u Parizu. Vlada-šofer je zapravo bio Veličko Kerin, a djelovao je i pod lažnim imenima Vladimir Georgijević Černozemski i Petar Kelemen.

Kralj Aleksandar isplovio je iz Zelenike (Boka kotorska) na razaraču *Dubrovnik* 6. oktobra, a u Marseille je stigao 9. oktobra poslije podne. Na marsejskoj rivi kralja je dočekaio ministar vanjskih poslova Louis Barthou. Poslije pozdravnog ceremonijala, povorka automobila krenula je prema gradskoj vijećnici. Na tom putu izvršen je atentat na kralja Aleksandra. Atentator je pojurio prema kraljevu automobilu s buketom cvijeća iz kojeg je izvadio revolver i iz neposredne blizine ubio kralja. Smrtno je bio pogođen i ministar Barthou. Atentator je bio Veličko Kerin koji je odmah, na samom mjestu, stradao od francuske policije.

U suradnji s Interpolom francuska je policija odmah pokrenula istragu. Utvrđeno je da je atentator imao krivotvorenu čehoslovačku putovnicu na ime Petar Kelemen, a poslije je utvrđen i njegov pravi identitet. Na švicarskoj granici uhvaćeni su i ostali atentatori (Kralj, Rajić, Pospisil), dok je Dido Kvaternik uspio na vrijeme prijeći granicu i izbjeći uhićenje. Uhićeni pripadnici ustaške organizacije optuženi su kao sudionici u pripremanju i izvršenju atentata na kralja Aleksandra i ministra Barthoua u Aix-en-Provence 17. novembra 1935. S izvjesnim prekidima proces je trajao do februara 1936. Optužene je branio pariški odvjetnik Georges Desbons, koji je zbog temperamentnih i žestokih intervencija (pri čemu je bilo i uvreda suda) bio udaljen s procesa. Dužnost branitelja preuzeo je tada predsjednik pariške Odvjetničke komore Emile de Saint Auban. (Odvjetnik Desbons za vrijeme Drugog svjetskog rata boravio je u Zagrebu.) U svom iskazu Pospisil je spominjao ustašku prisegu i iskazivao svoju spremnost da izvrši naredbe vrhovnog šefa ustaške organizacije. Sva trojica optuženih bili su osuđeni na doživotnu robiju. Kaznu su izdržavali u središnjem Francuskom zatvoru Fontevraultu. Tijekom okupacije Francuske Pospisil, Kralj i Rajić bili su pušteni na slobodu, ali im se tada gubi svaki trag.

Prema nekim saznanjima, Rajić se početkom 1942. navodno pojavio u hrvatskom poslanstvu u Berlinu, gdje je tada poslanik bio Mile Budak. Rajić je tom prilikom smješten u jedan berlinski hotel, gdje je ostao sedam dana. Tada je po njega iz Zagreba došao Eugen Dido Kvaternik i odveo ga u domovinu. Po izričitom zahtjevu Nijemaca o Rajiću se nije smjelo ništa pisati u hrvatskom tisku. U domovini se morao povući u najstrožu ilegalnost.

Međutim, kako je tijekom procesa bilo utvrđeno da su začetnici i organizatori atentata bili Ante Pavelić i Eugen Dido Kvaternik, održan je poseban proces na kojemu su oni bili osuđeni na smrt, ali u odsutnosti.

Ustaška organizacija poslije atentata u Marseilleu. — Budući da je ustaška emigracija svoje organizacije imala u Italiji i djelovala uz pomoć talijanskoga službenog vrha, nakon atentata na kralja Aleksandra, Italija se našla u nezgodnom položaju. Zato je naredila interniranje svih ustaških emigranata i to tako da ih je iz nekoliko ustaških logora po Italiji sve prebacila na Lipare (otočna skupina uz sjevernu obalu Sicilije). Tamo ih je bilo oko 500. Sam poglavnik Ante Pavelić bio je uhapšen 1934. i zadržan u zatvoru u Torinu sve do kraja aprila 1936. godine. U istom zatvoru bio je i uhapšeni Dido Kvaternik. Oba su zatvorenika bila smještena u zasebnim ćelijama. Tek pred Božić 1934. bilo im je dopušteno da se sastanu. Osvrćući se na atentat Dido Kvaternik je kasnije zabilježio da mu je Pavelić tada rekao kako je to »jedini jezik kojega Srbi razumiju«. Pavelić je u torinskom zatvoru dobivao informacije o zbivanjima u domovini: o raspisivanju izbora za Narodnu skupštinu za dan 5. maja 1935., o postavljanju liste Udružene opozicije s nositeljem Vladkom Mačekom, te o rezultatima izbora. Izborni rezultat - tvrdi Dido Kvaternik - Pavelić je ocijenio kao uspjeh ustaške akcije.

Pošto je pušten iz torinskog zatvora Pavelić je s obitelji najprije boravio u Salernu do potpisivanja sporazuma Stojadinović-Ciano u martu 1937. Tada je interniran u Sieni do 1939., a potom u Firenzi, gdje je boravio pod policijskim nadzorom u jednoj vili na periferiji grada do proljeća 1941.

Međunarodna situacija nalagala je Italiji da se ogradi od ustaškog atentata (mada je i dalje pružala pomoć, sada umanjenu, ustaškim emigrantima). Smanjena je i aktivnost ustaša u Mađarskoj. No, unatoč ograničenju aktivnosti, politička linija ustaške organizacije ostala je nepromijenjena: razbijanje Jugoslavije i stvaranje nezavisne hrvatske države.

Kada je u proljeće 1937. za Stojadinovićeve vlade Italija zaključila s Jugoslavijom tzv. *Beogradski sporazum* o uređenju političkih i trgovinskih odnosa između dviju država, u kojem je bila i klauzula da će Italija spriječiti svaku djelatnost ustaša, mogućnost djelovanja ustaša bila je još skućenija. U ugovoru je stajalo da će Italija upoznati jugoslavensku vladu sa stanjem u ustaškoj emigraciji te da će omogućiti povratak u zemlju onim njenim članovima koji to budu htjeli. Nakon toga više od polovice ustaških emigranata vratilo se iz Italije. Tada se u Hrvatsku vratio i Mile Budak. Uz Pavelića, u Italiji je ostala samo manja skupina ustaša, koju je Mussolini ipak držao u pričuvi za potrebe talijanske politike u budućnosti.

U pripremanju Budakova povratka u domovinu važnu je ulogu imao Vladeta Miličević, agent jugoslavenske policije koji je boravio u Italiji sa specijalnim zadatkom da nadzire djelovanje ustaške emigracije i da o tom djelovanju izvješćuje beogradsku vladu. Budak i Miličević prvi su se put sastali u martu 1938. Budak je tada Miličeviću izjavio da nije ništa znao o pripremanju atentata, jer je u to vrijeme bio u Berlinu. Njihovi razgovori su nastavljeni, pa je Miličević, uz odobrenje beogradske vlade, pripremio sve za Budakov povratak u domovinu. Vlada je, naime, smatrala da će Budak u zemlji biti pod nadzorom i manje opasan nego u inozemstvu. Njegovo djelovanje u domovinskoj ustaškoj grupi - pretpostavljala je - može pomoći rastrojavanju HSS-a kao glavnog protivnika režima, a ustašku skupinu neće učiniti opasnijom. Zanimljivo je da je Miličević organizirao i Budakov susret sa Stojadinovićem (tadašnji predsjednik vlade), koji je u junu 1938. boravio u posjetu Italiji. Sastanak je održan u mjestu Lago di Como u sjevernoj Italiji. Sljedećeg mjeseca Budak je već bio u Zagrebu.

Djelatnost tada znatno smanjene ustaške skupine ovisila je o budućem razvoju međunarodnih odnosa, a ponajprije o razvoju jugoslavensko-talijanskih odnosa. Mussolini,

zapravo, nikada nije napustio zamisao o razbijanju Jugoslavije i ostvarenju svojih aspiracija na Jadranu, unatoč trenutačno dobrim odnosima s jugoslavenskom vladom.

Djelovanje ustaške skupine u zemlji. — Nakon Pavelićeva odlaska u emigraciju i osnivanja ustaške organizacije, u zemlji je bilo sljedbenika njegovih političkih stavova. U njihovoj aktivnosti mogu se uočiti dvije etape: prva, do kraja 1937., i druga, od kraja 1937. do sloma jugoslavenske države.

U prvom razdoblju nosioci ustaške orijentacije su članovi ranije osnovane organizacije *Hrvatski domobran*. Opredjeljujući se za pojedinačne terorističke akcije, oni su već u martu 1929. izveli atentat na Tonija Schlegla, glavnog ravnatelja *Jugoštampe*. Inače, u narednim godinama, Pavelićevi sljedbenici u zemlji svoju su aktivnost iskazivali u širenju ustaške propagande, što je režim nastojao suzbiti oštrim mjerama represije. Ustaške ideje imale su odjeka u određenim krugovima, osobito među desno orijentiranom hrvatskom inteligencijom, ponajviše u Zagrebu. No, do kraja 1937. nije došlo do čvršćeg organiziranja pristaša ustaške orijentacije. Oni su svoju aktivnost sredinom tridesetih godina usmjeravali prema drugim grupacijama i ustanovama, ulazeći u njihove redove. Djelovali su u katoličkim organizacijama (*Križari*, *Domagoj*), a nove pristaše su nalazili i među omladinom u *Hrvatskom junaku* i na Sveučilištu. Studenti ustaške orijentacije postupno su preuzimali vodstvo u središnjem akademskom društvu *August Šenoa*, zatim u društvu *Eugen Kvaternik* te u raznim stručnim klubovima po fakultetima. Utjecaj ustaša jačao je u zadruzi *Hrvatski radiša*, u vodstvu koje je bio Slavko Kvaternik, jedan od glavnih Pavelićevih suradnika u zemlji. Ustaški usmjereni intelektualci postajali su sve utjecajniji i u Matici hrvatskoj, kojoj je na čelu kao predsjednik bio prof. Filip Lukas. On se s vremenom iskazao kao ideolog hrvatskog nacionalizma s naglašenim antisrpskim i antikomunističkim stajalištem. Časopis Matice *Hrvatska revija* sve više je napuštao svoj dotadašnji liberalni karakter, pa su lijevo orijentirani intelektualci prestajali u njemu surađivati.

Potkraj 1937. i početkom 1938. dolazi do jačanja proustaške djelatnosti u domovini. Povratak izvjesnog broja ustaških emigranata i sve očitiji uspon i značenje Njemačke i Italije u međunarodnim relacijama utjecali su na intenziviranje ustaške domovinske skupine. Među ustašama povratnicima bilo je i istaknutijih članova organizacije kao što su dr. Mile Budak, Jure Francetić, Josip Milković i drugi. Iz Njemačke se potkraj 1939. vratio i dr. Mladen Lorković.

Za djelovanje domovinskih ustaša posebno je značenje imao povratak Mile Budaka koji se u javnom životu pojavljuje kao glavni nositelj ustaške djelatnosti. On je početkom februara 1939. pokrenuo tjednik *Hrvatski narod*, koji je postao legalno ustaško glasilo. Uz Budaka, u tjedniku su surađivali Slavko Kvaternik, Ivan Oršanić, Vilko Begić, Mladen Lorković i drugi. *Hrvatski narod* je posvećivao veliku pozornost unutarnjim pitanjima, ali i međunarodnim odnosima. Izražavajući otvorene simpatije prema susjedima Italiji i Njemačkoj, jasno je davao do znanja da ustaški pokret u budućnosti računa na njihovu podršku i pomoć. Izražavane su i otvorene simpatije za Hitlerov »novi europski poredak«. Izjašnjavanjem protiv bilo kakvog sporazuma s Beogradom ustaška domovinska grupa napadala je HSS i dr. Mačeka, osuđujući ih zbog »spašavanja Jugoslavije«. Ti su napadi vršeni ne samo preko *Hrvatskog naroda*, već i raspačavanjem letaka. Zbog kritika upućenih vodstvu HSS-a i Mačeku nakon potpisivanja sporazuma i uspostave Banovine Hrvatske, banska vlast je u martu 1940. zabranila izlaženje *Hrvatskog naroda*.

Sam Pavelić je tada poklanjao veliku pozornost aktivnosti ustaške skupine u zemlji s obzirom na činjenicu da je ustašama u emigraciji bila nametnuta potpuna pasivnost. On se sredinom 1938. obratio ustašama u domovini *porukom* kojoj preporučuje osnivanje ustaških

organizacija po gradovima. Inače, u tekstu poruke posebnu pozornost posvećuje granicama buduće ustaške države.

Ustaška domovinska skupina iskoristila je za političku djelatnost nešto povoljniju situaciju nakon uspostave Banovine Hrvatske. Središte ustaške aktivnosti postaje novoosnovano društvo *Uzdanica*, štedna zadruga. *Uzdanica* je imala svoje podružnice po Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini preko kojih se širio krug pristaša. U okviru *Uzdanice* 1940. bio je osnovan Ustaški sveučilišni stožer. Vodstvo domovinskih ustaša uspijeva osnovati i neka društva. Uz *Uzdanicu* bilo je aktivno i ilegalno terorističko društvo *Matija Gubec*. Nakon nekoliko manjih terorističkih akcija, banska je vlast na početku 1940. uhitila grupu od 50 ustaša, a među njima i dr. Milu Budaka, dr. Mladena Lorkovića, Jucu Rukavinu i prof. Ivana Oršanića. Uhićeni su najprije bili internirani u Lepoglavi, a zatim su preseljeni u Krušćicu kod Travnika i tamo su ostali neko vrijeme. HSS i banska vlast Banovine Hrvatske te su mjere poduzimali kako bi - u vlastitom interesu - spriječili jačanje ustaške aktivnosti. Naime, vodstvo HSS-a želi sačuvati vlast i održati mirnu situaciju u Hrvatskoj.

Uza svu pojačanu aktivnost ustaškoj grupi ipak nije uspjelo da se organizira u posebnu organizaciju s obilježjima političke stanke. Koliki je bio točan broj ustaša u zemlji (u pojedinim mjestima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini) nije moguće pouzdano utvrditi. Ni kasnije ustaške vlasti u NDH nisu objavljivale nikakve podatke. U literaturi se spominje broj 2000, ali je to neprovjeren podatak. U svakom slučaju radilo se o manjoj političkoj grupaciji. Malen broj pripadnika ustaške orijentacije okupljen u domovinskoj ustaškoj skupini nije osiguravao dovoljno prikladnu političku osnovicu za stranačko organiziranje, pa se ona izgrađivala i djelovala kao ilegalna organizacija. Pri tom valja uočiti da vodstvo ustaške organizacije u zemlji nije bilo formalno određeno, niti je Pavelić za nju imenovao svog opunomoćenika. Ipak je neosporno da su Budak i Kvaternik, premda neimenovani, bili njeni čelnici. Slavko Kvaternik je kasnije navodio da je vodstvo pokreta bilo u njegovim rukama do povratka Mile Budaka u domovinu. Tada je Budak preuzeo politički rad - tvrdi Kvaternik - dok se on bavio organizacijskim pitanjima.

DRŽAVA

USPOSTAVA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Slom jugoslavenske države. — Suprotnosti među državama Europe i svijeta tijekom dvaju desetljeća nakon završetka Prvog svjetskog rata izazvale su zaoštavanje njihovih međusobnih odnosa i sve jaču polarizaciju. Na jednoj strani bile su fašističke države - Italija i Njemačka, kojima se pridružio i Japan, pa je tako nastao savez pod nazivom Trojni pakt. Tom su se sastavu suprotstavile zemlje zapadne demokracije - Velika Britanija, Francuska i SAD, koje su čuvale svoju prevlast u kolonijama, na moru i u svjetskoj trgovini. Pridružio im se SSSR kad su ga 1941. napale fašističke sile.

Nakon nekoliko međunarodnih kriza izazvanih agresivnim akcijama Italije i Njemačke (talijansko osvajanje Etiopije, pripajanje Austrije Njemačkoj, njemačko zaposjedanje Sudetske oblasti, razbijanje Čehoslovačke), između suprotstavljenih tabora došlo je do velikog ratnog obračuna. Napad Njemačke na Poljsku 1. septembra 1939. označio je početak Drugog svjetskog rata. Njemačka je brzo svladala Poljsku (nakon čega je njezin teritorij podijelila sa SSSR-om). Velika Britanija i Francuska objavljuju Njemačkoj rat. U silovitom nadiranju Njemačka je pokorila Dansku, Norvešku, Belgiju, Nizozemsku, Luxemburg i Francusku. Italija je još u aprilu 1939. Albaniju pretvorila u svoj protektorat, pa je odatle

1940. napala Grčku. Diplomatskim putem Njemačka je uključila u Trojni pakt Mađarsku, Slovačku, Rumunjsku i Bugarsku. Sva ta zbivanja približila su rat i Kraljevini Jugoslaviji.

U ljeto 1940. Hitler je donio odluku o napadu na SSSR. Vojni vrh Njemačke izradio je plan tog napada (poznat pod šifrom *Barbarossa*). U planiranim vojnim operacijama Balkan je bio područje koje je trebalo štititi pozadinu južnog krila istočnog bojišta od eventualnog bočnog udara britanskih snaga. Zato je prethodno trebalo srediti prilike na Balkanu, a to je značilo završiti rat koji je Italija vodila protiv Grčke i Jugoslaviju čvrsto vezati uz sile Osovine. Tako je potkraj 1940. i početkom 1941. Jugoslavija dospjela u središte interesa njemačke diplomacije. Hitler je jugoslavenskoj vladi najprije nudio zaključivanje pakta o nenapadanju, a zatim je svoje zahtjeve proširio traženjem da Jugoslavija uđe u Trojni pakt.

Početkom 1941. Njemačka vrši sve jači diplomatski pritisak i traži da Jugoslavija donese konačnu odluku. Dana 25. marta 1941. predsjednik jugoslavenske vlade Dragiša Cvetković i ministar vanjskih poslova dr. Aleksandar Cincar-Marković u Beču supotpisuju dokument o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Još prije pristupa Jugoslavije Trojnom paktu, grupa oficira, povezanih s britanskom obavještajnom službom, pratila je razvoj događaja i pripremala se za akciju ako do potpisivanja dođe. General Simović, jedan od vođa oficirske skupine, inače zapovjednik jugoslavenskog zrakoplovstva, posjetio je kneza Pavla i upozorio ga na negodovanje u vojsci zbog namjere vlade da državu poveže s fašističkim silama. Nakon potpisivanja dokumenta u Beču oficirska je grupa stupila u akciju, pa je u ranim jutarnjim satima 27. marta 1941. izvršen puč. Zbačena je Cvetković-Mačekova vlada i uklonjeno namjesništvo. Objavljeno je stupanje Petra II. na kraljevsko prijestolje, a novu vladu sastavio je general Simović. U Beogradu su se održavale ulične demonstracije protiv Trojnog pakta, što su ih organizirale različite antifašističke skupine (mnoge od njih s naglašenom velikosrpskom i unitarističkom orijentacijom). U demonstracije se uključila i Komunistička partija Jugoslavije. Između ostalih parola, izvikivalo se i *Bolje rat, nego pakt - Bolje grob, nego rob*.

Prilikom sastavljanja nove vlade Maček je od Simovića dobio poziv da uđe u vladu kao potpredsjednik, ali je Maček postavio uvjet da se poštuje sporazum iz 1939. i da Banovina Hrvatska ostane u postojećem statusu. Kada je dobio jamstva da će nova vlada sačuvati zatečeno državnoopravno stanje, Maček je oputovao u Beograd (3. aprila) i položio prisegu kao prvi potpredsjednik Simovićeve vlade (drugi potpredsjednik bio je dr. Slobodan Jovanović). U vladi su ostali i ministri Hrvati dr. Juraj Šutej, dr. Ivan Andres i Bariša Smoljan, te predstavnik Srba u Hrvatskoj dr. Srđan Budisavljević.

Osnovno pitanje nakon puča bilo je kakav će odnos nova vlada zauzeti prema (potpisanom) pristupu Trojnom paktu. Hitler je bio zatečen zbivanjima u Beogradu. Kada je mislio da je problem Jugoslavije riješio, on se ponovno pojavio. Sada je njegova reakcija bila munjevita: na vijest o vojnom puču u Beogradu, odlučio je Jugoslaviju vojnički uništiti. Simovićeva vlada je preko njemačkog poslanika u Beogradu uputila u Berlin uvjerenja da je sve što se dogodilo unutarnja stvar jugoslavenske države i da nova vlada ostaje uz potpisani dokument o pristupu Jugoslavije Trojnom paktu. No, Hitler nije mijenjao svoju odluku. Dao je nalog zapovjedništvu njemačke vojske da pripremi plan napada na Jugoslaviju (šifra mu je bila *Pothvat 25*) i da se pripremi za akciju. Bez ikakve objave, napad na Jugoslaviju je izvršen 6. aprila 1941. Započeo je bombardiranjem Beograda, a zatim je uslijedio prodor njemačkih snaga iz Bugarske, Mađarske i Austrije. Napadu se priključila i Italija. Jugoslavenska vojska nije bila u stanju zaustaviti te silovite napade. Kralj i vlada povukli su se iz Beograda u unutrašnjost (Uzice, Pale kod Sarajeva, Nikšić) i najzad pobjegli iz zemlje. Maček je napustio vladu i povukao se u Zagreb, a u vladu je mjesto sebe poslao dr. Jurja Krnjevića, glavnog

tajnika HSS-a, koji je kao novi potpredsjednik s vladom otišao iz zemlje. Zemlju je napustio i ban Banovine Hrvatske dr. Ivan Subašić.

Jugoslavenska vojska bila je u potpunom rasulu, pa je njezin ovlaštenu predstavnik (general Radivoje Janković) 17. aprila 1941. u Beogradu potpisao bezuvjetnu kapitulaciju. Slomom Kraljevine Jugoslavije njezin teritorij bio je okupiran i podijeljen između Nijemaca, Talijana, Mađara i Bugara.

Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske. — Sve do puča u Beogradu potkraj marta 1941. Njemačka je bila za održanje Jugoslavije, pa ju je u tome slijedila i Italija. Međutim, događaji od 27. marta izmijenili su Hitlerov stav i on se brzo odlučio za razbijanje Jugoslavije. To je odmah prihvatio i Mussolini, koji tada aktivira svoj drugi plan, držan u pričuvi, a u kojem je određenu ulogu imala i ustaška emigracija. Sutradan poslije puča u Beogradu, Mussolini je pozvao k sebi Antu Pavelića, koji je tada stalno boravio u Firenzi. Sastali su se 29. marta 1941. u privatnoj rezidenciji Benita Mussolinija (Vila Torlonia). Bio je to njihov prvi izravni susret nakon dvanaestogodišnjeg Pavelićeva boravka u Italiji. Pavelić je stigao u Rim u pratnji Mije Bzika, ali ga je Mussolini primio samog. S talijanske strane bio je nazočan razgovoru još samo vršilac dužnosti ministra vanjskih poslova Filippo Anfuso (ministar vanjskih poslova grof Galeazzo Ciano u to je vrijeme bio na fronti). Mussolini je priopćio Paveliću namjere Njemačke i Italije prema Jugoslaviji, dajući mu na znanje da će Italija omogućiti ustašama preuzimanje vlasti u Hrvatskoj, dakako, uz zadovoljenje talijanskih pretenzija na istočnoj obali (Dalmacija). Anfuso je u svojoj knjizi uspomena (objavio ju je u Milanu 1950.) opisao taj susret Mussolinija i Pavelića i navodi da tijekom razgovora Pavelić *potvrđuje ranije prema Italiji preuzete obveze; garantira da će ih provesti u život; raspršuje svaku sumnju u lojalnost.* Anfuso, zatim, dodaje: *Mussolini se nalazi pred rješenjem jadranskog pitanja koje za njega ne dolazi nepredviđeno, jer se njime zanosi već dugo godina...*

Od tog razgovora započinje ubrzana priprema ustaša u Italiji u očekivanju napada na Jugoslaviju, koji će im otvoriti put u Hrvatsku. Svi ustaški emigranti (a bilo ih je oko 250) prebačeni su u Pistoju, gdje su dobili uniforme i naoružanje. Pavelić je mogao koristiti radio-postaju Firenza svakog dana poslije 22 sata za promičbene emisije na hrvatskom jeziku kao *Radio Velebit*, a dodijeljen mu je i jedan talijanski časnik zbog veze s talijanskom vojskom. Već 1. aprila 1941. Pavelić izdaje *Odredbu Glavnog ustaškog stana br. 1* u kojoj podsjeća ustaše da ih je stalno upozoravao da će doći čas obračuna. Ovaj čas je došao - nastavlja Pavelić - i domovina nas zove. Međutim, veze između ustaške emigracije i domovine bile su vrlo slabe. O stanju u Hrvatskoj dolazile su tek šturo vijesti nekim kanalima, ali vrlo neredovito. Vijesti su stizale iz Rijeke preko trgovca Marijana Šimića, rodom iz Makarske, kasnijeg ustaškog ministra trgovine; zatim posredstvom majora Adolfa Sabljaka, i najzad, povremenim upućivanjem kurira. No, poslije puča u Beogradu, nije više pristizalo ni to malo vijesti, jer je talijansko-jugoslavenska granica bila zatvorena.

Međutim, Nijemci - opredjeljujući se nakon beogradskog puča za rasformiranje Jugoslavije - nastojali su osigurati svoje pozicije na tom prostoru, ali vodeći računa o unutarnjim političkim činiteljima, posebno u Hrvatskoj. Dok je Italija svoje planove vezala uz Pavelića i s njim se dogovarala, Nijemci do tada nisu imali konkretan plan. Oni nisu ozbiljnije računali na malobrojnu ustašku skupinu, već su željeli naći uporište u brojnijim i utjecajnijim čimbenicima u Hrvatskoj. Zato je njihova akcija bila usmjerena na Vladka Mačeka i HSS. Pavelić je za Nijemce u prvom redu bio *čovjek Rima*, preko kojega talijanska politika nastoji realizirati svoje planove.

Kada je izveden puč u Beogradu, Nijemci nastoje spriječiti Mačekov ulazak u Simovićevu vladu te stvaranje samostalne Hrvatske vezuju uz Mačeka. Iz Berlina su u Zagreb

upućeni posebni opunomoćenici Walter Malletke i Edmund Veessenmayer, sa zadaćom da privole Mačeka da stupi na čelo osamostaljene Hrvatske. Još prije dolaska posebnog emisara, veze s Mačekom je uspostavio njemački konzul u Zagrebu Elfred Feundt. On je Mačeka prvi obavijestio o stavu njemačke vlade prema Hrvatskoj i njemu. No, Maček je odbio njemačke ponude i pregovarao sa Simovićem o ulasku u njegovu vladu radi čuvanja Banovine Hrvatske. Maček je na njemačke planove odgovorio da će otputovati u Beograd, jer *smatra da će tamo moći bolje poslužiti i interesima Njemačkog Reicha*. Njemački predstavnik u Zagrebu izvijestio je tada Berlin da su *njegovi (tj. Mačekovi) naponi usmjereni, kako se čini, podjednako na održavanje mira s Njemačkom i na dalji opstanak Jugoslavije*. Mačekovo držanje nije izmijenio ni susret s Malletkeom (3. aprila). Nakon što je dobio uvjerenja od generala Simovića o poštivanju sporazuma iz 1939. Maček je otputovao u Beograd. Malletke i Veessenmayer uspostavili su veze i s domovinskom ustaškom grupom oko Slavka Kvaternika, ispitujući njihove stvarne mogućnosti za uključivanje u konkretnu akciju. Kad je Maček odbio njemačku ponudu, njemački emisari skreću svoju glavnu pozornost na ustašku skupinu, koja je tada došla u priliku da Nijemci s njom neposredno pregovaraju.

Poslije napada Njemačke i Italije na Jugoslaviju (6. aprila 1941.) i početka ratnog stanja, Maček se vratio u Zagreb. Njemačke trupe ubrzo su stigle nadomak Zagreba. Dok se očekivao njihov ulazak u grad, Veessenmayer je sa Slavkom Kvaternikom pripremao proglašenje samostalne hrvatske države, nastojeći za taj čin dobiti Mačekovu potporu. Maček se tome nije usprotivio. Tako je Slavko Kvaternik 10. aprila 1941., dok su njemačke postrojbe ulazile u Zagreb, preko radio-postaje Zagreb pročitao proglas o uspostavi Nezavisne Države Hrvatske, a odmah nakon toga proglasa pročitana je i Mačekova izjava, kojom on poziva hrvatski narod, pristaše HSS-a i niže organe vlasti, da surađuju s novom vladom.

Kvaternikov proglas:

Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika, te mukotrpnja višestoljetna borba hrvatskog naroda i velika požrtvovnost našeg poglavnika dr. Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjeg sina uskrsne i naša Nezavisna Država Hrvatska.

Pozivam sve Hrvate, u kojem god mjestu oni bili, a naročito sve časnike, podčasnike i momčad cjelokupne oružane snage i javne sigurnosti, da drže najveći red i da svi smjesta prijave zapovjedništvu oružane snage u Zagrebu mjesto gdje se nalaze, te da cijela oružana snaga smjesta položi zakletvu vjernosti Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i njenom poglavniku. Cjelokupnu vlast i zapovjedništvo cjelokupne oružane snage preuzeo sam danas kao opunomoćenik poglavnika.

Bog i Hrvati! Za dom spremni!

Izjava Vladka Mačeka:

Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku državu na cjelokupnom historijskom i geografskom području Hrvatske, te preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod, da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.

Siloviti napad Njemačke i Italije na Jugoslaviju izazvao je brzi slom njezinih vojnih snaga. Na mnogim točkama bojišnice - posebno u Hrvatskoj - uslijedilo je rasulo. Već 8. aprila u bjelovarskom kraju zabilježena je pobuna 108. pješadijskog puka u Velikom Grđevcu i 40. dopunskog puka u Severinu. Vojnici Hrvati otkazali su poslušnost srpskim oficirima i krenuli prema Bjelovaru. Uz pomoć Hrvatske seljačke zaštite u Garešnici su zauzeli žandarmerijsku postaju i razoružali posadu. Stigavši u Bjelovar vojnici su pružili podršku

gradonačelniku dr. Juliju Makancu koji je istoga dana proglasio »uskrsnuće« hrvatske države. Sljedećeg dana u Bjelovar su pristizali i vojnici iz drugih jedinica, što je bio znak očitog raspada jugoslavenske vojske. Kada je 10. aprila 1941. proglašena Nezavisna Država Hrvatska, oni više nisu bili »buntovnici«, već pripadnici vojske novostvorene hrvatske države. U ustaškom tisku za vrijeme NDH ta epizoda, koja je prethodila Kvaternikovu proglašenju NDH na zagrebačkoj radio-postaji, nazvana je *bjelovarski ustanak*.

Pavelićev povratak u zemlju. — Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) uslijedilo je kao rezultat dogovora ustaške skupine u Zagrebu i njemačkih predstavnika. Italija u tome nije imala nikakva udjela ni utjecaja, pa se Mussolini čak pribojavao ishoda, sumnjajući u Nijemce zbog njihovih planova oko Hrvatske i dogovora sa Zagrebom bez njegova znanja. Ipak je Kvaternik proglasio NDH u ime Ante Pavelića, koji se još nalazio u Italiji. Veza Pavelića s domovinom i dalje nije postojala. Na dan 10. aprila Pavelić je iz Firenze krenuo u Pistoju, u ustaško sabiralište, u koje je toga dana stigla i posljednja skupina ustaša sa Sardinije. Pavelićeva posjeta logoru u Pistoji bio je, zapravo, njegov prvi opći susret s ustašama poslije atentata u Marseilleu. On im je tada održao govor, u kojem je naglasio da se *nalazimo pred uskrsnućem Nezavisne Države Hrvatske* i da je oslobodilačka borba pri kraju. Kad se Pavelić s pratnjom vratio u Firenzu u svoj stan, čuo je preko radija (postaja Zagreb) proklamaciju Slavka Kvaternika. Tu je proklamaciju zagrebačka postaja ponavljala svakakvih 10 do 15 minuta. Vijest o proglašenju NDH Pavelić je čuo iste večeri i preko bečkog radija.

Sljedećeg dana (11. aprila) Pavelić je u Rimu, gdje ga je najprije primio ministar Anfuso, a zatim u Pallazzo Venezia (službena rezidencija predsjednika talijanske vlade) i Benito Mussolini. Dogovoreno je da Pavelić krene u Zagreb, a kad tamo stigne, da će započeti pregovori o *sporazumu inspiriranom ovim razgovorom*. Anfuso, koji je bio nazočan tom sastanku, objašnjava o kakvom je sporazumu riječ. On bilježi da se radilo o tome da *dalmatinski gradovi s izrazito talijanskim karakterom, tj. mletačkim, dođu pod talijanski suverenitet*. Mussolini je obećao Paveliću da će Italija priznati njegovu vladu čim stigne u Hrvatsku. Dakako, s Pavelićem će krenuti i ustaše do tada internirati u Italiji, koji su se upravo okupili u Pistoji.

Od prve vijesti o proglašenju NDH Pavelić je bio prilično uznemiren, jer se sve dogodilo bez njega (proglašenje nije on izvršio) i bez suradnje ustaške organizacije u Italiji. Izoliran od zbivanja u Hrvatskoj - unatoč činjenici što je NDH proglašena u njegovo ime - Pavelić nije bio posve siguran kako će se prema njemu odnositi Nijemci koji su toga dana ušli u Zagreb. Da li će na čelu NDH prihvatiti njega ili nekoga drugoga? Ta će Pavelićeva neizvjesnost potrajati nekoliko dana.

Inače, kad je njemački ministar vanjskih poslova Von Ribbentrop primio Veessenmayerovo izvješće o događajima u Zagrebu 10. aprila, uputio mu je odgovor: *U pogledu daljeg razvoja hrvatskog pitanja naša je namjera da Italiji potpuno prepustimo prednost*. Dakle, hrvatski prostor ostao bi u sferi Italije, prema ranijem njemačko-talijanskom dogovoru. Pavelić, dakako, o tom Ribbentropovom brzojavu nije ništa znao. Pa ipak, njegova bojazan nije bila posve bezrazložna. Nijemci su doista, i pored tako izraženog stava, nastojali u Zagrebu osigurati što jači utjecaj, čega se pribojavao i sam Mussolini.

Poslije razgovora u Rimu, Pavelić je s ustaškom emigrantskom grupom na talijanskim vozilima preko Trsta i Rijeke krenuo prema domovini.

Nakon Kvaternikova proglašenja Nezavisne Države Hrvatske svi državni uredi i niži organi uprave ostali su onakvi kakvi su bili dotada. Nije bilo nikakvih imenovanja viših dužnosnika ili činovnika. Sam je Kvaternik kasnije izjavio da je u prvim danima NDH bio usredotočen na učvršćivanje reda i mira, te na normalizaciju uprave. Zato je vojno-posadnim

zapovjedništvima uputio posebne naloge za održavanje reda i provedbu demobilizacije pričuvnika, a Željezničkoj direkciji ponovljeni nalog za normalizaciju prometa. Kvaternik je očito čekao dolazak Pavelića u Zagreb i sam nije htio donositi nikakve značajnije odluke o ustrojavanju države bez njega.

Doduše, 13. aprila u Zagrebu je sastavljeno *Hrvatsko državno vodstvo*, kojemu je predsjedao dr. Mile Budak. Slavko Kvaternik je i dalje vršio dužnost zamjenika poglavnika. U državnom vodstvu, uz Budaka, bili su dr. Mirko Puk (zamjenik predsjednika), dr. Andrija Artuković, dr. Branko Benzon, dr. Jozo Dumandžić, dr. Mladen Lorković, Ismet ef. Muftić, prof. Marko Veršić, dr. Jure Vranešić i dr. Milovan Žanić. To je vodstvo istoga dana održalo svoju prvu sjednicu, kojoj je bio nazočan i Kvaternik. No, ono je imalo samo simboličnu ulogu najviše državne vlasti do dolaska poglavnika.

Pavelićeva grupa stigla je u Trst 11. aprila navečer. Tu se zadržala cijeli sljedeći dan i tek navečer je nastavila put prema Rijeci. Na Uskrs 13. aprila, u dva sata po ponoći, prešla je most na Rječini i zatim nastavila put prema Delnicama i Karlovcu. Putem se Pavelić zadržao u nekoliko mjesta (Vrbovsko, Ogulin, Oštarije, Gornje i Donje Dubrave, Duga Resa), te je u Karlovac stigao tek navečer. Najprije je navratio u vojarnu nekadašnje austrijske kadetske škole, gdje su bili okupljeni njemački, talijanski i ustaški časnici. Tu je iz Zagreba prispio i Slavko Kvaternik, s kojim je Pavelić u posebnoj prostoriji razgovarao u četiri oka. O tom razgovoru Kvaternik je kasnije (u istrazi pred komunističkim vlastima) izjavio: *Ja sam ga upitao, pozivom na čast i poštenu riječ, da li on ima kakve osobne ili političke obveze prema Italiji, pa ga molim za iskreni odgovor, jer kad bi kakve obveze postojale, da ćemo naći načina da njima izbjegnemo, ako su teže političke naravi i krnje nam suverenitet. Pavelić mi je na to dao ruku i rekao, da mu mogu vjerovati da nema nikakvih osobnih ili političkih obveza i da se od njega nije ništa tražilo...* Pavelić je, dakle, zanijekao ono o čemu je doista razgovarao s Mussolinijem, a što će postati teška hipoteka tek uspostavljene hrvatske države.

Poslije Kvaternika, Pavelić je primio Veesenmayera, posebnog izaslanika Von Ribbentropa, kojemu je izjavio da će ustaška vlada najlojalnije surađivati s Trećim Reichom. Ipak, naslućujući određeno njemačko-talijansko rivalstvo, Pavelić nije odmah proslijedio u Zagreb, već je prenoćio u Karlovcu u kući dr. Ante Nikšića, predsjednika suda i kasnijeg ustaškog ministra. Karlovac nije napustio ni sljedećeg dana, očekujući najavljeni susret s posebnim izaslanikom Benita Mussolinija Anfusom. Naime, Mussolini se ozbiljno pribojavao - kako je izjavio Anfusu - da Nijemci ne *obrade* Pavelića. Dodao mu je da je *Pavelić jedini pijun, koji držimo na balkanskoj ploči i ne smijemo dopustiti da nam ga otmu. Zato je i naredio Anfusu da odmah odleti avionom u Hrvatsku do Pavelića i da bude uz njega pri preuzimanju vlasti, dakako, vodeći neprekidno računa o talijanskim interesima, posebno o Dalmaciji.*

Stigavši u Karlovac, Anfuso je odmah posjetio Pavelića. Razgovarali su sami, bez svjedoka. Kad je poslije razgovora Pavelić htio uputiti brzojav Mussoliniju, neke su formulacije izazvale spor, u koji se umiješao i Veesenmayer, a bio je konzultiran čak i Berlin. Sve je upućivalo na zaključak da Ribbentropova uputa Veesenmayeru ima u praksi drugačije značenje. No, kako je njemačka strana ipak prihvatila Pavelića, on je mogao nastaviti put u Zagreb. Dana 15. aprila 1941. oko 4 sata ujutro Pavelić je s pratnjom napokon stigao u Zagreb. Izostao je svečani doček koji mu se pripremao, pa se poglavnik bez posebnog slavlja smjestio u Banskim dvorima. Toga jutra Slavko Kvaternik je preko Radio Zagreba objavio: *Hrvatski narode! Dajem ti radosnu vijest, da se tvoj slavom ovjenčani poglavnik vratio u glavni grad Zagreb i preuzeo svoju suverenu vlast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Naš poglavnik šalje ti svoje pozdrave, daje ti svoje srce, svoje energije i svoj um i radit će za tebe dan i noć, kao i dosad, a ti ga slijedi da vazdan budemo - Za dom spremni!*

Sutradan (16. aprila) poglavnik Ante Pavelić imenovao je prvu vladu Nezavisne Države Hrvatske, koja je u Banskim dvorima položila prisegu pred katoličkim župnikom iz Kustošije Vilimom Ceceljom, zagrebačkim muftijom Ismetom ef. Muftićem i evangelističkim biskupskim vikarom u Zagrebu Michaelom Backerom. Zakletvu je najprije položio poglavnik. Prišao je stolu na kojemu je bio križ s dvije upaljene svijeće oko njega. Ispred svijeća bio je položen revolver. Prije izgovaranja riječi prisege, Pavelić je rekao: *Od 1102. godine hrvatski narod nije nikada imao svoje samostalne, neovisne države. I eto, nakon punih 839 godina došao je čas da se uspostavi odgovorna hrvatska vlada.* Zatim je dao izjavu o svom podrijetlu i osobnoj imovini. Ta izjava sadrži sljedeće podatke: član je seljačke zadruge Serdar, kućni broj 14 u Krivom Putu, koja ima 14 jutara zemljišta; supruga mu je vlasnica polovice prizemne kuće s vrtom u Podsusedu, dok je njegova polovica prodana na javnoj dražbi; ima troje djece koja nemaju svoje imovine. Podigavši tri prsta u vis, Pavelić je izgovorio riječi prisege, a potom je pročitao zakonsku odredbu o imenovanju prve Hrvatske državne vlade i listu s imenima njezinih članova, pa su oni također davali izjave o svom predživotu i imovinskom stanju.

Sastav prve vlade NDH bio je sljedeći: predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova dr. Ante Pavelić (koji je ujedno i poglavnik, a to znači šef države); potpredsjednik dr. Osman Kulenović, ministar hrvatskog domobranstva i ujedno zapovjednik vojske Slavko Kvaternik (koji je i zamjenik poglavnika); ministar pravosuđa dr. Mirko Puk; ministar unutarnjih poslova dr. Andrija Artuković; ministar zdravstva dr. Ivan Petrić, ministar narodnog gospodarstva dr. Lovro Sušić, ministar bogoštovlja i nastave dr. Mile Budak; ministar šuma i ruda ing. Ivica Frković; ministar udružbe dr. Jozo Dumandžić; predsjednik zakonodavnog povjerenstva dr. Milovan Žanić.

Nakon što je sastavio vladu, Pavelić je imenovao i nekoliko ključnih dužnosnika za funkcioniranje nove vlasti. Za ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost imenovan je Eugen Dido Kvaternik, za zapovjednika *Ustaške vojnice* Juco Rukavina, a za pomoćnika ministra vanjskih poslova dr. Mladen Lorković. Povjerenikom za Bosnu postao je Jure Francetić, za Hercegovinu Ivo Herenčić i Mijo Babić, za Liku Ivan Devčić-Pivac.

Prvi zakonski akt, koji je poglavnik potpisao 17. aprila, bila je *Zakonska odredba za obranu naroda i države*.

PRIZNANJE NDH I UTVRĐIVANJE NJEZINIH GRANICA

Priznanje Nezavisne Države Hrvatske. — Odmah nakon proglašenja NDH 10. aprila, Slavko Kvaternik je uputio Hitleru brzojav kojim gaje zamolio za priznanje netom proglašene hrvatske države. Ujedno mu se zahvalio na zaštiti koju je hrvatskom narodu pružila njemačka vojska. Sutradan (11. aprila) je i Pavelić iz Rima (kamo je stigao na razgovor s Mussolinijem) također uputio brzojav Hitleru u kojem mu u trenutku ulaska njemačkih jedinica u Hrvatsku iskazuje svoju zahvalnost i odanost. Pavelić u brzojavu ujedno ističe da će NDH vezati svoju budućnost s europskim *novim poretom* koji su stvorili Führer i Duce. Dana 13. aprila njemačka je vlada, preko svog emisara u Zagrebu Veesenmayera, potvrdila primitak oba brzojava i izrazila spremnost da prizna NDH pod vodstvom Pavelića. Kada je Pavelić, odmah po dolasku u Zagreb, uputio Mussoliniju brzojav u kojem ga moli za priznanje NDH, Mussolini se načelno složio s potrebom priznanja, ali je postavio pitanje Dalmacije.

Priznanje NDH od strane Njemačke i Italije uslijedilo je 15. aprila, a iskazano je u brzojavima koje su Hitler i Mussolini uputili Paveliću. U svom brzojavu Hitler kaže: *Za mene je posve osobita radost i zadovoljstvo, što Vam mogu izjaviti da Njemački Reich priznaje*

Nezavisnu Državu Hrvatsku u času kada je hrvatski narod našao svoju dugo željenu slobodu kroz pobjedonosno prodiranje četa sila Osovine. Mussolini pak navodi: S najvećim zadovoljstvom pozdravljam novu Hrvatsku, koja je sebi danas izvojštila dugo željenu slobodu, kada su sile Osovine uništile umjetno stvorenu Jugoslaviju. Na inzistiranje Mussolinija da se u dokumentu o priznanju (to su spomenuti brzojavi od 15. aprila) odijeli pitanje priznanja NDH od pitanja njezinih granica, u oba brzojava navedene su posve identične formulacije da će se pitanje njezinih granica riješiti u *slobodnoj izmjeni misli* između zainteresiranih strana. I dok njemačka strana nije postavila nikakve teritorijalne zahtjeve prema Hrvatskoj, Italija je isticala svoje *pravo na Dalmaciju*, što će se osobito aktualizirati već sljedećih dana kad započnu pregovori o razgraničenju.

Dana 16. aprila Pavelić je uputio brzojav mađarskom namjesniku admiralu Miklosu Horthyju s molbom za priznanje NDH. Pavelićevo traženje priznanja podržao je njemački ministar vanjskih poslova Joachim von Ribbentrop uputivši preporuku za priznanje NDH ne samo mađarskom admiralu Horthyju, nego i bugarskom kralju Borisu, rumunjskom šefu države Ionu Antonescuu i slovačkom predsjedniku dr. Tissou. Već tijekom aprila 1941. - uz Mađarsku - NDH su priznale Bugarska i Slovačka, a u maju Rumunjska. U junu to su uradile Španjolska i Japan, u julu Nacionalna Kina, Danska i Finska, a u kolovozu Mandžurija (Mandžukuo). Osim navedenih država, NDH nije priznala ni jedna druga država. Sve države koje su je priznale bile su ili potpisnice Trojnog pakta ili *Antikominternskog pakta* (taj je pakt bio sklopljen 1940. protiv Komunističke internacionale, pa mu je pristupila i NDH). Radilo se, dakle, o državama koje su bile vezane uz osovinske sile. S tim je državama NDH uspostavila i diplomatske odnose i u njihovim prijestolnicama otvorila svoja diplomatska predstavništva.

Za NDH su, dakako, najvažnija bila diplomatska predstavništva u Berlinu i Rimu. Prvi poslanik NDH u Berlinu bio je dr. Branko Benzon. Na tom ga je položaju zamijenio Mile Budak, dotada ministar bogoštovlja i nastave. Kada je Budak povučen, u Berlin je otišao Stjepan Ratković. Posljednji poslanik NDH u Njemačkoj bio je dr. Vladimir Košak. U Rimu je prvi poslanik NDH bio dr. Stijepo Perić, a zatim dr. Ante Nikšić. Njemačka vlada je svojim poslanikom u Zagrebu imenovala Siegfrieda Kaschea. Talijanski poslanik u NDH bio je Raffaello Casertano.

Vodstvo NDH uvelike se trudilo da dobije priznanje Vatikana i da s papinskom državom uspostavi diplomatske odnose. Sam je Pavelić za boravka u Rimu u maju 1941., posjetio papu Pija XII. Međutim, za cijelo vrijeme postojanja NDH vršila se samo izmjena stalnih delegacija bez priznanja. Vatikan je kao svog apostolskog legata uputio u Zagreb opata Ramira Giuseppea Marconea, a hrvatska vlada je u Vatikanu uspostavila Ured izvanrednog opunomoćenika. Prve kontakte sa Sv. Stolicom uspostavljao je Nikola Rušinović, inače savjetnik poslanstva NDH u Rimu. Njega je zamijenio Ervin Lobkovicz kao izvanredni opunomoćenik NDH, koji je i otvorio spomenuti Ured. Taj je ured formalno bio nezavisan od poslanstva NDH u Rimu. Kako su poglavnik i vlada NDH nastojali da odnosi s Vatikanom budu na što višoj razini i da Vatikan prizna novu hrvatsku državu, opat Marcone je stavljen na listu diplomatskog kora akreditiranog u NDH, pa je s ostalim diplomatskim predstavnicima prisustvovao javnim manifestacijama. Međutim, iako je Sv. Stolica NDH priznala *de facto*, do formalnog, tj. priznanja *de jure*, do kraja NDH ipak nije došlo. Valja napomenuti da je Vatikan i dalje priznavao jugoslavensku izbjegličku vladu u Londonu i da je s njom održavao veze preko jugoslavenskog poslanstva pri Vatikanu.

Iako Švicarska NDH nije priznala, ova je - kao neutralna država - ostavila svog konzula i dalje u Zagrebu, pa je čak s NDH potpisala i dva ugovora gospodarske prirode. U

septembru 1941. NDH je sa švicarskom vladom potpisala sporazum o robnom i platnom prometu. U Zürichu je pak uspostavljeno stalno trgovačko izaslanstvo NDH.

Rimski ugovori. — Pavelić je nastojao da se utvrđivanje granica s Italijom što više oduži, pri čemu je nalazio na izvjesno razumijevanje Berlina, koji je opet zbog svojih vojnih interesa na Balkanu razgraničenju NDH i Italije posvećivao posebnu pozornost. Karakteristično je da je Hitler već 12. aprila 1941. zapovjedništvo Druge njemačke armije obavijestio da se Njemačka ne želi politički miješati u hrvatske prilike, no da namjerava tamo štititi svoje vojno-strateške interese. Zato je istoga dana za njemačkog opunomoćenog generala u Zagrebu imenovao Glaisea von Horstenaua, inače nesklonog Italiji. U razgovoru s Hitlerom, pred odlazak u Zagreb, Glaise je upozoravao Fiihrera da su Hrvati okrenuti prema Njemačkoj i da duboko mrze Talijane te da je u interesu Njemačke da Dalmaciju ostavi Hrvatima, a Talijanima bi trebalo ostaviti samo Boku kotorsku. No, s druge strane Nijemci nemaju preveliko povjerenje u Pavelića, kojeg smatraju Mussolinijevim čovjekom. Dakako, Nijemci su bili posve svjesni Mussolinijevih pretenzija na Jadranu i nastojanja da NDH podvrgne što jačem talijanskom utjecaju.

Kad su se desetak dana nakon uspostave NDH, u Beču sastali Ciano i Von Ribbentrop, talijanski je ministar vanjskih poslova postavio zahtjev za priključenje Italiji cijele istočno-jadranske obale od Rijeke do Kotora, a najavljivao je i mogućnost uspostave personalne unije između NDH i Italije. Mada se Ribbentrop u početku nije slagao s takvim zahtjevima Italije, ipak je - na intervenciju Hitlera u tijeku razgovora - postao popustljiviji, priznajući Talijanima prvenstvo interesa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Hitler je poručio Ribbentropu da problemi oko NDH ne smiju remetiti savezničke odnose Njemačke i Italije. Na bečkom sastanku dvojice ministara pretresena su i druga pitanja nastala slomom Jugoslavije, a pitanje hrvatsko-talijanske granice raspravljat će dalje predstavnici NDH i Italije u izravnim razgovorima.

Pregovori između Italije i NDH o razgraničenju vodili su se 25. aprila 1941. u Ljubljani, gdje su se u zgradi bivše Dravske banovine sastali Pavelić i Ciano. U Pavelićevoj pratnji bili su Edo Bulat i Stijepo Perić, te Jozo Dumandžić i Andrija Artuković. Ciano je istupio s dva prijedloga. Jedan je obuhvaćao prepuštanje Italiji čitave jadranske obale od Rijeke do Kotora i u unutrašnjosti teritorija označenog na predočenoj karti do crte koja je povučena od Karlovca na jugu u ravnom potezu do pred Mostar i u blagom zavoju na sjeverozapadni kut Crne Gore. Drugi je prijedlog bio nešto umjereniji i obuhvaćao je tzv. *povijesnu Dalmaciju*, ali je istodobno predviđao tijesno političko upravno povezivanje Hrvatske s Italijom. Pavelić nije prihvatio ni jedan od dva prijedloga, već je istupio s protuprijedlogom prema kojemu bi NDH dobila Trogir, Split i Dubrovnik s nekim otocima. Istodobno je pokazao spremnost da pregovara o *naslonu* hrvatske države na Italiju. Međutim, u Ljubljani nije bilo ništa zaključeno. Ciano je - kako sam navodi u svom dnevniku - nakon Pavelićeva prijedloga *tražio nekoliko dana za razmišljanje*.

Pri utvrđivanju granice NDH prema Italiji Pavelić se nadao podršci Njemačke, ali je ova ostajala po strani. Dalji hrvatsko-talijanski pregovori vodili su se diplomatskim kanalima. U tim pregovorima Pavelić je izmijenio svoj prijedlog, pristajući na ustupanje Trogira i Splita Italiji s tim, da NDH sudjeluje u upravi grada Splita. Na toj osnovi održani su završni razgovori na sastanku Pavelića i Mussolinija u Tržiču, 7. maja 1941. Dogovoreno je da će se međudržavni ugovor između NDH i Italije potpisati u Rimu.

Pavelić je na čelu velike hrvatske delegacije otputovao u Rim 18. maja 1941. Tu je s Mussolinijem potpisao tzv. Rimske ugovore, koji se sastoje od tri dokumenta. Prvim je utvrđena granica između NDH i Italije. Utanačenom graničnom linijom Italija je prisvojila najrazvijeniji dio hrvatske obale. Hrvatskoj je ostao podvelebitski dio Hrvatskog primorja i obala od Omiša do Dubrovnika, a to je prostor od mnogo manjeg pomorskog značenja od

ostalim jadranskih krajeva koji su postali sastavni dio Kraljevine Italije. Na tom su dijelu jadranske obale samo luke Metković i Gruž, koje nisu imale razvijeniju vezu sa zaleđem, kao Sušak, Šibenik i Split. Drugim ugovorom NDH se obvezala da neće na jadransko-primorskom području podizati nikakve vojne objekte, niti držati ratnu mornaricu, osim manjih jedinica za potrebe policijske i financijske službe. U trećem dokumentu precizira se politički odnos NDH i Italije, pa se navodi da *Italija preuzima jamstvo za političku nezavisnost Kraljevine Hrvatske* uz dodatak da ona (Hrvatska) neće preuzimati međunarodne obveze koje bi se kosile s navedenim jamstvom.

U službenoj vijesti o sklapanju Rimskih ugovora navodi se da je *uspostavljena Kraljevina Hrvatska* (pod tim nazivom je u ugovorima označena NDH), te da je Pavelić prilikom audijencije kod talijanskog kralja Vittoria Emannuela III. u ime Hrvatske *ponudio krunu kralja Zvonimira vladajućoj talijanskoj kući Savoja*, a da je za nositelja te krune određen vojvoda od Spoleta.

Nakon kapitulacije Italije 1943. svi krajevi koji su joj *Rimskim ugovorima* pripojeni na istočnoj jadranskoj obali, bili su uključeni u NDH.

Razgraničenje s ostalim susjedima. — Susjedi i ratni protivnici nekadašnje Jugoslavije smatrali su posve prirodnim da se okoriste njenim raspadom i da uspostave granice koje će predstavljati ostvarenje njihovih starih »opravdanih« (!) zahtjeva. To se odrazilo i na utvrđivanje granica NDH, što je u prvom redu potvrdila Italija nametanjem *Rimskih ugovora*. Slijedila ju je Mađarska koja je na sjevernom rubu nekadašnje jugoslavenske države zaposjela Međimurje, Prekomurje i dalje na istoku trokut između Drave i Dunava (Baranja).

Zapadna granica. Njemački Reich je priključio sjevernu polovicu Kranjske, rubni pojas Koruške i južne Štajerske, pa je postao izravni susjed NDH. Razgraničenje između NDH i Njemačke izvršeno je potpisivanjem ugovora 13. maja 1941. Tim je ugovorom utvrđena granica prema dijelu Slovenije koji je bio uključen u njemačku državu.

Kako je dio Slovenije bio priključen Italiji kao Provincija Ljubljana, dio zapadne granice NDH trebalo je utvrditi s Italijom. To je učinjeno izmjenom nota između dviju država u julu 1941. godine. Granica se protezala od tromede NDH, Njemačke i Italije na Žumberačkoj gori, rijekom Kupom preko Gorskog kotara do Bakarskog zaljeva.

Istočna granica. Pri utvrđivanju granice NDH prema Srbiji pojavio se problem granične crte u Srijemu. Naime, prema zahtjevu vlade NDH granična crta u Srijemu išla bi po nekadašnjoj austrougarskoj granici, uključujući u hrvatski državni teritorij i grad Zemun. Međutim, u tom području njemačko vojno zapovjedništvo za Srbiju zatražilo je takvo rješenje prema kojem bi Zemun s okolicom ostao u sastavu Beograda. Zapovjednik njemačkih okupacijskih snaga u Srbiji general Forster opravdavao je svoj prijedlog potrebama snabdijevanja Beograda živežnim namirnicama i korištenjem zrakoplovnog uzletišta kod Zemuna. Tome je dodao i prometno-sigurnosne razloge, kao i postojanje radio-odašiljača za kratke valove u blizini Zemuna, koji je potreban njemačkoj promidžbi za Srbiju. Na Forsterov nalog njemački zapovjednik Zemuna odbio je potvrditi uvođenje u dužnost gradonačelnika Zemuna postavljenog od hrvatskih vlasti.

Početkom maja 1941. njemačko poslanstvo u Beogradu obavijestilo je ministarstvo vanjskih poslova NDH o namjeri vojnog zapovjednika Srbije. Mada je to pokušalo, ministarstvo nije moglo spriječiti namjeravani potez njemačkog zapovjednika Srbije, jer je u međuvremenu Vrhovno zapovjedništvo njemačke vojske u Berlinu (OKW) donijelo odluku da *Zemun s okolicom privremeno ostaje pod vlašću zapovjedništva Srbije*. »Privremeno« je značilo da se predaja Zemuna hrvatskim vlastima odgađa dok traje njemačka vojna uprava u Srbiji. To je nagovijestilo buduće rješenje prema kojem se grad Zemun ne bi predao Srbiji,

tim više što je za postojanja Austro-Ugarske Monarhije bio u njenom sastavu. Pavelić nije mogao uraditi ništa drugo, nego prihvatiti izdvajanje Zemuna i njegove okolice iz sustava hrvatske vlasti. Kada je 10. maja 1941. vladi u Zagrebu stigla službena obavijest, poglavnik je dao svoj formalni pristanak, naglašavajući da se radi o privremenoj vojno-upravnoj mjeri.

Njemački poslanik u Zagrebu Kasche predložio je da se pitanje njemačke vojne uprave Zemuna i okolice utvrdi posebnim ugovorom, što je general Forster prihvatio. Tako je najzad 4. juna 1941. potpisan hrvatsko-njemački ugovor prema kojemu se utvrđuje (u toč. 3) da područje Zemuna i okolice *pripada Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* i da u njemu »*imaju vrijediti načela NDH*«. Utvrđuje se da u tom području NDH izravno preuzima samo nadležnosti u nastavi i pravosuđu, dok će ostale upravne grane (unutarnji poslovi, željeznice, pošta, porezi i dr.) za trajanja posebnog stanja biti podređene vojnom zapovjedniku Srbije u Beogradu. U toč. 5 ugovora navodi se da će se u svrhu zaštite gospodarskih probitaka NDH u Zemunu osnovati *Hrvatski ured*.

Preuzimanje ugovorom predviđenih poslova pod hrvatsku nadležnost izvršeno je sredinom jula 1941. godine. Time je hrvatska strana dobila samo mali dio vlasti u Zemunu. Otvorena granica prema Beogradu i dvostruki novčani sustav omogućili su krijumčarenje roba na štetu gospodarstva NDH. Poteškoće su se javile i u poštanskoj i željezničkoj službi, na što je sve upozoravala hrvatska vlada, predlažući da se ponovno razmotri pitanje potpunog preuzimanja i pripojenja zemunskog područja hrvatskoj državi. U tom traženju podržao ju je i njemački poslanik Kasche. Tako su u septembru i oktobru 1941. vođeni novi pregovori o zemunskom području. Tada je zaključeno da *oblast istočnog Srijema prelazi u potpunu vlast NDH*. Zanimljivo je napomenuti da je tom prigodom dogovoreno da se postignuti sporazum neće objaviti putem tiska. Time je bila završena borba za uključivanje Zemuna i istočnog Srijema pod punu vlast Nezavisne Države Hrvatske.

Uskoro je bio otvoren konzulat NDH u Beogradu.

Sjeverna granica. U razgraničenju NDH s Mađarskom pojavilo se sporno pitanje Međimurja. Tijekom vojnih operacija u aprilu 1941. mađarske su trupe okupirale područje Međimurja. No, poslije uspostave NDH, mađarski je konzul u Zagrebu uvjeravao ustaške vlasti da ulazak mađarske vojske u Međimurje ima isključivo strategijsko značenje, te da mađarska vlada priznaje to područje kao sastavni dio NDH i izražava želju da se ugovorom što prije utvrde granice između dviju država. Međutim, uskoro je mađarska strana zatražila slobodan pristup do Sušaka, na što je vlada NDH, odgovorila da se o tome ne može sklopiti nikakav ugovor *prije nego li bude utvrđen hrvatski odnos prema Italiji*. A kad su *Rimski ugovori* bili potpisani, držanje mađarske vlade se izmijenilo, posebno u odnosu na Međimurje. Kada je u junu 1941. u Zagreb stigla mađarska delegacija na pregovore o razgraničenju, predložila je da se granica između NDH i Mađarske utvrdi onakva granica kakva je bila 1918., tj. da Međimurje pripadne Mađarskoj. Ujedno je delegacija predložila i sklapanje ugovora o pristupu Mađarske Jadranskom moru preko hrvatskog teritorija. Kako hrvatska strana nije prihvatila te prijedloge, pregovori su završeni bez rezultata. Sto se tiče držanja Njemačke, ono je - kao i pri razgraničenju između NDH i Italije - bilo neutralno.

Unatoč procjene vlade NDH, da Mađarska nije ono što je Italija i da prema njezinim zahtjevima može zauzeti čvršći stav, razgraničenje sa sjevernim susjedom nije za Hrvatsku teklo na zadovoljavajući način. Dalji pokušaji rješenja pitanja Međimurja zakomplicirali su se proklamacijom zapovjednika mađarske posade u Čakovcu (10. jula) o priključenju Međimurja Mađarskoj bez ikakvih dogovora s vladom NDH. Na protestnu notu Zagreba vlada u Budimpešti je odgovorila da se radi o *povijesnom pravu Mađarske na Međimurje*. Postajalo je sve jasnije da Hrvatska nema mogućnosti da se tome suprotstavi. Vlada NDH - premda je ostala na svom stajalištu o Međimurju kao dijelu hrvatske države - nije htjela zaoštravati

odnose s Mađarskom, pa je dala instrukcije svom poslaniku u Budimpešti da djeluje snošljivo jer u postojećoj situaciji *imamo velike nepravilike s Talijanima*. Odluka zapovjednika mađarskih jedinica u Čakovcu bila je samo akt jedne vojne osobe bez državno-pravnog značenja. No, 16. decembra 1941. mađarski je parlament prihvatio *Zakon o pripojenju južnih krajeva*, kojim je Međimurje jednostrano pripojeno Mađarskoj. Kao akt najvišeg mađarskog predstavničkog tijela, taj je zakon imao drugačiju težinu. Zato je vlada NDH 7. januara 1942. uputila vladi u Budimpešti protestnu notu, ali ona nije dovela do promjene u sporu oko Međimurja. Vlada NDH nije nikada zaključila ugovor o razgraničenju s Mađarskom, pa je zato ministar Lorković u Hrvatskom državnom saboru i izjavio da su granice NDH utvrđene na zapadu, jugu i istoku. Sjeverna granica prema Mađarskoj nije bila utvrđena obostrano prihvaćenim ugovorom, pa se u izjavi vlade i ne spominje.

Stanje u anektiranoj Dalmaciji. — Potpisivanjem *Rimskih ugovora* sastav talijanske države uključen je znatan dio Dalmacije nastanjen u velikoj većini Hrvatima. Sam Ciano je u svom *Dnevniku* zapisao da Italija ne traži Dalmaciju iz etničkih razloga, nego na temelju načela životnog prostora. To znači da je talijanska strana i te kako dobro poznavala etnički sastav Dalmacije i znala tko su njezini stanovnici. Međutim, o položaju Hrvata, koji postaju podanici Kraljevine Italije, u *Rimskim ugovorima* nema ništa. Nikakvim utanačanjem nisu zajamčena manjinska prava stanovnika Dalmacije.

Istoga dana kad su potpisani *Rimski ugovori*, je vlada donijela dekrete o pripojenju teritorija Dalmacije, Hrvatskog primorja, Boke kotorske i jadranskih otoka. Sušački, kastavski i čabarski i dio delničkog kotara s otocima Krkom i Rabom uključeni su u Riječku pokrajinu. Anektirani dio Dalmacije, Boka kotorska i dalmatinski otoci pripojeni su dotadašnjoj Zadarskoj pokrajini, pa je od tih krajeva ustanovljen *Guvernerat Dalmacija*. Dijelio se u tri pokrajine: zadarsku, splitsku i kotorsku. Jadran i Dalmacija bili su potpuno u rukama talijanskih fašističkih vlasti, koje su provodile politiku rimske vlade usmjerenu k potpunoj talijanizaciji. Posljedice takve politike ubrzo su se odrazile u revoltu i otporu naroda u tim krajevima.

U anektiranim dijelovima Hrvatske fašistička Italija je organizirala svoju vojnu i civilnu upravu. Već 15. aprila za civilnog komesara Dalmacije postavljen je Athos Bartolucci, koji je odmah imenovao kotarske i općinske komesare. Bila je to dovoljno jasna najava talijanskih namjera, dok granica dviju susjednih država još nije bila utvrđena. Poslije potpisivanja *Rimskih ugovora* talijanska vlada je neograničeno zagospodarila novopripojenim teritorijem. Tada je za guvernera priključene Dalmacije imenovala Giuseppe Bastianinija, člana Velikog vijeća fašističke stranke. On je - kao i guverner Riječke pokrajine - dobio široke ovlasti za provođenje mjera talijanizacije u anektiranom području. Sam je Mussolini, početkom juna 1941., izjavio da se *dalmatinsko pitanje može smatrati konačno riješenim*. Uputio je tada i prijetnju da će Italija izvršiti i preseljenje stanovništva anektiranih krajeva *ako ono ne bude lojalno*.

Prvi akti fašističkih vlasti u pripojenim područjima pokazali su kako izgleda »konačno rješenje«. Objavljena je uredba o zamjeni hrvatskih natpisa na javnim mjestima talijanskima (nazivi ulica, ustanova, trgovina i dr.). Ulice i trgovi, kao i toponomastika cijelog anektiranog područja, dobili su talijanske nazive. Zabranjeno je isticanje hrvatskih zastava i obustavljeno izlaženje hrvatskih novina. Umjesto njih pokrenute su talijanske novine, najprije *San Marco*, a od decembra 1941. i *Il popolo di Spalato*. Zatvorene su narodne čitaonice, raspuštena sva hrvatska prosvjetna i športska društva, te zabranjeno djelovanje svih organizacija koje su imale nacionalno hrvatsko obilježje.

Da bi uništili bitnu oznaku nacionalne pripadnosti stanovništva, talijanske fašističke vlasti poduzele su daljnje oštre mjere za suzbijanje hrvatskog jezika. U upravu i sudstvo

uveden je talijanski jezik, što je stanovništvu predstavljalo velike teškoće, jer talijanski jezik nije poznavalo. No, to je bila samo prva mjera koja je ubrzo protegnuta i na sve javne institucije i škole. Uvođenje talijanskog jezika u škole teško je pogodilo mladi naraštaj. Istodobno Talijani nastoje pridobiti mladež koruptivnim metodama, pa je njihova vlast završenim srednjoškolcima omogućila studiranje u Italiji. Već prve godine namijenjeno je 211 stipendija (u iznosu od 1,200.000 lira) za mlade Hrvate i Srbe iz Dalmacije koji prihvate odlazak na studije u talijanske gradove, ponajprije u Padovu. Dakako, trebalo je da prihvate i opredjeljivanje za Italiju i fašistički režim.

Denacionalizacija hrvatskog stanovništva vršila se na temelju talijanskih zakonskih odredaba, ali uz primjenu surovih represivnih postupaka. Nisu izostali ni razni promičbeni materijali. No, budući da to nije davalo očekivane rezultate, fašistička uprava je pooštrila represivne mjere. U govoru, održanom u aprilu 1942., guverner Bastianini je bez okolišavanja zahtijevao potalijančivanje, a za neprihvatanje prijetio se iseljavanjem. *Onome koji odbija talijansku civilizaciju, što mu je nuđa fašistička Italija, - rekao je - onome koji neće da se njegov duh napaja na izvorima Vergilija, Horacija i Dantea... preostaje mu jedino da krene najkraćim putem na granicu. Ovdje vlada Rim, njegov jezik, njegova znanost, njegov moral, a vratio se i naoružan Lav sv. Marka.*

Mjere talijanizacije (i fašizacije) stalno su se pojačavale. Službenici bivše Jugoslavije u upravnim službama, sudstvu, željeznici, zdravstvenim ustanovama bili su otpušteni, a na njihova mjesta dovođeni su službenici iz Italije. U dalmatinske gradove stigli su Talijani učitelji i profesori, liječnici i suci, trgovci i tehničari koji su zamijenili domaće službenike i stručnjake i tako osigurali nesmetano funkcioniranje talijanske uprave i javnih službi. Oni su postojali glavni oslonac talijanske fašističke vlasti u provođenju nasilnih mjera nad domaćim stanovništvom i u ostvarivanju planova talijanizacije Dalmacije.

Radi što uspješnijeg provođenja svog plana talijanske su vlasti osnovale *Ured za jadranske teritorije*, koji je trebao koordinirati sve poslove usmjerene denacionalizaciji anektiranog područja. Sve mjere talijanizacije bile su popraćene neviđenim terorom. Represivne mjere bile su drastične. Uz druge oblike zastrašivanja i maltretiranja posebni odredi fašista, dovedeni iz Italije - uz pomoć nekolicine domaćih fašista i špijuna - provodili su batinanje i napajanje prokazanih ili osumnjičenih građana ricinusovim uljem. Pod svaku cijenu nastojalo se slomiti otpor talijanizaciji i fašizaciji, što je izazivalo još jači otpor stanovništva.

Samo mjesec dana nakon potpisivanja *Rimskih ugovora* platežno sredstvo uvedena je talijanska *lira*. Izvršena je zamjena valute u odnosu 100 dinara za 38 lira. Bankarska i osiguravajuća društva bivše države bila su likvidirana, a Trgovačko-industrijska komora u Splitu ukinuta. Njihove poslove preuzele su odgovarajuće talijanske ustanove. Nepovoljan omjer pri zamjeni valute pogađao je sve slojeve stanovništva, ne samo dalmatinske težake, već i službenike i radnike, kao i cijelu ionako osiromašenu privredu. No, ne obazirući se na učinak gospodarske djelatnosti, Talijani su i gospodarstvo uključili u politiku talijanizacije hrvatskih krajeva. Naime, sva su privredna poduzeća bila proglašena mobiliziranima, pa su im na rukovodeća mjesta postavljeni talijanski komesari. Istodobno su i radnici i drugi zaposlenici potpali pod vojne zakone, što je značilo pooštavanje represije za eventualne propuste u radu ili za prkosno ponašanje prema talijanskim starješinama.

Posebna uloga u ostvarivanju potpune pokornosti stanovništva pripala je *vojnim ratnim sudovima*. Oni su za cijelo anektirano područje uvedeni Mussolinijevom naredbom već potkraj jula 1941. Za svaki čin koji je bio procijenjen kao ugrožavanje integriteta talijanske države - bilo da se radilo o ekonomskoj sabotazi ili pak o subverzivnoj akciji usmjerenoj na oštećivanje vojnih objekata - bila je predviđena smrtna kazna. Kada je započela aktivnost

ilegalnih grupa u gradovima i kada su se pojavile prve skupine boraca u partizanskim jedinicama, osnovan je *Izvanredni sud za Dalmaciju*, ubrzo preimenovan u *Specijalni sud*, koji je po kratkom postupku izricao masovna pogubljenja.

Otpor talijanskoj vlasti i teroru u gradovima, diverzije i sabotaze bile su u stalnom porastu, pa je tako područje anektirane Dalmacije postalo značajno izvorište snaga antifašističkog pokreta.

NDH u brojkama. — Prema izvješću Hrvatskog državnog brojidbenog ureda (objavljenog 1941.) površina NDH iznosila je 115.133 km², a imala je 6,966.729 stanovnika. Od toga je bilo 4,817.000 Hrvata, 1,848.000 Srba, 145.000 Nijemaca, 70.000 Mađara, 37.000 Slovenaca, 44.267 Čeha i Slovaka. Izvan hrvatskih državnih granica živjelo je 1,727.548 Hrvata.

USTROJSTVO DRŽAVE I UNUTARNJA ORGANIZACIJA

Poglavnik. — Formiranje prve vlade NDH označilo je početak ustrojavanja nove vlasti i unutarnjeg organiziranja hrvatske države. Vlada je bila sastavljena od istaknutih prvaka ustaškog pokreta, od kojih je dio pripadao domovinskoj skupini, a dio ustaškoj emigraciji. Na čelu vlade kao njen predsjednik bio je Ante Pavelić, koji je preuzeo i resor vanjskih poslova, očito zato jer je novu državu čekao mučan posao utvrđivanja granica, posebno s Italijom. Pošto su *Rimski ugovori* zaključeni, Pavelić je napustio resor vanjskih poslova i 9. juna novim ministrom imenovao Mladena Lorkovića (dotad tajnika u ministarstvu vanjskih poslova). Početkom maja 1941. potpredsjedništvo vlade NDH preselilo se iz Zagreba u Banja Luku, koja je tako postala drugo središte vlade. No, potkraj 1941. vraćeno je u Zagreb. (Dotadašnjeg potpredsjednika Osmana Kulenovića zamijenio je tada Džafer Kulenović, jedan od prvaka bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije).

Uz funkciju prvog čovjeka u vladi, Pavelić je obnašao i dužnost šefa države s titulom poglavnika, koju je imao i u emigraciji kao osnivač i vrhovnik ustaške emigrantske organizacije. To je upućivalo na tijesnu povezanost, odnosno jedinstvo državne vlasti i ustaške organizacije. Pavelić je kao šef države i vlade donosio sve važnije odluke u vanjskoj i unutarnjoj politici NDH, imenovao i razrješavao sve visoke dužnosnike u aparatu državne vlasti, a kao čelnik ustaške organizacije i visoke ustaške dužnosnike. Kao poglavar države Pavelić je bio i vrhovni zapovjednik oružanih snaga, pa je u njegovoj nadležnosti bilo postavljanje i razmještanje i vojnog zapovjedničkog sastava. Kako država nije imala predstavničkog zakonodavnog tijela (parlamenta), sve zakone i zakonske odredbe donosio je i potpisivao poglavnik. Tako se u rukama državnog poglavara koncentrirala sva vlast. On je po tome bio i najodgovornija osoba za sve što se događalo u unutarnjoj i vanjskoj politici NDH.

Koncentracijom silne moći u svojim rukama Pavelić je bitno pridonosio oblikovanju stila upravljanja u hrvatskoj državi. Njegova ličnost među podređenim mu ustašama pretvarala se u kult. Postao je nedodirljiv, a one koji su mu se na bilo koji način suprotstavljali ili iskazivali drugačije mišljenje, bezobzirno je uklanjao. Nije volio akademske rasprave, već se više oslanjao na suradnike skromnijeg obrazovanja. Veće je povjerenje imao u ustaše - povratnike (one koji su s njim bili u emigraciji), nego u pripadnike domovinske ustaške skupine.

Nezavisna Država Hrvatska je bila država bez temeljnog zakona - ustava. Ona nije imala nikakvu kodificiranu ispravu o svom ustrojstvu, nego se njezin unutarnji sustav zasnivao na različitim državnim zakonima i zakonskim odredbama ustavopravnog sadržaja. Cijeli je sustav nastao postupno na temelju skupnih i pojedinačnih zakonodavnih akata, koje je donosio šef države - poglavnik.

Uspostavljanje organa nove vlasti. — Nakon što je proglasom od 10. aprila 1941. uspostavljena NDH, usporedno s reguliranjem njezina položaja u odnosu na druge države (priznanje, uspostavljanje diplomatskih odnosa, utvrđivanje granica), pristupilo se i njezinoj unutarnjoj organizaciji. Poslije formiranja vlade, trebalo je organizirati vlast na terenu i izgraditi novi upravni aparat. Taj proces se odvijao tijekom prvih mjeseci postojanja NDH i bio je prilično složen jer se izvodio uz nazočnost njemačkih i talijanskih trupa, pri čemu su ove posljednje pravile novoj vlasti prilične smetnje.

Već 22. aprila 1941. objavljena je odredba po kojoj se *činovnici i drugi službenici bivših banovina, ostalih samoupravnih tijela, svih ustanova javnog poretka, stavljaju na raspoloženje nadležnim ministrima*. U nastavku teksta te odredbe kaže se da ih nadležni ministar može bez obrazloženja *otпустiti, dići od službe, umiroviti, premjestiti bez njihove privole iz područja jednog ministarstva u drugo, iz državne službe u samoupravnu i u službu ustanova javnog poretka i obrnuto*. Te su formulacije bile jasna najava da će nova hrvatska vlast pristupiti organizaciji činovničkog aparata temeljitom provjerom postojećeg. Jer, osnovicu novog sustava službenika trebalo je ipak potražiti u bivšem banovinskom činovništvu. Pri ustrojavanju upravnog aparata i lokalnih vlasti NDH određenu ulogu je odigrala i *Naredba o utvrđivanju razine pripadnosti samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja*, koju je početkom juna 1941. potpisao ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković. Ta je naredba obvezivala osobe na koje se odnosila da u roku od 14 dana dostave izjavu o rasnom podrijetlu svom i svog bračnog druga.

Prvi organizatori nove vlasti na terenu bili su privremeni ustaški povjerenici. Njih je u prvim tjednima postojanja NDH imenovao Ustaški nadzorni stožer u Zagrebu, a od početka maja Glavni ustaški stan. Ustaški povjerenici bili su dugogodišnji pripadnici ustaškog pokreta, dakle, osobe posvjedočenih hrvatskih uvjerenja. Jedna od glavnih zadaća bila im je da na terenu predlažu i postavljaju pojedince za niže dužnosnike upravnog aparata i ustaškog pokreta u pojedinim gradovima, mjestima i širim područjima. Za ustaške povjerenike bili su imenovani: na području Banja Luke dr. Viktor Gutić, Travnika Nikola Jurišić, Sarajeva Božidar Bralo, Tuzle Haklja Hadžić, Doboja dr. Dragutin Kamber, Mostara dr. Pavao Canki, za područje istočne Hercegovine Alija Šuljak, Bjelovara Mijo Hans, Varaždina dr. Mate Frković, Gospića Jurica Frković, te za Dalmaciju dr. Edo Bulat i Srijem dr. Petar Gvozdić. Njihovom djelatnošću došlo je do izmjena vodećih ljudi u općinskim i kotarskim upravama. Ustaški povjerenici razriješili su dužnosti općinske odbore, ali su u mnogim slučajevima morali prihvatiti veći ili manji dio prijašnjeg upravnog aparata. S obzirom na činjenicu da su strukturiranje nove vlasti na terenu provodili ustaški dužnosnici, često je dolazilo do prepletanja funkcija predstavnika ustanova države i ustaškog pokreta. Bila je to, dakako, i posljedica težnje ustaškog vrha na čelu države da osigura što čvršći nadzor nad nižim organima vlasti.

Uspostava nove vlasti nije bila vremenski ujednačena u pojedinim područjima NDH. U mnogim krajevima, gdje nije bilo većih problema s preuzimanjem službenika stare vlasti, nova je vlast uspostavljena odmah. No, u područjima s nacionalno miješanim stanovništvom, ustaški povjerenici imali su više posla oko dovođenja novih ljudi na pojedina mjesta, odnosno oko stvaranja novih organa vlasti.

Posebna je pažnja bila posvećena Bosni i Hercegovini, pa su 23. i 24. aprila 1941. u Sarajevo stigli Petar Petković, izaslanik vlade, koji je bio odgovoran za javni red i sigurnost na području cijele Bosne i Hercegovine, Zvonko Kovačević kao povjerenik za javni red i sigurnost i zapovjednik grada Sarajeva te pukovnik Petar Blašković u svojstvu zapovjednika divizijskog područja. Dana 24. aprila navečer u Sarajevo je stigao i Slavko Kvaternik u pratnji njemačkog generala Glaisea von Horstenaua. On je prisustvovao činu preuzimanja vlasti u

Sarajevu i njegovoj okolici. Potom je u Sarajevu uspostavljeno ustaško povjereništvo, koje je imenovalo povjerenike u sjedištima kotara i općina te u manjim mjestima i selima. Glavnim povjerenikom za cijelu Bosnu i Hercegovinu imenovan je Jure Francetić i njemu su bili podređeni svi povjerenici u Bosni i Hercegovini.

Uspostava vlasti na području koje su okupirale talijanske snage razlikovala se od one na područjima na kojima su se stacionirale njemačke jedinice. Dok su njemački vojni zapovjednici priznavali novu vlast NDH i davali joj podršku, Talijani su joj u svojoj zoni pravili ozbiljne smetnje. Ustaški povjerenici su pokušali odmah po proglašenju NDH organizirati novu vlast, ali su ih Talijani u tome spriječili. Talijani su, usporedo s vojnom okupacijom uspostavljali svoju civilnu vlast u cijeloj talijanskoj zoni, što je izazvalo negodovanje i antitalijansko raspoloženje žiteljstva ne samo u tim krajevima, nego i u cijeloj Hrvatskoj. Stanje se nešto popravilo poslije potpisivanja *Rimskih ugovora*, kada je uspostavljena tzv. demilitarizirana zona, u kojoj su se postupno uspostavljali organi hrvatske vlasti, ali i dalje uz znatne smetnje Talijana.

Upravna podjela. — Početkom juna 1941. poglavnik je objavio posebnu odredbu o podjeli NDH na velike župe, koje su definirane kao državne upravne oblasti na određenom državnom području. Na čelu velike župe nalazio se veliki župan kao *pouzdanik vlade*, koji vodi cijelu građansku upravu. Velike župane imenuje poglavnik, a odgovornost im je jednaka odgovornosti ministara. Istom odredbom grad Zagreb se izuzima iz područja velike župe i podređuje neposredno vladi NDH. U govoru kojega je održao ustaškim dužnosnicima 30. juna 1941., ustanovljenje velikih župa Pavelić je objasnio kao oživljavanje starih tradicija hrvatskog naroda. Težnja mu je - dodao je - da tradicionalnu, povijesnu ulogu župe spoji sa suvremenim zahtjevima sredene uprave u državi. Uspostavljanje velikih župa obuhvatilo je cijelu NDH, a to znači i Bosnu i Hercegovinu. Njenom podjelom na velike župe i ustrojavanjem nekoliko velikih župa udruživanjem bivših graničnih kotareva hrvatskih i bosanskohercegovačkih, trebalo je izbrisati podvojenost Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Uspostavljanjem jedinstvenog upravnog sustava u cijeloj NDH učvršćivalo se jedinstvo hrvatskog državnog i nacionalnog prostora.

Tijekom juna i jula osnovane su 22 velike župe. To su bile: Baranja (sjedište u Osijeku), Bilogora (Bjelovar), Bribir i Sidraga (Knin), Cetina (Omiš), Dubrava (Dubrovnik), Gora (Petrinja), Hum (Mostar), Krbava i Psat (Bihać), Lašva i Glaž (Travnik), Lika i Gacka (Gospić), Livac i Zapolje (Nova Gradiška), Modruš (Ogulin), Pliva i Rama (Jajce), Pokupje (Karlovac), Posavje (Slavonski Brod), Prigorje (Zagreb), Sana i Luka (Banja Luka), Usora i Soli (Tuzla), Vinodol i Podgorje (Senj), Vrhbosna (Sarajevo), Vuka (Vukovar), Zagorje (Varaždin).

U sklopu tih velikih župa bio je 141 kotar i 18 kotarskih ispostava, te 978 općina.

Površina Nezavisne Države Hrvatske iznosila je 115.133 km². U taj podatak o površini uključeno je i Međimurje, koje su anektirali Mađari.

Organizacija ustaškog pokreta. — Prije uspostave NDH, u zemlji su postojale ilegalne ustaške organizacije koje su djelovale pod vodstvom domovinskih ustaških prvaka. Proglašenjem NDH njima se pridružuje emigrantska skupina, koja se na čelu s Pavelićem vratila iz Italije. U prvim tjednima glavna briga ustaškog vodstva bila je uspostava vojne i upravne vlasti, na čemu su posebno radili ustaški povjerenici, oslanjajući se na malobrojno članstvo. No, novonastalo stanje - uspostava države i preuzimanje vlasti - zahtijevali su masovniju organizaciju i drugačije organiziran politički i ideološki rad.

Početkom maja 1941. poglavnik Ante Pavelić je objavio odredbu kojom se djelatnost dotadašnjeg Ustaškog stožera u Zagrebu prenosi na Glavni ustaški stan. *Ustaški stožer u Zagrebu* - kaže se u odredbi - *dostavit će Glavnom ustaškom stanu izvještaj o sadašnjem*

stanju organizacije, popis svih do sada imenovanih povjerenika u državi Hrvatskoj, te će obavijestiti sve stožere i stožerne ispostave u zemlji da se od sada izravno obraćaju Glavnom ustaškom stanu... Time je započelo organiziranje ustaškog pokreta kao regularne organizacije u NDH. Osnovni dokumenti na kojima se temeljio njezin rad bili su *Ustav iz 1932.* i *Načela hrvatskog ustaškog pokreta iz 1933.* Na njih se pozivao Pavelić u svojoj odredbi. *Glavni ustaški stan nastavlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj svoje djelovanje propisano mu ustaškim Ustavom* - navodi Pavelić. Glavni ustaški stan prije uspostave NDH bio je u emigraciji vrhovni organ ustaške organizacije. Sada dobiva legalni status kao vrhovni organ jedine političke organizacije u zemlji. (U NDH nije bilo političkih stranaka.)

Glavni ustaški stan (skraćeno GUS) sačinjavali su: poglavnik, doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici. Poglavnik je bio vrhovni čelnik ustaške organizacije i on je imenovao ostale članove GUS-a. Doglavnici su bili dr. Mile Budak, Ademaga Mešić, Jozo Sunarić, Marko Došen, Slavko Kvaternik, Luka Lešić, Andrija Betlehem. Oni su činili Doglavničko vijeće u koje su povremeno uključivani i novi članovi (Mate Frković, Lovro Sušić, Ljudevit Šok, Vilko Begić, Stipe Matijević, Ivan Čelan, Janko Tortić, Jure Pavičić). Neki su od njih bili tijekom vremena razriješeni članstva u Vijeću (Matijević, Čelan, Sunarić, Kvaternik). Pobočnički zbor sačinjavali su poglavni pobočnici Blaž Lorković, Ivan Oršanić, Mijo Bzik, Alija Šuljak, Ivan Javor, Vjekoslav Blaškov, Hakija Hadžić i Mira Vrličak-Dugački. Članovi GUS-a bili su povjerenici (to nisu bili već navedeni ustaški povjerenici upućeni u pojedina područja NDH sa zadaćom organizacije vlasti). Ta je skupina bila najbrojnija i u njoj su bili Eugen Dido Kvaternik, Vjekoslav Luburić, Vilko Pečnikar, Branko Rukavina, Frane Mić, Ante Štitić, Zdenko Blažeković, Bozo Cerovski, Vlado Singer, Vlado Herceg, Tomislav Grgić, Danijel Crijen, Vlado Jonić, Franjo Laslo i Aleksandar Seitz. Glavni ustaški stan samo je nominalno bio vrhovni organ ustaške organizacije, jer se nikada nije sastajao, niti je obavljao funkciju koja mu je bila namijenjena. Poglavnik je organizacijom rukovodio sam. On je imenovao i smjenjivao ustaške (kao i državne) dužnosnike i provodio organizaciju pokreta po vlastitom izboru. I kad je neka odredba ili nalog došao područnim organizacijama od GUS-a, to je, zapravo, bio nalog poglavnika. No, bez obzira na to što članovi Glavnog ustaškog stana nisu djelovali kao kolektivni organ, oni su bili skupina najutjecajnijih ljudi u NDH koji su vršili razne funkcije u aparatu vlasti.

Prema poglavnikovoj odredbi od 24. juna 1941. cjelokupna djelatnost ustaškog pokreta bila je podijeljena na tri grane: 1. Političko-organizacijska grana; 2. Ustaška vojnica; 3. Ustaška nadzorna služba.

Političko-organizacijska grana je zadaću da organizira članstvo, te da brine o njegovu *duševnom odgoju*, i o *duševnom odgoju* pučanstva uopće. U svakoj velikoj župi organiziran ustaški stožer na čelu sa stožernikom. Podređeni su mu bili ustaški logori (u svakom kotaru određene župe) na čelu s logornikom, te ustaški tabori u svakoj općini na čelu s tabornikom. U pojedinim selima formirani su ustaški rojevi s rojnikom na čelu. Ustaško vodstvo posvećivalo je veliku pažnju organiziranju mladeži. U *Ustaškoj mladeži* se okupiti sva omladina od 7. do 27. godine. Dijelila se na *Ustašku uzdanicu* (7-11 godina), *Ustaške junake* (11-15 godina), *Ustašku Starčevićevu mladež* (15-21 godine) i *Sveučilištarce*. dio *Ustaške mladeži*, sveučilišna omladina je bila posebno organizirana, pa je imala posebni Sveučilištni stožer na čelu sa stožernikom.

Druga grana - *Ustaška vojnica* - činila je vojni dio organizacije i organizirala se uvelike po uzoru na nacional-socijalističke i fašističke stranačke vojne jedinice u Njemačkoj i Italiji. Postrojbe Ustaške vojnice bili su rojevi, vodovi, satnije, bojne, pukovnije i zdrugovi. Na čelu ustaške vojnice nalazio se Glavni stožer, čiji je zapovjednik bio neposredno podčinjen poglavniku kao vrhovnom zapovjedniku svih ustaških vojnih snaga.

Ustaška nadzorna služba (skraćeno UNS), kao treća grana ustaškog pokreta, imala je zadaću da bdije nad cjelokupnim radom ustaških i državnih dužnosnika, da pazi na rad ustaških organizacija i državnih ustanova, te da suzbija rad koji bi išao na štetu hrvatske državne nezavisnosti. Tako široko formulirani zadaci UNS-a u praksi su vodili njegovu nametanju svim ostalim dijelovima ustaškog pokreta i organa vlasti, što je izazivalo negodovanje u redovima ustaških dužnosnika izvan UNS-a. Protivljenje drugih ustaških institucija statusu UNS-a kao nadređenog činitelja dovela je do izmjene dijela formulacije o njegovim zadacima. Pavelić je u novoj verziji formulaciju da su sve postrojbe i ustanove ustaškog pokreta dužne *izvršavati sve njene* (tj. UNS-ove, op. a.) *upute i zahtjeve* zamijenio novom: *Sve postrojbe i ustanove Hrvatskog ustaškog pokreta podupirat će Ustašku nadzornu službu u toj nadzornoj zadaći.* U praksi se ipak događalo da su pojedini upravni zapovjednici, čelnici UNS-a ili Ustaške vojnice, istodobno prisvajali i obavljali iste zadatke ili dužnosti, što je dovodilo do antagonizama najviših ustanova i dužnosnika. Uočavajući takvu situaciju, Poglavnik je u kolovozu 1942. objavio *Propisnik o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama Ustaše - hrvatskog oslobodilačkog pokreta*, u kojemu se na novi način definira ideološka i politička uloga pokreta u ostvarenoj hrvatskoj državi i utvrđuju nadležnost pojedinih segmenata organizacije.

Za sustav vladavine u NDH karakteristično je *dvojestvo* političke i upravne vlasti u čemu je ustaški režim oponašao fašistički režim u Italiji i nacistički u Njemačkoj pod čijom se zaštitom nalazio. Na jednoj su strani bile pojedine grane ustaškog pokreta, a na drugoj državna administracija na čelu s vladom. U praksi su ustaški dužnosnici imali veću moć i stvarno su ne samo nadzirali organe uprave, nego njima i dirigirali. Takvu su moć imali ustaški tabornici u općinama, logornici u kotarevima, stožernici u velikim župama, a ustaški vrh - posebno poglavnik - u državnoj vladi.

Hrvatski državni sabor. — U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj nije bilo izabranih predstavničkih organa vlasti (izabrane skupštine) ni u općinama, ni u kotarevima, ni u velikim župama. Nije bilo ni izabranog Sabora. Dana 24. januara 1942. objavljena je poglavnikova odredba o sazivu Hrvatskog državnog sabora, ali ne i o izboru narodnih zastupnika. Tko će doći u Sabor, odredio je poglavnik tom zakonskom odredbom. Bili su to: svi još živeći narodni zastupnici posljednjeg Hrvatskog sabora do godine 1918.; živeći narodni zastupnici izabrani na izborima 1938. te osnivači i doživotni članovi Glavnog odbora bivše Hrvatske seljačke stranke; članovi Vijeća bivše Hrvatske stranke prava izabrani godine 1919.; doglavnici, poglavni pobočnici i povjerenici Glavnog ustaškog stana Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta i dva predstavnika njemačke narodne skupine. Na zasjedanje Hrvatskog državnog sabora bilo je pozvano 217 zastupnika.

Prvo zasjedanje Sabora održano je od 23. do 28. februara 1942. Sjednicama su, pored zastupnika, bili nazočni svi članovi vlade (koji nisu bili saborski zastupnici), diplomatski te visoki dostojanstvenici crkvenih zajednica (katoličke, islamske i evangelističke). Zasjedanje Sabora otvorio je i vodio najstariji zastupnik Marko Došen, koji je bio i zastupnik Hrvatskog sabora od 1913 do 1918.

Na početku zasjedanja poglavnik Ante Pavelić pročitao je svoju *poslanicu* kojom je podsjetio da je posljednja sjednica Hrvatskog sabora održana 29. oktobra 1918. te da taj Sabor nije bio niti zaključen, niti raspušten, a da je 1. decembra 1918. *silom i prevarom bilo provedeno uključivanje hrvatskih zemalja u jednu novu, nepravednu i neprirodnu versajsku tvorevinu.* U nastavku je Pavelić govorio o obnovljenoj hrvatskoj državi: *Nu, velebnom snagom oružja naših saveznika i prijatelja, Njemačke i Italije, porušena je zgrada versajske laži i nasilja; snagom njihova oružja, njihove pravdoljubivosti i sviješću, otpornošću, borbenošću i žrtvama, te oružanom borbom Hrvatskog ustaškog pokreta i cijelog hrvatskog*

naroda, napose seljačkog naroda uspostavljena je dne 10. aprila 1941. Nezavisna Država Hrvatska, a evo u njoj uskrsava i njezin Hrvatski državni sabor davne predaje. Neka stoga u ovoj povijesnoj poslanici bude odana čast i zabilježena zahvalnost velikim i bogodanim vodama Benitu Mussoliniju i Adolfu Hitleru, čija će imena dugo pokoljenja hrvatskog naroda s ushitom i zahvalnošću spominjati. O crtavajući budućnost hrvatskog naroda u vlastitoj državi, u kojoj će se ona uzvinuti do visokog stupnja uljudbe i prosvjete, Poglavnik je istaknuo da je NDH učinila važan i koristan korak, svrstavši se uz bok naših prijatelja pristupom Trojnom ugovoru i sklopivši s prijateljskom susjednom Italijom ugovor o suradnji i savezu, kojim je Italija i zajamčila našu državnu nezavisnost.

Saboru se obratio (27. februara) i vojskovođa-doglavnik Slavko Kvaternik opširnim izvješćem o hrvatskom domobranstvu.

U svom izlaganju Kvaternik je objašnjavao što za hrvatsku državu znači vojska, utvrdivši da je ona *sastavni dio naroda i produženje narodnog života pod oružjem*. Pošto je ocrtao zemljopisni položaj Hrvatske, Kvaternik je nastavio: *Naša je zemlja, dakle, geopolitičko čvorište na jugu Europe. Odatle njezina ogromna važnost za sve susjede, za one koji su blizu i daleko. To je i bio uzrok da smo kroz osam i pol stoljeća imali svoju krnju domovinu i krnji suverenitet. Osjetljivost našeg geopolitičkog položaja je time dokazana i nameće nam dužnost, da čim prije stvorimo oružanu snagu, po duhu, po snazi i po broju takvu, da očuvamo ovu grudu slobodnu i nezavisnu za sve vjekove, te da doprinesemo skrajnje žrtve, jer najeзде iz prošlosti možemo očekivati i u budućnosti... Osobito naglašujem, da naša oružana snaga ne može danas, ni u budućnosti, ni nikada imati zadaću, da ma koga napadne, nego samo da brani našu najveću svetinju, a to je hrvatsko povijesno i državno područje.*

Pri kraju zasjedanja Sabor je prihvatio prijedlog narodnog zastupnika dr. Mirka Košutića da se donese odluka o ništavnosti svih propisa koji su doneseni u razdoblju od 1. decembra 1918. do 10. aprila 1941. a tiču se hrvatskog naroda i njegove samobitnosti. Sabor je istodobno pozdravio i prihvatio sve državopravne čine od uspostave NDH. No, takvi su zaključci postali *zakonom* tek kad ih je potvrdio poglavnik, pa su nakon toga bili objavljeni. Time je pokazana i uloga Sabora. On je bio institucija u kojoj se samo proglašavaju određeni potezi unutarnje i vanjske politike, koje su inače bile u rukama poglavnika. Iako su bili ustrojeni i pojedini saborski odbori, oni u odnosu na vladu nisu imali nikakvih kompetencija. U njima su se mogle samo voditi rasprave s predstavnicima vlade i davati mišljenja, ali i to je sve bilo epizodnog karaktera.

Na sjednici Hrvatskog državnog sabora bio je nazočan i stanovit broj zastupnika i dužnosnika Hrvatske seljačke stranke. Radilo se o zastupnicima koji su bili izabrani na posljednjim skupštinskim izborima 1938. te o članovima Glavnog odbora HSS-a. Ali, izvršen je odabir, pa je dio njih bio izostavljen. Ni mnogi pozvani nisu došli na zasjedanje. Ipak, i oni koji su došli pokazali su da se i dalje osjećaju pripadnicima svoje stranke. Skupina bivših narodnih zastupnika i dužnosnika HSS-a istupila je odmah na početku zasjedanja podnošenjem predstavke, koju je potpisalo 39 članova Hrvatskog državnog sabora (od toga 28 predstavnika HSS-a, nekoliko predstavnika bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i nekoliko zastupnika izvan stranaka). U predstavci se tražio odgovor na pitanje: gdje se nalazi predsjednik HSS-a Vladko Maček i na osnovi kojih mu je zakonskih propisa oduzeta sloboda? Zatim podnositelji predstavke pitaju namjerava li ga vlada pustiti na slobodu. Odgovor na pitanja u predstavci dao je sam Pavelić u govoru pred Saborom 28. februara. On je izjavio da je Maček upućen na *prisilni boravak* da ne bi dolazio u dodir s ljudima koji održavaju veze s inozemstvom, tj. s predstavnicima HSS-a u emigrantskoj vladi.

Nakon prvog zasjedanja u veljači 1942. Pavelić je najavljavao da će se pristupiti izradbi zakonske odredbe o novom Saboru, ali do toga nije nikada došlo. Sabor se sastao još samo dva puta - u aprilu i prosincu 1942. - opet samo kao reprezentativno tijelo. Nakon toga do kraja Nezavisne Države Hrvatske više nije bio sazivan.

Prema nekim informacijama uoči posljednjeg zasjedanja Hrvatskog državnog sabora njegov predsjednik Marko Došen podnio je poglavniku *Memorandum*, kojega je potpisala veća skupina narodnih zastupnika. U njemu se tražilo poništenje najvažnijih članaka *Rimskih ugovora*.

ORUŽANE SNAGE

Domobranstvo. — Hrvatsko je domobranstvo bilo redovna vojska Nezavisne Države Hrvatske. Stvarano je i popunjavano novačenjem i mobilizacijom. Ono je bilo samo dio oružanih snaga hrvatske države jer su postojale i ustaške vojne postrojbe. Domobranstvo se započelo formirati istoga dana kad je proglašena NDH - 10. aprila 1941. Naime, u dokumentu o proglašenju NDH Slavko Kvaternik je objavio da kao poglavnikov opunomoćenik preuzima zapovjedništvo nad cjelokupnom oružanom snagom hrvatske države. Kada je Pavelić po dolasku u Zagreb sastavio prvu vladu NDH, Kvaternika je imenovao ministrom hrvatskog domobranstva, a ujedno i zapovjednikom vojske, sa zadatkom da organizira oružane snage nove države. (Kvaternik je dobio titulu *vojskovođa*.) Dakako, trebalo je najprije formirati zapovjednički sloj. Osim časnika i podčasnika hrvatske nacionalnosti bivše jugoslavenske vojske, u oružane snage nove države bili su prihvaćeni i časnici Hrvati iz bivšeg austrougarskog domobranstva, osnovanog na temelju *Hrvatsko-ugarske nagodbe* iz 1868., što se smatralo potvrdom državopravne autonomije Hrvatske. Time se nastojalo pokazati da se nova hrvatska oružana snaga oslanja na tradicije domobranstva iz bivše Austro-Ugarske Monarhije, koje je u toj višenacionalnoj državi ipak bilo posebna hrvatska vojska. Grupa Hrvata umirovljenih austrougarskih časnika odazvala se pozivu i uključila se u organiziranje domobranstva (među njima su bili Slavko Štancer, Ivan Perčević, Vladimir Laxa i dr.). Sto više oni su zauzeli vodeća mjesta u domobranskom zapovjedničkom vrhu. Na početku se u vojne snage NDH nisu primali časnici Srbi. No, sredinom 1942., a u vezi s određenim promjenama državne politike u odnosu na pripadnike srpske nacionalnosti, dopušteno je i uključivanje Srba u domobranstvo.

Dana 16. aprila 1941. objavljena je *Temeljna uredba o ustrojstvu zapovjedništva vojske i ministarstva hrvatskog domobranstva*, koju je potpisao Poglavnik. Prema toj uredbi vojna sila NDH sastojala se od kopnene, zračne i pomorske vojske te oružništva i cjelokupnog prometa. Umirovljeni austrougarski pukovnik Slavko Štancer, promaknut u čin generala, imenovan je zapovjednikom kopnenih snaga. Vladimir Kren, ranije kapetan jugoslavenskog kraljevskog zrakoplovstva, promaknut u čin pukovnika, imenovan je zapovjednikom zračnih snaga, a bivši kapetan bojnog broda - Đuro Jakčin, sada unaprijeđen u čin kontraadmirala, imenovan je za zapovjednika plovnih snaga NDH. Uslijedila su i druga imenovanja najviših vojnih dužnosnika, pa je nekadašnji intendantski pukovnik Vilko Begić s novim činom generala preuzeo organiziranje opskrbe vojske NDH, a bivši žandarmerijski časnik Milan Miesler, sada također u činu generala, imenovan je zapovjednikom oružništva. Bivši austrougarski pukovnik Ivan Perčević postavljen je na čelo Poglavnikova vojnog ureda.

U prvih dvadesetak dana po osnivanju Nezavisne Države Hrvatske završeno je oblikovanje cjelokupne strukture hrvatskih oružanih snaga. Pojedine pješачke pukovnije dobile su brojeve od 1-15, a bile su raspoređene po cijelom području NDH. Stožeri tih pukovnija bili su smješteni u Bjelovaru, Zagrebu, Karlovcu, Osijeku, Požegi, Vinkovcima,

Sarajevu, Tuzli, Travniku, Banja Luci, Sisku, Otočcu, Mostaru, Trebinju i Kninu. Radiopostaje Domobranskog dojavnog središta bile su instalirane u Zagrebu, Sarajevu, Banja Luci i Mostaru. Zapovjedništvo vojnih snaga pri ustrojavanju vojnih jedinica moralo se pridržavati okvira koje je propisalo njemačko zapovjedništvo. Hrvatske bojne mogle su imati samo 800 vojnika s naoružanjem od 800 pušaka i 16 strojica i s odgovarajućom opremom i skladištem oružja i ostalih vojnih potrepština. Nijemci su smatrali da su Nezavisnoj Državi Hrvatskoj dovoljne manje vojne snage, kojima će nova država održavati red i mir. I samo njemačko zapovjedništvo zadržat će na području NDH manji broj jedinica, koje će osiguravati njemačke vojnostrategijske točke i gospodarske interese. Ali, ubrzo je pojava partizanskog i četničkog pokreta prisilila njemačko zapovjedništvo da izmijeni svoj stav te je ono dopustilo ustrojavanje i novih domobranskih postrojbi.

Za popunjavanje časničkog sastava hrvatskog domobranstva u Zagrebu je bila osnovana *Domobranska vojna akademija*. Školovanje pitomaca trajalo je dvije do četiri godine, prema tome kakva je bila njihova prethodna naobrazba. Prvi natječaj za pitomce Akademije bio je raspisan već 7. maja 1941. Osim zagrebačke akademije otvoren je i Pripremni tečaj Domobranske akademije u Sarajevu. Polaznici sarajevske vojne škole nakon završene prve godine mogli su nastaviti školovanje na Domobranskoj akademiji u Zagrebu. Istodobno su osnovane i dočasničke škole. Za zapovjednika svih vojnih škola bio je imenovan general Dragan Klaić. Zapovjednik Domobranske vojne akademije postao je pukovnik Viktor Pavičić, a zapovjednik Pripremnog tečaja u Sarajevu pukovnik Stjepan Gašić.

Potkraj oktobra 1941. pri Domobranskoj akademiji u Zagrebu osnovana je posebna ustanova - Domobranski sveučilištarci. Pitomci su bili završeni gimnazijalci, koji su pohađali jedan od pet fakulteta - medicinski, veterinarski, farmaceutski, pravni i tehnički - s obvezom da po završetku studija i promaknuća u čin natporučnika provedu u domobranstvu najmanje dvije godine. Mjesto redovnog vojnog roka, domobranci - sveučilištarci uz studij svladavali su i najneophodniji program vojne obuke. Poslije se vršila i mobilizacija sveučilištaraca, pa su mnogi od njih iz redovnih jedinica bili upućeni na specijalizaciju za pojedine rodove vojske u nekadašnje austrougarsko Vojno učilište u Stockerau kraj Beča.

S obzirom na činjenicu da je Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ostao tek mali dio jadranske obale, ona nije imala uvjeta za organizaciju ratne mornarice. Osim toga, prema *Rimskim ugovorima* Hrvatska nije imala pravo na vlastitu mornaricu. Ipak je u Zagrebu osnovano Zapovjedništvo mornarice (od novembra 1941. mijenja naziv u Zapovjedništvo hrvatske mornarice). Na čelu Zapovjedništva nalazio se zapovjednik u rangu zapovjednika domobranskog zbora.

Zrakoplovne snage NDH sastojale su se od tri dijela: letućih jedinica, protuzrakoplovnog topništva i dojavne i meteorološke službe. Zapovjedništvo zračnih snaga bilo je u Zagrebu, a aerodromi su bili kod Zagreba, Banja Luke, Sarajeva, Mostara i Petrovaradina. No, ukupne snage pod Zapovjedništvom zrakoplovstva bile su vrlo slabe i beznačajne, a sastojale su se pretežno od zastarjelih tipova zrakoplova, većinom njemačke i talijanske proizvodnje.

Vojno-teritorijalna organizacija. — Usporedo s organiziranjem domobranskih postrojbi izvršena je i vojno-teritorijalna podjela cijele NDH. Do jeseni 1941. kopnena vojska je bila podijeljena na pet divizijskih područja koja su se dijelila na popunidbena zapovjedništva. Divizijska područja su bila: Savsko (sa sjedištem u Zagrebu), Vrbasko (Banja Luka), Bosansko (Sarajevo), Osiječko (Osijek) i Jadransko (Mostar). Međutim, već potkraj septembra 1941. uslijedila je reorganizacija.

Zbog izbijanja oružane pobune protiv NDH, pristupilo se hitnom pozivanju pod oružje novih obveznika. Dio kopnenih snaga NDH prebačen je u ugrožene krajeve. Tada je Glavni

stožer domobranstva, a u sporazumu s njemačkim generalom u Zagrebu, izradio plan za formiranje takvih domobranskih jedinica koje će biti bolje prilagođene za borbu protiv ustanika. Povećanjem kopnenih snaga i stvaranjem većih operativnih jedinica, domobranstvo je dobilo veći i potpuniji obim, pa je izvršena nova vojno-teritorijalna podjela NDH.

Cijelo državno područje podijeljeno je u tri domobranska zbora, koji su se dijelili u divizije. Svaki je zbor obuhvaćao posebno područje od nekoliko velikih župa.

Prvo domobransko zbornu područje obuhvaćalo je zapadni dio NDH, tj. deset velikih župa: Zagorje, Prigorje, Bilogora, Pokupje, Gora, Modruš, Vinodol i Podgorje, Krbava i Psat, Bribir i Sidraga, Gacka i Lika te grad Zagreb. Zapovjedništvo Prvog domobranskog područja bilo je u Petrinji. Drugo domobransko zbornu područje obuhvaćalo je šest velikih župa na sjeveru i sjeveroistoku NDH, tj. velike župe Baranja, Vuka, Livac i Zapolje, Sana i Luka, Usora i Soli. Zapovjedništvo Drugog domobranskog zbornog područja bilo je u Banja Luci. Treće domobransko zbornu područje obuhvaćalo je južni i jugoistočni prostor NDH, i to velike župe Vrhbosna, Pliva i Rama, Lašva i Glaž, Dubrava, Hum i Cetina. Zapovjedništvo Trećeg domobranskog zbornog područja nalazilo se u Travniku.

Hrvatski legionari. — Odmah poslije napada Njemačke na SSSR, poglavnik Ante Pavelić obratio se Hitleru i izrazio mu spremnost NDH da svojim jedinicama sudjeluje u ratu protiv Sovjetskog Saveza. Karakteristično je objašnjenje te odluke koje je tih dana poslaniku NDH u Rimu Stijepu Periću dao ministar vanjskih poslova Mladen Lorković: *Njemačko-ruski rat smatramo za nas izvanredno povoljnim, jer će s jedne strane time pitanje prehrane Europe biti potpuno osigurano, dok s druge strane u susjedstvu Balkana umjesto srbofilske Rusije dolazi Ukrajina... Za učvršćenje položaja Hrvatske države potrebno je, međutim, da sa svoje strane dademo makar i najmanji prilog. Danas je Poglavnik u tom smislu uputio jedno pismo Führeru.*

Početak jula 1941. organizirana je Hrvatska ojačana 369. pješačka pukovnija. Njen stožer nalazio se u Karlovcu. Prvi zapovjednik joj je bio pukovnik Markulj. (Kasnije su na tom mjestu bili pukovnik Viktor Pavičić i potpukovnik Marko Mesić.) Početkom jeseni, poslije završene obuke, pukovnija je bila upućena na istočno bojište, gdje je sudjelovala u ratnim operacijama u sastavu 17. njemačke armije. Hrvatski legionari imali su na odorama pored njemačkih i hrvatske znakove (grb NDH na kacigi i lijevoj nadlaktici). Sudjelovali su u mnogim bitkama i konačno u svojoj posljednjoj, tragičnoj bitki - bitki za Staljingrad, gdje je pukovnija uništena.

Jedna postrojba hrvatske vojske za istočno bojište pripremala se pod talijanskim zapovjedništvom. Bio je to Laki prijevozni zdrug hrvatske legije, koji je od decembra 1941. obučavan u Italiji, a u martu 1942. upućen na istočno bojište. I ta je jedinica bila uništena kod Staljingrada.

Oružništvo. — Oružništvo je bilo dio oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske i imalo je svoje posebno zapovjedništvo. Osnovni mu je zadatak bio da održava javni red i mir te štiti osobnu i imovinsku sigurnost građana. Poglavnikovom odredbom od 15. jula 1941. Zapovjedništvo hrvatskog oružništva preimenovano je u Vrhovno oružničko zapovjedništvo. Njemu su bila potčinjena zapovjedništva oružničkih pukovnija u Zagrebu, Osijeku, Banja Luci, Sarajevu, Dubrovniku i Kninu. Niže oružničke jedinice bile su oružničke postaje (u gradovima i većim selima). Jačina oružničke postaje zavisila je od broja stanovnika i objekata koje je trebalo osiguravati. Na teritoriju cijele NDH bilo je između 600 i 700 oružničkih postaja.

U kolovozu 1941. Pavelić je potpisao dvije uredbe o oružništvu, kojima je jasnije definirana njegova uloga. Oružništvo je označeno kao *vojnički ustrojena straža, koja kao dio oružane sile ima vojnički značaj i potpada pod vojničku sudbenost.* U ratnoj situaciji ono je

moglo biti upotrebljeno i za posebne vojničke svrhe. Vrhovni nadzor nad oružništvom, prema tim uredbama, imao je ministar hrvatskog domobranstva. Međutim, u izdavanju naročitih odredaba, koje se odnose na javni red, mir i sigurnost, ministarstvo domobranstva bilo je dužno postupati sporazumno s ministarstvom unutarnjih poslova.

Već 18. aprila 1941. bio je raspisan natječaj za popunjavanje oružništva mladićima iz građanstva. Kandidat je morao biti Hrvat, star do 26 godina, a mogli su se prijaviti i vojnici iz domobranstva. Za obuku je bila ustanovljena oružnička škola koja je trajala šest mjeseci.

U njemačkoj okupacijskoj zoni uspostavljanje oružničkih postaja teklo je bez smetnji. Nije bilo nikakvih teškoća u smjenjivanju oružnika srpske nacionalnosti (zatečenih u sastavu oružništva iz Kraljevine Jugoslavije) ljudstvom hrvatske nacionalnosti. U talijanskoj okupacijskoj zoni to je išlo mnogo teže i sporije. Talijanske okupacijske vlasti ometale su, pa čak i sprečavale, formiranje hrvatskih oružničkih postaja ne samo do *Rimskih ugovora*, nego i poslije.

Ustaška vojnica. — Prema poglavnikovoj odredbi od 24. juna 1941. o sastavu i djelovanju ustaškog pokreta, Ustaška vojnica je bila vojni dio ustaške organizacije. (Kao vojna postrojba ona će poslije postati i dio oružanih snaga NDH.) Prve jedinice iz kojih se razvila Ustaška vojnica bile su ustaške pripremne bojne ili ustaška priprema. Te su bojne djelovale na području na kojemu su bile i osnovane, a zadaća im je bila da održavaju red i mir i da vrše politički nadzor na svom području. Organizirali su ih i njima rukovodili ustaški stožernici.

Ustaška vojnica dijelila se u više službi, među kojima su glavne bile Poglavnikova tjelesna bojna (PTB) i redovne djelatne bojne. Ostali dijelovi Ustaške vojnice bile su pripremne ustaške bojne, ustaški podmladak i vojno-radna služba. Poglavnikova tjelesna bojna je vršila zaštitnu službu pri poglavniku. Mada je PTB trebalo regrutirati iz redova mladića od 18 do 24 godine, ipak su u bojnu ponajprije bili uključeni ustaše-emigranti (povratnici), dakle oni koji su bili organizirane ustaše u ustaškim logorima u Italiji. Ta je bojna kasnije proširena u Poglavnikov tjelesni zdruk (korijenskim pravopisom: Poglavnikov tjelesni sdrug, kratica - PTS).

Redovite djelatne ustaške bojne najprije su bile stacionirane u Zagrebu, Gospiću, Sarajevu i Mostaru. Od dvije bojne, koje su se nalazile u Sarajevu, potkraj 1941. bila je osnovana *Crna legija*. Na čelu joj se nalazio najprije Jure Francetić, a poslije Rafael Boban. U oktobru 1941. u sastavu Ustaške vojnice osnovana je i Željeznička ustaška vojnica sa zadaćom osiguravanja željezničkih pruga i željezničkog prometa, koji je bio sve više ugrožavan širenjem partizanskog pokreta i diverzantskih akcija.

Ustaška nadzorna služba (UNS) imala je svoje naoružane jedinice koje su također bile dio Ustaške vojnice. Bili su to Ustaški obrambeni zdругovi, koji su imali zadatak da organiziraju i čuvaju sabirne i koncentracijske logore, prije svega one u Jasenovcu i Staroj Gradiški. Zapovjednik Ustaškog obrambenog zdругa bio je Vjekoslav Maks Luburić.

U sastavu Ustaške vojnice bile su i jedinice Njemačke narodne skupine formirane u julu godine 1941. Ta je formacija imala jačinu jedne bojne. U 1942. bila je raspuštena, a njezino ljudstvo je uključeno u sastav njemačke 7. SS divizije *Princ Eugen*.

U julu 1942. poglavnik Pavelić je objavio odredbu kojom je organizacijska struktura Ustaške vojnice bila nešto jasnije definirana. Njene zadaće i funkcije ostale su nepromijenjene. No, u odredbi je izričito navedeno da je Ustaška vojnica *sastavni dio oružanih snaga NDH*, ali ima svog posebnog zapovjednika. Potkraj 1943. naređeno je spajanje Domobranstva i Ustaške vojnice u jednu vojnu formaciju pod nazivom *oružane snage*, te je Ministarstvo domobranstva dobilo novi naziv - Ministarstvo oružanih snaga. PTS je ostao i dalje izvan nadležnosti tog ministarstva sve do proljeća 1945. kada je ušao u sastav

oružanih snaga, ali samo u pogledu borbene upotrebe, dok je u upravnom pogledu i dalje bio samostalan.

Poluvojničke postrojbe. — Poglavnikovom zakonskom odredbom o vojničkoj prednaobrazbi i radnoj službi mladeži od 3. maja 1941. i naredbom ministra domobranstva od 7. maja 1941. bila je ustanovljena *Časna radna služba*, po uzoru na slične omladinske organizacije u Njemačkoj i Italiji. Radna služba bila je obvezatna za sve omladince od 15 do 18 godina starosti, i to one koji nisu bili u radnom odnosu, a trajala je četiri mjeseca. U radnoj službi omladinci su polazili desetodnevni tečaj vojničke prednaobrazbe.

Novom zakonskom odredbom o radnoj službi od 30. jula 1941. ustanovljena je *Državna časna radna služba* u trajanju od godine dana. Njeni pripadnici korišteni su za razne vojne potrebe. Kako je to bila počasna služba prema hrvatskom narodu, u nju nisu imale pristupa osobe nearijskog podrijetla. Organizacija i vođenje Državne časne radne službe bili su povjereni Glavnom stožeru hrvatskog domobranstva.

Kao posebna organizacija Domobranstva NDH, osnovana je *Narodna zaštita*, zadatkom sprečavanja i otklanjanja štetnih posljedica ratnih djelovanja i prirodnih nepogoda koje bi ometale privredu, promet i uopće normalni život stanovništva. U Ministarstvu domobranstva bio je formiran poseban Odjel za Narodnu zaštitu, kojeg je pročelnik bio zapovjednik cjelokupne Narodne zaštite u NDH.

GOSPODARSKE PRILIKE

Osnovna obilježja. — Na području NDH određene gospodarske interese imale su i Njemačka i Italija. Sama ustaška promidžba naglašavala je da gospodarski sustav NDH *treba prilagoditi gospodarskom prostoru Njemačke i Italije*. Zapravo, Nijemci su hrvatskoj državi namijenili zadaću da dopunjuje njemačko gospodarstvo i da Njemačku opskrbljuje sirovinama koje su prijeko potrebne njenom gospodarstvu, a sada - u ratno vrijeme - za vođenje rata. Dakako, Njemačka je bila zainteresirana i za radnu snagu koja u njemačkoj proizvodnji treba nadomjestiti sve veći broj mobiliziranih Nijemaca. U gospodarskom iskorištavanju NDH sudjeluje i Italija, pa je podjela Hrvatske demarkacijskom crtom između Njemačke i Italije uglavnom i napravljena prema njihovim interesima za iskorištavanje hrvatskih bogatstava. Za gospodarstvo NDH upravo je najznačajnija karakteristika da je ono ponajprije moralo udovoljavati znatnim obvezama prema svojim zaštitnicima - Njemačkoj i Italiji, koje su službeno nazivane *saveznicama*.

Gospodarska podređenost NDH interesima Njemačke utvrđena je privrednim sporazumom između dviju država, zaključenim sredinom maja 1941. Vlada NDH obvezala se da će naročito uzeti u obzir njemačke privredne interese, a među njima u prvom redu neograničeno iskorištavanje industrijskih sirovina. Tim sporazumom NDH je preuzela i obvezu da će snositi troškove njemačkih vojnih jedinica stacioniranih na svom području. S obzirom na privredne mogućnosti NDH, ta je obveza bila golem teret za hrvatsku državu.

Ekonomski odnosi NDH i Italije temeljili su se na Rimskim ugovorima. Odmah nakon zaključivanja tih ugovora osnovano je posebno mješovito *Gospodarstveno povjerenstvo*. Karakteristično je da su se s Italijom zaključivali kratkoročni ugovori (obično na tri mjeseca), kojima su bili regulirani aktualni odnosi u sferi privrede. To je očito bila posljedica nepovjerenja talijanske strane u ekonomske mogućnosti NDH. Inače, NDH je i prema Italiji preuzela obvezu izdržavanja (opskrbe) talijanske vojske na svom području. Vlada NDH je stavljala na raspolaganje talijanskom vojnom zapovjedništvu i određene iznose novca, koji su se utvrđivali svakog mjeseca. NDH je čak preuzela i obvezu opskrbe stanovništva u anektiranim područjima (Dalmacija), kao i vojnih snaga smještenih na tom području.

Početak 1942. Talijani su posebnim sporazumom dobili pravo sječe šuma u zonama u kojima su bile stacionirane njihove vojne jedinice.

O izvršavanju gospodarskih obveza prema Njemačkoj i Italiji umnogome je ovisilo njihovo držanje prema vladi u Zagrebu i ocjena cjelokupne ustaške politike. No, u pogledu ekonomske politike i uopće privrednih odnosa s NDH, Berlin i Rim nisu bili suglasni, niti su imali jedinstvene planove, što je dodatno opterećivalo gospodarsko stanje i gospodarsku politiku hrvatske države. Svaka od dvije osovinske sile imala je svoje zahtjeve i nastojala ih je na svaki način ostvariti, pri čemu je odlučujuću ulogu imala nazočnost njihovih vojnih jedinica na teritoriju NDH. I jedna i druga sila nastojale su što jače utjecati na privredne tokove Hrvatske i stvoriti uvjete za što povoljnije zadovoljavanje svojih interesa. Njemačka je, doduše, prilikom uspostave NDH izjavljivala da nema posebnih političkih pretenzija u tom dijelu Balkana, ali je zato nastojala što jače sudjelovati u iskorištavanju privrednih potencijala Hrvatske. To je izazvalo nezadovoljstvo na talijanskoj strani, pa je grof Ciano u studenom 1941. u svom dnevniku o stanju u NDH zapisao da *danas više ne postoji talijansko-hrvatski, već naprotiv talijansko-njemački problem.*

Nijemci su pak sa svoje strane za sve težu gospodarsku situaciju u NDH glavnu krivnju prebacivali na Talijane. Glaise von Horstenau u martu 1942. u jednom svom izvješću kritički se osvrće na situaciju u NDH i posebno na njene ekonomske odnose s Italijom. On procjenjuje da je iskorištavanje koje provode Talijani *najteža prepreka za neku razboritu hrvatsku politiku.* Glaise govori o pravoj pljački koju su Talijani bezobzirno razvili. Ipak je Ciano - utvrđujući da je Hrvatska predmet talijansko-njemačkog spora - u svom dnevniku zaključio da *mi (misli na Njemačku i Italiju, op. a.) niti možemo, niti hoćemo, da zbog Hrvatske dođe do trzavica.* Talijansko-njemačke suprotnosti i nesuglasice na području NDH u ekonomskoj sferi nisu ozbiljnije narušile odnose dviju velikih država, ali je zato dvostruki pritisak na hrvatsku ratom poremećenu privredu imao teških posljedica za Hrvatsku.

Mada su prirodni uvjeti prostora kojega je obuhvaćala NDH pružali vrlo povoljnu podlogu za razvoj njenog gospodarstva, pretjerani zahtjevi Njemačke i Italije (posebno njihova zainteresiranost za isporuke boksita, željezne rudače, drva i žita, kao i za radnu snagu) prouzrokovali su hrvatskom gospodarstvu velike probleme. Međutim, probleme je izazivalo i unutarnje stanje u hrvatskoj državi, odnosno pojava antifašističkog pokreta i rasplamsavanje građanskog rata. Zbog rušenja prometnica i ometanja prometa na gotovo svim cestama, ustaška vlast je sve teže osiguravala sirovine za vlastitu proizvodnju i opskrbu stanovništva, a trebala je podmirivati ugovorene obveze svojim saveznicima.

Organizacija gospodarskog života. — Jedno od ministarstava prve hrvatske državne vlade bilo je Ministarstvo narodnog gospodarstva. Dijelilo se u nekoliko odjela: za financije, trgovinu, obrt, industriju, poljoprivredu. No već potkraj juna 1941. bilo je podijeljeno u tri ministarstva: Državna riznica, Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu te Ministarstvo seljačkog gospodarstva.

Državna riznica (službeni naziv za Ministarstvo financija) je izrađivala državni proračun, utvrđivala poreze i carine, brinula o državnim zajmovima, novčarstvu, katastru i državnoj imovini. Pod njenom izravnom upravom bila je Hrvatska državna banka kao emisijska ustanova.

Ministarstvo za obrt, veleobrt i trgovinu u svojoj je nadležnosti imalo organizaciju privrede i nadzor nad njom.

Ministarstvo seljačkog gospodarstva vodilo je brigu o poljodjelstvu i njegovu unapređivanju, o stočarstvu, vinogradarstvu i voćarstvu, te o posjedovnim odnosima na selu.

I pored navedenih ministarstava, koja su imala točno utvrđene nadležnosti u sektoru gospodarstva, u kolovozu 1941. ustanovljeno je i *Državno gospodarstveno povjerenstvo.* Ća

mu je bila koordinacija i kontrola svih gospodarskih resora u NDH, posebno onih poslova koji su bili u vezi sa zahtjevima Nijemaca i Talijana na gospodarskom planu. Prema zakonskoj odredbi o Državnom gospodarstvenom povjerenstvu u njegovu sastavu su bili ministar domobranstva, državni rizničar, ministar obrta, veleobrta i trgovine, ministar vanjskih poslova, ministar šumarstva i rudarstva, ministar seljačkog gospodarstva, ministar prometa i javnih radova, predsjednik Hrvatskog privrednog vijeća i povjerenik Radničke komore u Zagrebu. Naknadno je u rad Državnog gospodarstvenog povjerenstva uključen i ministar udružbe, pa je u povjerenstvu bilo osam članova vlade. Broj članova Državnog gospodarstvenog povjerenstva u nekoliko se navrata mijenjao, ali su mu do kraja rata većinu činili ministri državne vlade. Po sastavu i po zadaći, koja mu je bila namijenjena, povjerenstvo je imalo posebnu važnost u gospodarstvu NDH. Na čelu mu je kao pročelnik bio vojskovođa Slavko Kvaternik, a kad je on uklonjen s vlasti u oktobru 1942., ono je privremeno prestalo djelovati, da bi u kolovozu 1943. bilo ponovno uspostavljeno. Od tada djeluje do kraja NDH (pročelnici su mu bili najprije ing. Josip Balen, a zatim dr. Dragutin Toth). Državno gospodarstveno povjerenstvo održavalo je sjednice dva do tri puta mjesečno, na kojima se raspravljalo o gospodarskim problemima države, posebno o prehrani stanovništva i cijenama, pa je ono djelovalo kao neka »ekonomska vlada«.

Gospodarski život NDH slijedio je model gospodarstva Njemačkog Reicha, a taj je bio usmjeren prema stvaranju *novog gospodarskog poretka*. Osnovno obilježje tog poretka bilo je načelo *upravljanog gospodarstva*, a to je značilo snažno upletanje države u gospodarski život. Pristupilo se stvaranju *stručnih zajednica*, koje su trebale biti kopča između državnih vlasti i privrede. Osnovane su Hrvatska seljačka gospodarska zajednica, Zajednica za promet stokom i stočarskim proizvodima, Zajednica za perad i divljač i dr. Osnovane su i poslovne središnjice. Najvažnija među njima bila je Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode. Pojedini odredbama uspostavljene institucije u praksi su slabo funkcionirale. Proklamirana uspostava *novog gospodarskog poretka* ostala je samo na proklamaciji i nije imala nikakvog uočljivog rezultata. Zato se zadovoljavanje osnovnih gospodarskih interesa osiguravalo ponajprije mjerama represije.

Kuna - hrvatska novčanica. — U maju 1941. vlada NDH osnovala je Hrvatsku državnu banku, kojom je nastojala stvoriti privid gospodarske samostalnosti. Uspostavljena je i vlastita novčana jedinica NDH pod nazivom *kuna*. Zamjena jugoslavenskih dinara za kune obavljala se postupno. Prve novčanice od 1000 i 100 kuna izdane su 26. maja 1941. Kovani novac Kraljevine Jugoslavije od 10, 20 i 50 dinara vrijedio je još do 31. januara 1942. Sitni kovani novac od 0,25 i 0,50 dinara, te 1 i 2 dinara ostao je u upotrebi zaključno do 31. decembra 1942. U odnosu na jugoslavensku dinarsku novčanicu kuna je zamijenjena u istoj nominalnoj vrijednosti (1:1).

Za vrijednost hrvatske valute i njezinu stabilnost od posebnog je značenja bio njen odnos prema njemačkoj marki i talijanskoj liri, jer se s Njemačkom i Italijom i vršio najveći dio trgovinske razmjene i uopće gospodarskih transakcija. Tečaj kune prema njemačkoj marki i talijanskoj liri u trenutku pojave hrvatske novčanice zadržan je u vrijednosti starog jugoslavenskog dinara prema tim valutama. No, ubrzo se kuni vrijednost počela smanjivati, na što je utjecalo više čimbenika. Padanju vrijednosti kune znatno je pridonijelo ponašanje Nijemaca i Talijana, koji su u prvim mjesecima svoje nabavke na području NDH plaćali dinarima iz jugoslavenskih blagajni koje su zaplijenili. K tome, njemačka je vojska tiskala tzv. okupacijsku marku kao platežno sredstvo njemačkih vojnika, a Hrvatska državna banka je u kolovozu 1941. morala izvršiti zamjenu tog novca. S druge strane, ratno stanje koje se jačanjem partizanskog pokreta iz dana u dan pogoršavalo, te odnos Njemačke i Italije prema hrvatskom gospodarstvu, smanjivali su gospodarske mogućnosti NDH, što je izazvalo rapidno

padanje vrijednosti kune. Taj se proces prema kraju rata ubrzavao, pa je NDH zapadala u sve veću inflaciju (zapravo hiperinflaciju). Prema raspoloživim podacima, početkom 1945. u NDH je bilo u opticaju 150 milijardi kuna. Svakog mjeseca NDH je izdavala novih 20 milijardi kuna. Od te svote tri četvrtine trošile su se na izdržavanje njemačke vojske.

Industrijska proizvodnja i rudarstvo. — Od gospodarskih grana u NDH najviše prihoda (ubranih izravnim i neizravnim porezima) vlada je ubirala od industrije, a zatim od trgovine i obrta. Međutim, industrijska proizvodnja na području NDH neprestano se smanjivala, što je, dakako, utjecalo i na ostale gospodarske grane. Tome su pridonijeli mnogi razlozi: smetnje izazvane travanjским ratom, sve osjetnije pomanjkanje sirovina, nestašica radne snage i stručnog osoblja, poremećaji u prometu nastali diverzijama četnika i partizana, postupni gubitak nadzora nad mnogim dijelovima državnog teritorija, te najzad i smanjivanje zanimanja za ulaganje kapitala u industrijsku proizvodnju. Prema nekim podacima, u NDH, na početku njezina postojanja, bilo je 1600 industrijskih poduzeća sa 2236 pogona. Od toga je najviše otpadalo na drvenu industriju - 20,30%, a na metalnu industriju tek 5,37%. Nema točnih podataka o vrijednosti proizvodnje i broju zaposlenih radnika, ali mnogi pokazatelji upućuju na stalnu tendenciju pada.

Što se tiče udjela kapitala u proizvodnim poduzećima, u NDH su postojale inokosne tvrtke, dionička društva i državna poduzeća. No, na državna poduzeća otpadalo je samo 2,82% pogona. Sama vlada NDH pokazivala je najveći interes za one gospodarske grane koje su imale posebnu važnost u ratnom stanju. Glavnina kapitala pripadala je dioničkim društvima. Ona su bila najviše zastupljena u građevinskoj, drvenoj i tekstilnoj proizvodnji te u metalnoj i kemijskoj. Prema službenoj statistici, sredinom 1941. u NDH je bilo 718 dioničkih društava.

U industriji zatečenoj u NDH, u trenutku njezina nastanka, bio je zastupljen i inozemni kapital. Najveće udjele stranog kapitala u industriji na području NDH imale su Švicarska, SAD, Njemačka i Velika Britanija. Među strance koji su imali udjela u kapitalu uvršteni su i Srbi. Na osnovi podataka o strukturi osoba po nacionalnosti u dioničkim društvima, službeni podaci su iskazivali da Hrvata u njima ima oko 50%, pa se iz toga izvodi zaključak da se gospodarstvo zatečeno na području NDH nalazi u *nehrvatskim rukama*. Zato su ustaške vlasti zagovarale potrebu što *ubrzanijeg procesa otpadanja nenacionalnih elemenata* i predaju gospodarskih poduzeća *u hrvatske posebničke ili državne ruke*. Uz to se osobito radilo na ukklanjanju Srba kao nenarodnih i Zidova kao nearijskih elemenata.

Jedan od važnih čimbenika gospodarske nestabilnosti NDH bio je pad rudarske proizvodnje. Rudnici željeza i ugljena u Bosni stalno su smanjivali proizvodnju. Do jeseni 1943. mnogi su potpuno prestali s proizvodnjom. Bila je to posljedica djelovanja partizanskih snaga koje su svoje djelovanje u to vrijeme prenijele u Bosnu. Tada su bile uništene i željezare u Zenici i Varešu te solane kraj Tuzle.

Izvoz radne snage. — Početkom maja 1941., kada su se sklapali prvi gospodarski sporazumi između NDH i Njemačke, dogovoreno je da se iz Hrvatske uputi u Njemačku oko 55.000 radnika različitih zanimanja, od poljoprivrednih i šumskih radnika do obrtnika i rudara. I doista, već potkraj juna upućena je prva grupa od 20.000 radnika, a zatim su u narednim tjednima i mjesecima odlazile nove grupe. Nijemci su pri tome stalno povećavali svoje zahtjeve (u oktobru 1941. čak su tražili 150.000 radnika). Vlada NDH je upozoravala da odlazak tolike radne snage prouzrokuje vidljivo pomanjkanje radnika u pojedinim granama hrvatske privrede. No, takva upozorenja nisu nailazila na razumijevanje. Dapače, događalo se da je njemačka vojska bez znanja ustaških vlasti odvodila u Njemačku grupe radnika različite životne dobi. Inače, radna snaga u Njemačkoj dobivala je samo nužni smještaj (logorsko stanovanje) i prehranu. Vlada NDH trebala je obiteljima radnika na radu u Njemačkoj

isplaćivati određenu naknadu, ali to se - zbog općenito lošeg gospodarskog stanja Hrvatske - obavljalo neredovito i nedovoljno organizirano.

U veljači 1943. došlo je do sklapanja novog sporazuma, kojim je utvrđeno daljnje upućivanje radne snage iz NDH u Njemačku. Prema procjeni vlade NDH u januaru 1944. u Njemačkoj je bilo oko 180.000 radnika s područja Hrvatske. Odlazak radne snage u Njemačku nastavio se do prvih mjeseci 1945.

Radna snaga, upućena iz NDH u Njemačku, dijelila se u nekoliko kategorija: dobrovoljci, radnici upućeni iz sabirnih logora preko Državne iseljeničke službe s ugovorima, radnici koje je uputio UNS, radnici koje je odvela njemačka vojska ili organizacija Todt, ratni zarobljenici s područja NDH, radnici upućeni kao rezervisti na temelju vojnih poziva. Izvozom radne snage NDH je znatno pridonosila njemačkom gospodarskom potencijalu i naporima za vođenje rata, ali na vlastitu štetu.

Prehrana stanovništva. — Ratne prilike nepovoljno su se odrazile na prehranu stanovništva. Količina prehrambenih proizvoda bila je u stalnom opadanju. Živežne su namirnice bile racionirane i uvedena je njihova podjela (na aprovizacijske bonove). Prema službenim podacima, u godini 1942. znatno su se smanjile površine zasijane žitaricama u odnosu na godinu 1941., a taj se proces nastavio i u narednim godinama. K tome su se kao uzroci teških prilika u opskrbi stanovništva navodili zakašnjenje u prikupljanju viškova žetve te raskorak između cijena po kojima se pri otkupu žito plaćalo proizvođačima i onih po kojima se prodavalo potrošačima. Međutim, razlozi su bili dublji. Pojedini dijelovi države bili su izvrgnuti akcijama partizana, pljački i pustošenjima, a neki su bili otrgnuti od državne cjeline, što je sve sprječavalo organizaciju proizvodnje žitarica (kao i drugih kultura značajnih za prehranu).

Za žetvu 1942. izvršene su opsežne pripreme. Prikupljanje žitarica bilo je preneseno na velike župe. Svaka je župa bila zadužena za određenu količinu žita. Upućen je i apel seljacima iz žitorodnih krajeva da predaju viškove. Akcija se trebala obavljati isključivo pod nadzorom velikih župana. Kako su žitna polja u mnogim krajevima bila ugrožena, seljaci su se ustručavali na njih izlaziti bez oružane pratnje. Zato je u pomoć bila pozvana i vojska.

Slično je bilo i sa žetvom godine 1943. Opće prilike se nisu mijenjale na bolje. Dapače, u odnosu na prethodnu godinu, one su se pogoršale. Ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković utvrdio je potkraj jula veoma teško stanje oko sakupljanja žetve. Zbog toga su bile ponovno angažirane vojne jedinice, osobito na području Bjelovara, Osijeka, Petrinje, Bijeljine, Brčkog, Banja Luke, a i drugdje. Nedostatak žita vlada NDH je nastojala nadoknaditi nabavkama iz savezničkih država (kao npr. uvozom kukuruza iz Rumunjske), ali te akcije nisu bitno izmijenile stanje.

Međutim, nije se radilo samo o žitaricama, već i o drugim artiklima, posebno o krumpiru i grahu, pa stočarskim proizvodima i masti. Neprilikama u prehrani stanovništva mnogo su pridonijele i osovinske vojske na području NDH. One su posebno ugrožavale stočarstvo i opskrbu stočnim proizvodima. U izvješću ministra Josipa Balena iz decembra 1943. ocrtava se težak položaj gospodarstva NDH. U njemu se kaže: *...Naša država nikako ne može doći u položaj, da bi mogla proizvoditi i prevoziti ona dobra, za čiju proizvodnju i prijevoz ima najbolje preduvjete. Ona se ne može nikako gospodarski opraviti i ojačati u tolikoj mjeri, da bi proizvodnja i prijevoz barem i približno odgovarali istinskim mogućnostima našeg narodnog gospodarstva. No i tim nije položaj sasvim označen. On se iz dana u dan sve više pogoršava.*

VJERSKE ZAJEDNICE

Katolička crkva. — Položaj Katoličke crkve u Kraljevini Jugoslaviji bio je takav da su vrhovi Crkve i visoki kler bili zbog mnogo čega nezadovoljni. Naime, ustavna načela o ravnopravnosti vjera u jugoslavenskoj državi često su bila izigravana. Kako je u bivšoj Kraljevini Srbiji pravoslavlje bilo državna vjera, a Srpska pravoslavna crkva državna crkva, ta je crkva i u zajedničkoj državi - unatoč proklamiranoj vjerskoj ravnopravnosti - imala privilegiran položaj. Državna je vlast vodila velikosrpsku politiku, znatno se oslanjajući i na Srpsku pravoslavnu crkvu. To je pravoslavlju davalo posebnu poziciju. Ono se izjednačavalo sa srpstvom, a srpstvo s državom. Nasuprot tome, Katolička crkva je bila i crkva Hrvata koji su vodili upornu borbu protiv velikosrpske hegemonije. Zato su beogradski režimi s nepovjerenjem gledali na Katoličku crkvu i katoličku crkvenu hijerarhiju. Došlo je to do izražaja i prilikom pokušaja zaključenja konkordata između Kraljevine Jugoslavije i Vatikana sredinom tridesetih godina, kada se nije uzimalo u obzir mišljenje hrvatskog crkvenog vodstva. Katolički tisak otvoreno je iskazivao nezadovoljstvo s postojećim položajem Crkve i sve se izrazitije vezivao uz hrvatski nacionalni pokret, a postupno izražavao i sve veću naklonost politici potpune hrvatske nezavisnosti.

Kada je proglašena Nezavisna Država Hrvatska, zagrebački nadbiskup dr. Alojzije Stepinac posjetio je Slavka Kvaternika, a zatim i poglavnik dr. Antu Pavelića po njegovu dolasku u Zagreb. Sam posjet visokog crkvenog predstavnika nositeljima nove vlasti nije još govorio o odnosu Crkve prema njoj. Naime, Crkva je redovito kontaktirala s onima koji stvarno imaju vlast na određenom području radi svoje pastoralne misije i zaštite vjernika. Ipak, vrh Katoličke crkve u Hrvatskoj, u odnosu na prethodno stanje i položaj Crkve u bivšoj državi, pozdravio je pojavu nove države, kako to nepobitno proizlazi iz poslanice nadbiskupa Stepinca, objavljene potkraj aprila 1941.

Obraćajući se tom poslanicom katoličkim svećenicima u NDH, Stepinac im je uputio poziv na *uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja države*. U nastavku nadbiskup kaže: *Mi vjerujemo i očekujemo da će Crkva u uskrsnoj Državi Hrvatskoj moći u punoj slobodi naviještati neoborive principe vječne Istine i Pravde*.

Od ostalih visokih crkvenih dostojanstvenika naglašenu podršku NDH i poglavniku iskazivao je sarajevski nadbiskup dr. Ivan Šarić. U svom pozdravu Paveliću on je posebno istakao da je s osnutkom NDH Pavelić *donio slobodu i nezavisnost hrvatskom narodu Bosne i Hercegovine*.

Spomenuta Stepinčeva poslanica bila je osnovica za utvrđivanje odnosa između Katoličke crkve i Nezavisne Države Hrvatske. Crkva je imala dovoljno razloga da održava dobre odnose s državom. Dakako, i ustaške su vlasti nastojale oko što čvršće suradnje s Crkvom, znajući koliki je njezin utjecaj na široke slojeve pučanstva. Lojalnost legitimnih predstavnika Katoličke crkve bila je dobro prihvaćena od ustaških čelnika, posebno zbog vanjskopolitičkog položaja NDH. Naime, ustaški je vrh ulagao napore da dobije priznanje Vatikana i tu mu je trebala pomoć hrvatskog crkvenog vodstva. To bi priznanje, smatralo se, pridonijelo učvršćivanju međunarodne pozicije NDH i bilo zalog i jamstvo njezinu opstanku. Pavelić je u tom smislu dobio podršku crkvenih dostojanstvenika, pa je od crkvenog vrha u Vatikan bila i upućena konkretna preporuka da prizna NDH. Stepinac je već potkraj aprila 1941. upoznao Pavelića *da je poduzeo korake da dođe do prvog kontakta između Sv. Stolice i Nezavisne Države Hrvatske*. Papa Pio XII. je uzvratio da inicijativa za uspostavljanje diplomatskih odnosa treba doći od vlade NDH, pa je Pavelić u maju 1941. i uputio pismo papi, u kojem izražava duboku vjernost Sv. Stolici i moli priznanje NDH. Međutim, Vatikan je NDH priznao samo *de facto*, a ne i *de iure*.

U julu 1941. u Zagrebu je održana prva konferencija katoličkih biskupa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Po završetku konferencije biskupi su bili primljeni kod poglavnika

Pavelića, pa mu je tom prilikom nadbiskup Stepinac u pozdravnoj riječi izjavio da ga biskupi posjećuju *kao legitimni predstavnici crkve božje u NDH s obećanjem iskrene i lojalne suradnje za bolju budućnost naše domovine*. Takva je izjava kasnije bila protumačena kao otvorena podrška ustaškom režimu, premda je ona mogla značiti i samo iskazivanje korektnog odnosa Crkve prema novoj vlasti. Jer crkveni vrh na čelu s nadbiskupom Stepincem u narednim je zbivanjima imao i zamjerki na postupke ustaškog režima, pa ih je u više navrata dostavio i samom Poglavniku.

Zauzimanje nadbiskupa Stepinca za ljude koji su ustaške vlasti progonile ko državne neprijatelje (naročito Židove i Srbe) Pavelić nije podnosio, pa je svoju netrpeljivost prema nadbiskupu na određeni način i iskazivao (npr. nepozivanjem Stepinca u protokolarnim prigodama kad je nazočnost predvodnika Crkve bila očekivana).

No bez obzira na stav visokih crkvenih dostojanstvenika i njihovih službenih kontakata s nositeljima vlasti, mnogi svećenici (iz redova višeg i nižeg klera) zdušno su podržali tu vlast ili su se barem mirili s ustaškom politikom. I neke katoličke organizacije (*Križari, Domagoj*) iskazivale su podršku novoj vlasti, pa nije bio rijedak slučaj da su upravo neki njihovi članovi bili prvi predvodnici ustaških organizacija. (Tako je npr. predsjednik Velikog križarskog bratstva dr. Feliks Niedzielsky postao zapovjednik *Ustaške mladeži*.) A pojedini katolički vjersko-odgojni zavodi i škole uključili su se u političko usmjeravanje omladine u NDH u ustaškom duhu.

U odnosima Katoličke crkve u Hrvatskoj i ustaške vlasti postavilo se kao posebno važno pitanje *pokrštavanje Srba*. Nasuprot tvrdnjama da je ustaška politika pokatoličavanja Srba vršena u suglasju s vrhovima klera zapisnici Biskupske konferencije, održane u studenome 1941, pokazuju da su se katolički biskupi opirali ustaškim pritiscima za nasilno pokatoličavanje pravoslavaca. U rezoluciji Biskupske konferencije kaže se: *U Katoličku crkvu mogu se primiti samo oni, koji bez svake sile, potpuno slobodnom voljom prelaze iz unutarnjeg uvjerenja o istinitosti katoličke vjere i koji su u cjelosti udovoljili crkvenim propisima*. Tom je formulacijom izražen stav hrvatskih biskupa protiv svakog nasilnog i masovnog pokrštavanja Srba, koje su u to vrijeme provodile ustaške vlasti. Biskupi su odbijali i ustaške naredbe da pravoslavni ne smiju biti primljeni među grkokatolike. Naime, Vatikan je sredinom oktobra 1941. u uputama Biskupskoj konferenciji savjetovao da se oni *koji se žele obratiti* upute na grkokatoličke župe. Biskupi su se uopće usprotivili miješanju države u vjerske prijelaze. Posebno su zamjerali što se ruše pravoslavne crkve. U skladu sa stavom Biskupske konferencije, sam zagrebački nadbiskup izdao je službenu okružnicu u kojoj ističe crkvene zakone po kojima nitko ne smije biti primljen u Katoličku crkvu dok nije uvjeren da to sam posve sigurno želi. Odmah zatim nadbiskup Stepinac je uputio svećenicima i povjerljivu instrukciju u kojoj ih upućuje: *Kad dođu k vama osobe židovske ili pravoslavne vjeroispovijesti, koje se nalaze u smrtnoj opasnosti, pa zažele konvertirati na katolicizam, primite ih, da spasite ljudske živote... Uloga je i zadaća kršćana u prvom redu spasiti ljude*. Takav stav vodstva Crkve nije odgovarao ustaškoj vlasti i izazvao je njeno određeno nezadovoljstvo, iako se ono nije javno očitovalo. No, godine 1942. ustaški će vrh i sam uvidjeti promašaj svoje politike prema pravoslavcima, pa će prići drugačijem rješenju.

Kada je riječ o odnosima nadbiskupa Stepinca i ustaške vlasti, valja podsjetiti i na pismo koje je nadbiskup uputio poglavniku Paveliću u veljači 1943. Zgražajući se nad onim što se događa u Jasenovcu, Stepinac u pismu poručuje Paveliću: *...čitav jasenovački logor je sramotna ljaga za Nezavisnu Državu Hrvatsku*.

Hrvatska pravoslavna crkva. — Prema popisu stanovništva iz 1931., u granicama NDH bilo je 6,042.306 stanovnika, a od toga 1,845.340 (ili 30,5%) pravoslavnih. Pravoslavno stanovništvo u najvećem su broju činili Srbi, a tek u vrlo ograničenom broju pripadnici drugih

nacionalnosti - Rusi, Ukrajinci, Makedonci, Bugari i dr. U bivšoj Kraljevini Jugoslaviji svi pravoslavni vjernici bili su pripadnici Srpske pravoslavne crkve. Propašću jugoslavenske države i uspostavom NDH, na teritoriju NDH prestala je nadležnost Srpske pravoslavne crkve, pa je pravoslavno žiteljstvo u NDH ostalo bez crkvene organizacije. K tome su službeni stav i praksa ustaške vlasti u odnosu na Srbe pravoslavce bili krajnje negativni.

Ministarskom naredbom od 18. jula 1941. dokinut je naziv *srpskopravoslavna vjera*, obrazloženjem da taj naziv nije u suglasnosti s novim državnim ustrojstvom. Naziv *srpskopravoslavna vjera* zamijenjen je nazivom *grčkoistočna vjera*, koji se upotrebljavao prije godine 1918. S danom 5. decembra 1941. ukinut je na području NDH i julijanski kalendar, te je za grčkoistočnu crkvu uveden gregorijanski. (To je naređeno Zakonskom odredbom od 4. decembra 1941.) Istodobno je uslijedila i akcija prisilnog prekrštavanja Srba pravoslavaca na katoličku vjeru.

Nasuprot univerzalnim religijama, koje nisu vezane za pojedine nacije (takva je Katolička crkva), u pravoslavlju nema jedinstvene crkvene organizacije. Pošto su na balkanskom prostoru stvorene nacionalne države, na njihovom su se teritoriju formirale i autokefalne crkve (tj. nezavisne crkve, koje same sobom upravljaju). One su se osamostalile od Carigradske patrijaršije. Tako su - uz već ranije osamostaljenu Rusku pravoslavnu crkvu - nastale Grčka pravoslavna crkva, Rumunjska pravoslavna crkva, Bugarska pravoslavna crkva, Albanska pravoslavna crkva i Srpska pravoslavna crkva. Poslije uspostave NDH, zbog vezivanja pravoslavlja uz državu, organizaciju nad pravoslavnima u NDH nije mogla zadržati crkva izvan njenih granica, tj. Srpska pravoslavna crkva. Dakako, da su to diktirali i politički razlozi, jer su pravoslavni u NDH bili u najvećoj mjeri Srbi. Sam poglavnik Pa-velić je u Hrvatskom državnom saboru 28. februara 1942. izjavio: *U pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti srpske pravoslavne crkve. Kažem još jednom - ne može biti srpske, a ne može biti ni grčke pravoslavne crkve. Zašto? Zato, jer su svugdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. Srpska pravoslavna crkva je dio srpske države Srbije. Hijerarhički je Srpska pravoslavna crkva vođena po državnoj vlasti Srbije... To može biti u Srbiji, možda je to moglo biti i u bivšoj, nesretnoj Jugoslaviji, ali u hrvatskoj državi to ne može i neće biti.* Iz tako formuliranog stava jasno proizlazi riješenost ustaške vlasti ne samo da ne tolerira, nego da ni ne prizna na teritoriju NDH Srpsku pravoslavnu crkvu, koja je autokefalna pravoslavna crkva Srbije. No, Pavelić je u nastavku svog govora rekao: *Ali ako crkvena organizacija nije internacionalna (a takva je npr. Katolička crkva, op. a.), ako je partikularna, onda može biti samo nacionalna hrvatska, onda može biti samo takva, koja u svome duhovnom životu vrši i uživa potpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svim drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njezinih oblasti.* Time je Pavelić, zapravo, najavio da problem pravoslavlja u NDH namjerava riješiti u jednom izvansrpskom, hrvatskom okviru priznanjem autokefalne domaće pravoslavne crkve.

U martu 1942., na osnovi Pavelićeve direktive i u Saboru izrečenog stava, počelo se raspravljati o osnivanju posebne pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Vlasti NDH nisu htjele neposredno razgovarati s predstavnicima Srpske pravoslavne crkve kojoj su pravoslavci u Hrvatskoj do tada pripadali, tj. mitropolitom Josifom. (Srpskog patrijarha Gavriela Nijemci su nakon okupacije Srbije odveli u internaciju, pa je Sinod Srpske pravoslavne crkve za zamjenika patrijarha izabrao skopskog mitropolita Josifa Cvijovića). Zato je veza sa Srpskom pravoslavnom crkvom uspostavljena preko posrednika Miloša Obrkneževića, ranijeg dugogodišnjeg službenika i pravnog savjetnika Srpske pravoslavne crkve u Sremskim Karlovcima. Njega je u funkciji pregovarača tri put primio i sam Pavelić. U tim susretima raspravljen je prijedlog *Ustava Hrvatske pravoslavne crkve*, izrađen prema predlošku *Ustava Srpske pravoslavne crkve* zamjenjivanjem naziva države, državne vlasti i

nacionalnosti. Zatim je raspravljen i prijedlog kandidata koji bi preuzeli najviša mjesta u crkvenoj hijerarhiji. Objavljena je *Zakonska odredba o Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi*, a konačno njezino ustrojstvo završeno je do početka juna 1942. *Ustav Hrvatske pravoslavne crkve* stupio je na snagu 6. juna godine 1942.

Organizacija Hrvatske pravoslavne crkve, prema njenom Ustavu, bila je autokefalna i episkopalna. Njezini crkveni i samoupravni organi bili su Patrijarh, mitropolit zagrebački, Sveti arhijerejski sabor, veliki crkveni sud, episkopi, arhijerejski namjesnici, parosi i crkveno-općinski upravni odbori. U upravnom pogledu Hrvatska pravoslavna crkva se dijelila na eparhije, arhijerejska namjesništva i parohije.

Na čelo Hrvatske pravoslavne crkve postavljen je mitropolit Novomoskovski Germogen. (Germogen je bio rodom iz Kubana, nekada profesor bogoslovlja u Saratovu, u vrijeme Prvog svjetskog rata izabran za arhiepiskopa Jekaterinoslavskog i mitropolita Novomoskovskog, u vrijeme revolucije napustio je Rusiju, boravio je neko vrijeme u Grčkoj na Atosu, zatim je došao u Kraljevinu SHS i smjestio se u manastir Hopovo u Srijemu.) Po Ustavu Hrvatske pravoslavne crkve na njezinu čelu trebao je biti patrijarh postavljen i posvećen u suglasnosti s veseljenskim patrijarhom u Carigradu. No, kako zbog ratnih prilika to nije bilo moguće izvesti, Germogen je došao na čelo Hrvatske pravoslavne crkve u dostojanstvu mitropolita, dok je procedura za ustoličenje patrijarha bila odgođena za normalnije prilike. O *Ustavu Hrvatske pravoslavne crkve* i imenovanju mitropolita Germogena bio je obaviješten patrijarh Srpske pravoslavne crkve u internaciji Gavriilo Dožić i njegov zamjenik mitropolit Josif Cvijović. Patrijarh Gavriilo je bio suglasan s izborom Germogena kao glavara Hrvatske pravoslavne crkve.

Ustoličenje mitropolita Hrvatske pravoslavne crkve Germogena obavljeno je 7. juna 1942. u pravoslavnoj Crkvi Svetog Preobraženja u Zagrebu. Kao predstavnici vlasti ceremoniji su prisustvovali predsjednik Hrvatskog državnog sabora Marko Došen, te ministar seljačkog gospodarstva Jozo Dumandžić i zagrebački gradonačelnik Ivan Werner. Tom je prilikom ministar Dumandžić održao govor i pročitao odredbu poglavnika Pavelića o imenovanju Germogena za mitropolita Hrvatske pravoslavne crkve sa sjedištem u Zagrebu.

Prema *Ustavu Hrvatske pravoslavne crkve*, su organizirane zagrebačka mitropolija, brodska, sarajevska i bosansko-petrovačka eparhija. Na upražnjene parohije upućeni su mladi pravoslavni svećenici iz Srijema. S obzirom na nedovoljan broj svećenika, ubrzan je završetak školovanja bogoslova koji su bili pred završetkom studija, pa su i oni upućeni u parohije po NDH. Njihov razmještaj bio je u isključivoj nadležnosti hijerarhije Hrvatske pravoslavne crkve. Tada se počeo tiskati list *Glas pravoslavlja* te *Pravoslavni kalendar* i knjižice molitava u kojima nije bilo političkih tekstova. Inače, valja napomenuti, da su vrijedni crkveni predmeti (ikone, ikonostasi) i namještaj iz oštećenih ili porušenih pravoslavnih crkava sklonjeni, zaštićeni i sačuvani u Muzeju za umjetnost i obrt (brigom njegova osoblja).

Stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve označilo je određeni zaokret ustaškog režima ne samo u vjerskoj politici, nego i u širem političkom odnosu prema Srbima. Cilj je bio stvaranje nove, tolerantnije atmosfere i uvjeta za otupljenje sukoba i neprijateljstva s najvećom manjinskom nacionalnom skupinom u NDH. Poslije osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve formirane su tijekom 1943. tzv. *Dora pukovnije* (domobranski radni pukovi), na prostoru svakog zbornog područja po jedna. U njih su pozvani ponajprije pravoslavni građani NDH.

Islamska vjerska zajednica. — Stav prema muslimanima u Bosni i Hercegovini ustaški pokret je zauzeo još u emigraciji prije stvaranja NDH. Naime, Bosna i Hercegovina je zauzimala važno mjesto u koncepciji buduće hrvatske države kao njezin sastavni dio. U ustaškom programu se isticalo da su Bosna i Hercegovina najvećim dijelom nastanjene hrvatskim pučanstvom te da su muslimani po nacionalnoj pripadnosti Hrvati, koji moraju biti

uključeni u hrvatsku državu. Te su teze prihvatili i pojedini muslimanski intelektualci, posebno oni koji su studirali na fakultetima Zagrebačkog sveučilišta. Jedan od prvaka ustaškog pokreta, Mile Budak, u svojoj knjizi *Hrvatski narod u borbi za samostalnu Hrvatsku* (objavljenoj u emigraciji 1934.) pisao je da su *bosanski muslimani rasno najčistići, najmanje natrunjeni Hrvati*. U dokazivanje teze o hrvatstvu muslimana ustaše su se pozivale i na Starčevića, koji je u jednom svom spisu pisao: *Muhamedovci Bosne i Hercegovine s turskom, muhamedanskom pasminom ne imaju ništa; oni su hrvatske pasmine, oni su najstarije i najčistije plemstvo, što ga Europa ima*.

Pri stvaranju NDH u njezin sastav ušla je i Bosna i Hercegovina. Muslimani, koji su u hrvatskoj državi nastanjivali njezin središnji dio, tada su isticani kao jedno od glavnih konstitutivnih uporišta nove države. Kao Hrvati oni čine - naglašavano je - jedinstvo s ostalim Hrvatima i dijele njihovu sudbinu. Zbog toga je ustaški vrh poduzimao određene mjere s ciljem potpune kroatizacije Bosne i Hercegovine, a u te mjere je bila uključena i politika prema bosanskim Srbima. U dokazivanju hrvatstva muslimana posebno značenje se pridavalo vjerskoj komponenti, odnosno afirmaciji *Islamske vjerske zajednice*. Pri tome se posebno tumačila uloga islama u konstituiranju hrvatstva. Prema tvrdnjama ustaških ideologa, islam je bio ona snaga koja je kroz burnu hrvatsku povijest očuvala *iskonsku hrvatsku krv*, koja je osnovica jedinstvene hrvatske nacionalne svijesti Hrvata i muslimana. Poslije prodora Turaka Hrvati su u Bosni i Hercegovini primili islam, ostajući i dalje Hrvati. *Tok hrvatstva nije prekinut, već je u novom duhu nastavljen u islamu...* - pisao je list *Ustaša* u povodu prvog bajrama u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

S ciljem privlačenja vrhova Islamske vjerske zajednice, poglavnik Pavelić se izjašnjavao za definiranje *vjersko-prosvjetne autonomije*, o čemu je najavio i izradbu zakonske odredbe. U junu 1941. osnovano je u Sarajevu povjerenstvo sastavljeno od šerijatskih vjerskih stručnjaka, koje je već u mjesecu julu predalo poglavniku *Nacrt islamskog zakona i ustava*. A ministar bogoštovlja i nastave Mile Budak u kolovozu 1941. izjavljuje kako je duboko uvjeren *da će u najkraćem vremenu svaki musliman i u najzabitnijem seocu osjetiti da je sada njegova vjera potpuno zaštićena od napadaja s bilo koje strane, jer mi smo država dviju vjera - islamske i katoličke, koje su apsolutno ravnopravne i koliku autonomiju bude imala jedna, imat će je i druga*.

Spomenuto povjerenstvo bilo je ponovno aktivirano u septembru 1942. sa zadaćom izradbe *Zakonskog nacrtu o Islamskoj vjerskoj zajednici u NDH*.

Da bi još jače naglasio svoju naklonost prema Islamskoj vjerskoj zajednici i dao vidljivu potvrdu značenja kojeg joj pridaje, ustaški je vrh u kolovozu 1941. donio odluku o gradnji džamije u Zagrebu.

Nije se, međutim, pristupilo gradnji nove zgrade, već je u džamiju pretvoren dotadašnji Muzej likovnih umjetnosti Ivana Meštrovića (nalazi se na današnjem Trgu žrtava fašizma). Oko okružnog zdanja postojeće građevine bila su podignuta tri minareta i izvršeno određeno unutarnje preuređenje. Džamija u Zagrebu bila je otvorena u kolovozu 1944.

KULTURNI ŽIVOT

Uspostavom NDH došlo je do velikih promjena na području kulturnog života, kojemu su nove vlasti posvećivale veliku pozornost. Na području kulture trebalo je - kako su to objašnjavali ustaški dužnosnici - izvršiti duhovni, moralni i intelektualni prevrat u smislu *stvaranja i preoblikovanja novih ljudi*. Trebalo je - tvrdili su - izvršiti *unutarnju obnovu NDH*, kako bi se hrvatska kultura oslobodila negativnih utjecaja kojima je bila izvrgnuta u prethodnom razdoblju. Posebna pozornost posvećivala se kulturnim institucijama, kojima je

bila namijenjena uloga glavnih promicatelja nacionalne svijesti i ideološke preobrazbe u duhu ustaških načela.

O cjelokupnoj kulturnoj politici u NDH vodilo je brigu Ministarstvo bogoštovlja i nastave (poslije preimenovano u Ministarstvo narodne prosvjete). Međutim, najutjecajniji činitelj, ne samo u usmjeravanju tiska, nego i cjelokupne kulturne djelatnosti i kulturne politike, bilo je *Glavno ravnateljstvo za promidžbu*. Ono je bilo nadležno i za cenzuru u svim područjima kulturnog života.

Novine i časopisi. — Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske ustaške vlasti su obustavile izlaženje svih listova na području cijele države. Odmah se pristupilo i podržavljenju tiskarskih poduzeća. (Najjača tiskarska poduzeća bila su u Zagrebu: *Jugoštampa, Tipografija i Hrvatska seljačka tiskara*.) Od 10. aprila 1941. nastavio je s izlaženjem nekadašnji tjednik ustaške domovinske skupine *Hrvatski narod*, sada pretvoren u dnevnik. *Hrvatski narod* je, inače, bio pokrenut na početku 1939., a izlazio je do marta 1940. Izjašnjavao se tada protiv bilo kakvog sporazuma s beogradskom vladom i upućivao je oštre kritike Mačeku i vodstvu HSS-a kad su pregovarali s Cvetkovićem i dogovorili osnivanje Banovine Hrvatske, što je značilo dalji ostanak Hrvatske u Jugoslaviji. U NDH *Hrvatski narod* je postao glavni dnevni list. (Do tada su glavni zagrebački dnevници bili: *Novosti, Jutarnji list i Hrvatski dnevnik*.)

U pojedinim manjim mjestima izlazili su lokalni listovi, neki s novim nazivima, a neki i sa starima, ukoliko su njihove redakcije i prije bile orijentirane u hrvatskom nacionalnom duhu. Od listova u većim gradovima najvažniji su bili *Hrvatski list* u Osijeku i *Sarajevski novi list* u Sarajevu. U manjim gradovima u unutrašnjosti izlazili su lokalni listovi, npr. *Hrvatsko jedinstvo* u Varaždinu, *Posavska Hrvatska* u Slavonskom Brodu, *Hrvatski tjednik* u Virovitici, *Vihor* u Požegi i *Hrvatsko jedinstvo* u Sisku. Nekoliko listova, koji su izlazili kao tjednici ili čak mjesečnici, bili su namijenjeni pojedinim područjima politike i širenju ustaške promidžbe. Takvi su bili *Ustaša, Ustaška mladež, Ustaškinja, Za dom, Neue Ordnung*. (*Ustaša* je bio pokrenut u emigraciji 1933. godine u Brescii u Italiji kao glavno glasilo ustaškog pokreta. U početku je redakciju vodio sam Pavelić i pisao članke u njemu, a onda je brigu oko lista preuzeo Mijo Bzik. Poslije atentata u Marseilleu list je obustavljen.) Bilo je listova koji su se pojavili, kraće vrijeme izlazili i brzo se ugasili.

U martu 1942. bio je pokrenut tjednik *Spremnost* koji je donosio programatske članke i rasprave ustaške usmjerenosti te se polemički osvrtao na ideje protivne ustaškom pokretu. U *Spremnosti* su surađivali poznatiji ustaški i drugi intelektualci, publicisti i književnici.

Poseban povjerenik za novinstvo pri vladi NDH Mijo Bzik u jednoj svojoj okružnici upozorio je novinare da moraju osobitu pozornost posvetiti poglavniku Anti Paveliću, jer - kaže se u okružnici - *nitko u Hrvatskoj nije kao osoba važan, pa se s toga nikome, bio on i ministar, ne smije posebna pažnja posvećivati*. Iz posebnih obzira prema saveznicima, Njemačkoj i Italiji, listovima je bilo zabranjeno donositi vlastite uvodnike iz vanjske politike, već su mogli samo pretiskavati članke iz njemačkih i talijanskih novina. U novinskim redakcijama kao glavni urednici, novinari i suradnici bili su pripadnici ustaškog pokreta, privrženi ustaškom režimu. Među njima su se isticali Vilko Rieger, Ivan Oršanić, Tias Mortigija, Ivo Bogdan, Kerubin Šegvić, Matija Kovačić, Marko Čavić, Ernest Bauer i Danijel Crljen.

U Zagrebu je bio osnovan *Hrvatski izvještajni ured* kao glavni informativni punkt u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zadaća mu je bila da prati tisak i radio-vijesti ponajprije njemačke i talijanske agencije (DNB i *Agenzia Stefani*), ali i agencija ostalih država s kojima je NDH imala prijateljske odnose.

U NDH izlazilo je nekoliko književnih časopisa. Neki od njih izlazili su i prije rata, pa su nastavili s izlaženjem i u NDH, kao npr. *Hrvatska revija*, časopis Matice hrvatske, u kojem su u početku surađivali i književnici različitih orijentacija. Neki od njih poslije su pristupili antifašističkom pokretu (NOP). Drugi je takav časopis bio *Hrvatska smotra*, koji je još 1933. osnovao Kerubin Šegvić. Tada je taj časopis bio poznat po svojim polemikama s marksistički orijentiranim krugovima i po zalaganju za *novi europski poredak*. Ostali književni časopisi, koji su izlazili u Zagrebu, bili su *Plava revija* i *Književni tjednik*.

Književni jezik i pravopis. — U NDH odmah se postavilo pitanje književnog jezika i pravopisa. Naime, u razdoblju stare Jugoslavije Hrvatska je bila izložena i stalnom jezičnom pritisku u smislu nametanja srpskog leksika i srpskih jezičnih konstrukcija. Zato je ustaška vlast pristupila *čišćenju jezika* od tih utjecaja i učvršćenju posebnosti hrvatskog književnog jezika. Utvrđivanje razlika između hrvatskog i srpskog jezika i ustanovljavanje novog hrvatskog pravopisa bila je posebna briga najvišeg hrvatskog vrha. Već potkraj aprila 1941. Pavelić je potpisao odredbu o osnivanju *Hrvatskog državnog ureda za jezik*, kojemu je bila zadaća da rješava sva jezična pitanja. Ured je trebao brinuti prije svega o školskim knjigama i priručnicima iz jezičnog područja, ali i pregledavati školske knjige za sve ostale predmete. Ured je davao jezične savjete piscima i nakladnicima, obavljao jezični nadzor tiska i jezika u kazalištu, na radiju i filmu. Jedan od zadataka Ureda bila je i *jezična promičba*.

Sredinom avgusta 1941. poglavnik Pavelić je donio *Zakonsku odredbu o hrvatskom jeziku, njegovoj čistoći i pravopisu*. Po toj zakonskoj odredbi bilo je zabranjeno *u izgovoru i u pisanju upotrebljavati riječi, koje ne odgovaraju duhu hrvatskog jezika*. Nadalje, tom je odredbom propisano da se *ima pisati po korienskom, a ne po zvučnom pravopisu*. Istom zakonskom odredbom imenovao je *Povjerenstvo za hrvatski jezik, njegovu čistoću i pravopis*. Ono je dobilo ovlast da propiše i kazne za zaštitu čistoće jezika i pravopisa za one koji se ne budu pridržavali novih rješenja. Inače, valja napomenuti da se korijenski (etimološki) pravopis u Hrvatskoj rabio do 1892. Njegovo ponovno uvođenje tumačilo se kao povratak na pravopis kojega su kao obilježje hrvatske posebnosti nekada bili ukinuli *vukovci* (sljedbenici jezičnih normi Vuka Karadžića).

Korijenski pravopis počeo se rabiti već od jeseni 1941., a prva knjiga objavljena tim pravopisom bila je knjiga Ante Pavelića *Strahote zabluda*. Sam novi pravopis objavljen je u posebnoj knjižici pod naslovom *Koriensko pisanje* u septembru 1942. Hrvatski državni ured za jezik izdao je 1944. opsežniju knjigu, *Hrvatski pravopis*, koja je bila i školski udžbenik. Novi se pravopis za vrijeme NDH primjenjivao u školama, publikacijama i tisku, ali se - unatoč nastojanja vlasti - ipak nije svugdje sustavno i do kraja provodio.

Nastojanja oko *čišćenja jezika* od tuđica prvenstveno su bila usmjerena na uklanjanje srbizama, a uz to i na zamjenjivanje riječi s podrijetlom iz drugih, stranih jezika postojećim hrvatskim riječima i izrazima. No, bilo je izmišljeno i mnogo potpuno novih riječi, s obrazloženjem da su više u duhu hrvatskog jezika (tako npr. brzoglas za telefon, samovoz za automobil, krugoval za radio, krugovalnik za radio-aparat, slikopis za film itd.)

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. — Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske prestala je postojati Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Nova ustaška vlast nastojala je prekinuti sve veze s jugoslavenskom prošlošću, a Akademija je već svojim imenom nedvojbeno podsjećala na tu prošlost. To je jasno istaknuo dr. Stjepan Zimmermann 24. aprila 1941. u svojoj izjavi u *Hrvatskom narodu: Hrvatsko ime, koje će svojoj Akademiji dodijeliti Hrvatska država, znak je narodne svijesti, koja će baciti u prošlost sve, što sačinjava prijašnji naziv naše Akademije znanosti i umjetnosti*. Posebnom odredbom poglavnika Pavelića, potpisanom 12. jula 1941. osnovana je *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti*. Nije se, dakle, radilo samo o promjeni imena, već o osnivanju nove ustanove.

Čitava imovina, prava i obveze bivše JAZU prešle su na Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti (HAZU).

Prema navedenoj odredbi, Poglavnik je imenovao prvih deset akademika na čelu s pročelnikom. To su bili dr. Tomo Matić, Mirko Rački, dr. Stjepan Ivšić, dr. Franjo Fancev, dr. Stjepan Zimmermann, dr. Ivan Maurović, dr. Stjepan Hondl, dr. Stjepan Skreb, dr. Ljubo Karaman i Franjo Dugan. Oni su dobili zadatak da izrade nova pravila Akademije i da ih podnesu poglavniku na potvrdu te da predlože ostale članove Akademije. Nakon što poglavnik potvrdi pravila i izbor novih akademika, mogla je biti sazvana glavna skupština HAZU. Izabranog predsjednika Akademije također je trebao potvrditi poglavnik.

Glavna godišnja skupština za konstituiranje HAZU održana je 25. januara 1942. Na toj je skupštini izabrana Uprava HAZU, koju su sačinjavali: predsjednik dr. Tomo Matić, potpredsjednik dr. Stjepan Škreb, književni tajnik dr. Ljubo Karaman i gospodarski tajnik dr. Franjo Fancev. Nakon smrti dr. Fanceva (31. marta 1943.) zamijenio ga je dr. M. Šantek. HAZU je imala zadaću da promiče znanstvena istraživanja i razvoj umjetnosti *nadovezujući se na hrvatske znanstvene i umjetničke tradicije, te da vodi hrvatski narod stazom objektivne spoznaje istine* - kako je to definirao njezin predsjednik, akademik Tomo Matić.

Za cijelo vrijeme postojanja NDH djelovali su pojedini odjeli Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i objavljivali svoje znanstvene edicije.

Hrvatsko sveučilište. — Već prvih dana nove države došlo je do određenih promjena i na Zagrebačkom sveučilištu. Ministar bogoštovlja i nastave Mile Budak obavijestio je 19. aprila 1941. delegaciju Sveučilišnog senata da se do kraja školske godine neće održavati predavanja. Naime, u zgradama pojedinih fakulteta privremeno se smjestila njemačka vojska, a u glavnoj sveučilišnoj zgradi ustaške postrojbe. Dekretom od 2. maja osnovano je Povjerenstvo za Hrvatsko sveučilište i visoke škole sastavljeno od jedanaest profesora na čelu s dr. Stjepanom Zimmermannom kao predsjednikom. Ono je trebalo predložiti nacrt sveučilišne reforme te izraditi i predložiti *nove zakone i odredbe za Hrvatsko sveučilište i ostale visoke škole*. Posebnom zakonskom odredbom stavljeni su na raspolaganje svi činovnici i nastavno osoblje Sveučilišta. Zatim je uslijedilo postupno otpuštanje pojedinih sveučilišnih nastavnika, ponajprije Srba i Zidova, a neki su nastavnici i uhićeni. Ministar Budak je tada izjavljivao da *ustaškoj vladi nije nipošto svejedno, da li na sveučilištu ima posve ukočene učenjake... ili da imade suvremene učenjake Hrvate, prožete ustaškim načelima*.

Prema *Zakonskoj odredbi o Hrvatskom sveučilištu* od 23. oktobra 1941. Sveučilište je stavljeno pod neposredan nadzor Ministarstva nastave i bogoštovlja čime je dokinuta sveučilišna autonomija. Bilo je propisano da će rektora birati posebno tijelo sastavljeno od izabраниh predstavnika pojedinih fakultetskih vijeća, a dekane samo vijeća. No, nakon desetak dana taj dio odredbe preinačen je, pa je utvrđeno da rektora i dekane imenuje poglavnik. Inače, popunjavanje ispražnjenih mjesta sveučilišnih profesora, prema zakonskoj odredbi, obavlja fakultetsko vijeće izborom kojemu *prethodi redoviti natječaj*. Međutim, u istoj odredbi u nastavku se navodi da taj propis o izboru *neće se primjenjivati kroz vrijeme od pet godina*, već će u tom razdoblju profesore imenovati poglavnik, a ostalo nastavno osoblje ministar nastave i bogoštovlja. Izvješćujući na sjednici Sveučilišnog senata o toj zakonskoj odredbi, rektor dr. Stjepan Ivšić je utvrdio *da po tome zakonu za pet godina nema autonomije Sveučilišta*.

Sve te odredbe, donesene u ljeto i jesen 1941., jasno su pokazale da ustaško vodstvo nastoji zadobiti potpuni utjecaj na Sveučilištu. Ono nije bilo zadovoljno općim stanjem na toj visokoškolskoj ustanovi, a posebno nastavničkim kadrom, koji ima jak utjecaj na studente. Govoreći o potrebi najuže povezanosti Sveučilišta s vladom NDH, ministar Budak je izjavio:

Novo doba nameće nove odgojne potrebe, koje idu za ustaškim izgrađivanjem novih naraštaja, koji iz Sveučilišta neposredno ulaze u narod sa zadaćom da unose ustaški duh u kome će se odsada odgajati... Zato su bila ukinuta sva društva i klubovi, koji su djelovali na pojedinim fakultetima, a uspostavljen je Ustaški sveučilišni stožer kao jedina organizacija sveučilištaraca.

Od školske godine 1940/41. rektor Sveučilišta bio je dr. Stjepan Ivšić, profesor Filozofskog fakulteta. On je ostao na toj funkciji i poslije uspostave NDH. No, u januaru 1943. bio je smijenjen, jer se odupro uvođenju etimološkog (korijenskog) pravopisa. Novim rektorom tada je imenovan dr. Božidar Špišić, profesor Medicinskog fakulteta. Godine 1944. rektorom je imenovan dr. Stjepan Horvat, profesor Pravnog fakulteta.

Početak novembra 1941. bila je uhićena i *privremeno odstranjena* sa svojih fakulteta skupina profesora. Oni su optuženi kao slobodni zidari, bez obzira jesu li prije rata to doista bili ili su već odavno istupili iz masonske lože. Svi su bili upućeni u kaznionicu u Staru Gradišku. Tamo su zadržani do početka aprila 1942., kada su oslobođeni i pušteni kućama, pa su - ukoliko nisu bili umirovljeni - nastavili s radom na fakultetima.

Odlukom vlade NDH, za sveučilišne nastavnike bilo je imenovano i nekoliko stranaca, ponajviše Nijemaca. Tako je npr. već u oktobru 1941. dr. Franz Hille imenovan za *kontraktualnog nastavnika lektora njemačko-hrvatskih kulturnih veza* čija su predavanja bila namijenjena slušačima *sviju fakulteta*. Isti zadatak dobio je u martu 1942. i dr. Paolo Mix postavljanjem za *ugovornog lektora talijanske civilizacije*. Imenovano je i nekoliko profesora Nijemaca na pojedinim katedrama Filozofskog fakulteta, a neki su samo gostovali kao povremeni predavači.

Što se tiče studenata, oni većinom nisu pokazivali naklonost ustaškoj vlasti. Njihovo raspoloženje bilo je uglavnom demokratsko i antifašističko, makar - kako to navodi jedan izvještaj iz aprila 1942. - mjesnoj organizaciji SKOJ-a *nije uspjelo da obuhvati studentske mase*. Ipak su na nekim fakultetima počeli djelovati ilegalni aktivisti (npr. na Veterinarskom fakultetu). Prema kraju rata rastao je broj simpatizera antifašističkog pokreta, pa su se mnogi studenti uključivali u pozadinski rad ili prelazili u partizanske jedinice. Zbog toga je Sveučilišni stožer pojačao nadzor nad studentima, pa su oni prilikom upisa morali ispunjavati nadzorni arak i mogli su se upisati tek onda ako je arak bio providen žigom Stožera. Inače, broj studenata na Sveučilištu (kojih je u jesen 1941. upisano 6.412) smanjivao se zbog mobilizacije i upućivanja u vojne postrojbe, posebno 1944.

Iako su opće ratne prilike i nepovoljna gospodarska situacija loše djelovali na Sveučilište, ipak je ono radilo i osposobljavalo nove visokokvalificirane stručnjake. U nekim segmentima ono je i proširivalo svoju djelatnost. Osnovani su Geofizički zavod i Zavod za farmaceutsku botaniku, a u Fizikalnom zavodu Filozofskog fakulteta bio je osnovan Laboratorij za atomsku fiziku. Farmaceutski odsjek Filozofskog fakulteta odvojio se u samostalan Farmaceutski fakultet.

Matica hrvatska. — Početkom januara 1941. Odjel za unutarnje poslove Banovine Hrvatske donio je odluku o razrješenju upravnog i nadzornog odbora Matice hrvatske, a vođenje njihovih poslova povjereno je povjereniku prof. Anti Martinoviću, prosvjetnom savjetniku iz Zagreba. To je obrazloženo time što raspušteni odbori *ne pružaju jamstvo za pravilan rad prema društvenim pravilima*, odnosno što *njihov rad prelazi granice djelokruga određenog im pravilima*. Radilo se, zapravo, o tome što su u upravi Matice hrvatske bili okupljeni intelektualci izrazite proustaške orijentacije, pripadnici domovinske ustaške skupine. Zato je odmah po proglašenju NDH povučena odluka banske vlasti, ukinut komesarijat i vraćena na funkciju stara uprava na čelu s prof. Filipom Lukasom. Na sjednici uprave Matice hrvatske, održanoj 23. aprila 1941., pozdravljena je uspostava NDH, ali je

Lukas dodao i jednu napomenu: *Još nas samo muke muče, gdje će biti naše granice. Kolijevka naše države i počeci naše države nalaze se u Dalmaciji... Početak naše nove današnje nezavisne države bez mora bio bi početak našega sloma i rasula.* (Te je riječi Lukas izrekao prije *Rimskih ugovora*, očito znajući za mučne pregovore s Talijanima, koji su najzad završili predajom Italiji većeg dijela istočne jadranske obale.)

Dana 13. maja 1941. predstavnici Matice hrvatske posjetili su poglavnika Antu Pavelića. Ustaški je vrh nastojao što više ojačati rad te kulturne ustanove i to u smislu jačanja *pravaško-ustaškog duha*. Zato je Matica hrvatska imala punu potporu i samog poglavnika, koji joj je odao priznanje svojom izjavom *da nitko bolje i veće za hrvatsku stvar nije mogao učiniti, no što je učinila Matica hrvatska*. Ipak, nakon ostvarenja hrvatske države došlo je do izražaja nastojanje da se Matičini zadaci drugačije definiraju nego do tada. Prema riječima predsjednika Filipa Lukasa, svi zahtjevi nacionalnog načela, za koje se Matica borila, bili su ostvareni, pa se ona vraća svom kulturnom radu. Matica je nastavila redovito izdavati svoj časopis *Hrvatska revija*, objavljivala je nove knjige hrvatskih autora i prijevode iz stranih književnosti, što je sve pojačalo njezinu izdavačku djelatnost. U raznim knjižicama Matice hrvatske 1941. bilo je objavljeno 26, a 1942. čak 30 djela.

Godine 1942. navršila se stogodišnjica postojanja Matice hrvatske (osnovana je 10. februara 1842.). Proslava je, međutim, održana 1943. Premda ponajprije kulturna manifestacija, bila je iskorištena i u političke svrhe. Na godišnjoj skupštini, održanoj 18. jula 1943., Filip Lukas je govorio o stogodišnjoj ulozi Matice hrvatske uz neke filozofske refleksije.

Zbog općeg gospodarskog stanja u NDH, djelatnost Matice hrvatske morala se smanjivati. Tako je na sjednici uprave 24. septembra 1944. utvrđen zastoj u prodaji knjiga *koji dovodi do poteškoća u namirivanju Matičinih redovnih obveza*. toga je zaključeno *da se privremeno obustavi rad na svim knjigama*. Ustaške vlasti, koje su stalno podržavale rad Matice hrvatske, nastojale su joj pomoći, pa joj je Ministarstvo narodne prosvjete dodijelilo izvanredni kredit. Osim toga, Matica je dobila pomoć i od Ministarstva vanjskih poslova, Štedionice Nezavisne Države Hrvatske i Hrvatske državne banke. Ipak, rastuća inflacija brzo je obezvrijedila dobiveni novac, pa je izdavačka djelatnost Matice hrvatske bila znatno smanjena.

Izdavačka djelatnost, kazalište, film. — Osim Matice hrvatske, izdavaštvom se bavio i novoosnovani Hrvatski izdavački bibliografski zavod (HIBZ). Njegova djelatnost obuhvaćala je i znanstvena djela. Taj je zavod bio organizator i nositelj rada na izdavanju *Hrvatske enciklopedije*, koja je bila pokrenuta u vrijeme Banovine Hrvatske. Hrvatska enciklopedija je bila planirana u 12 svezaka. Prvi je izašao iz tiska godine 1940. U vrijeme postojanja NDH objavljena su još četiri sveska, do slova E. (Slomom NDH prestao je rad na *Hrvatskoj enciklopediji*). Nove komunističke vlasti, uspostavljajući potpuni nadzor nad izdavačkom djelatnošću i nastojeći od početka nametnuti marksistički svjetonazor, povukle su iz distribucije upravo završen peti svezak *Hrvatske enciklopedije* i uništile ga. Ostao je u nekim institucijama tek po koji primjerak, koji su one dobile prije uništenja naklade.

Za vrijeme NDH djelovalo je i Društvo hrvatskih književnika. Ono je uživalo naklonost ustaškog režima, jer je knjizi i književnicima bila namijenjena važna uloga u preporodu hrvatskog naroda. Društvo je u okviru svoga rada izdavalo književna djela. Međutim, u redovima književnika došlo je do izražaja podvajanje na desnu i lijevu orijentaciju. Iz redova lijevo orijentiranih književnika neki su prišli antifashištkom pokretu i otišli na teritorij pod nadzorom partizana. Inače, od književnika koji su djelovali u NDH, iznimno je mjesto zauzimao Mile Budak. On je bio imenovan i za predsjednika Društva hrvatskih književnika. Tijekom

1941. i 1942. ponovno su objavljeni njegovi romani, među kojima i *Ognjište*, književno djelo visokog literarnog dometa.

U Zagrebu je nastavilo s radom Hrvatsko narodno kazalište, kojemu je za intendanta imenovan publicist dr. Dušan Žanko. Pišući o djelovanju i zadacima kazališta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Žanko je u jednom svom tekstu (objavljenom 10. Aprila 1942. o prvoj godišnjici NDH) posebno isticao njegov odgojni i reprezentativno-promidžbeni zadatak. No, i u redovima kazališnih djelatnika bilo je onih antifašističkog opredjeljenja, pa je 1942. skupina poznatih glumaca Hrvatskog narodnog kazališta otišla u partizane.

Dana 23. aprila 1941. osnovano je Ravnateljstvo za film pri Državnom tajništvu za prosvjećivanje naroda. Zadatak Ravnateljstva bio je da stavi pod nadzor svu kinematografiju na području NDH i da izvrši razvlašćivanje onih vlasnika koji su pripadali neprihvaćenim skupinama (Srbi, Židovi). Zbog što jačeg utjecaja na javno mišljenje, ubrzo je bila organizirana proizvodnja filmskih novosti, koje su registrirale sve važnije događaje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, posebno aktivnost državnog vrha. Novosti su se prikazivale u svim kinodvoranama prije igranih filmova, a dobile su naziv *Hrvatska u riječi i slici*. Od 1943. taj je naziv izmijenjen u *Hrvatski slikopisni tjednik*. Godine 1942. osnovano je posebno filmsko poduzeće *Hrvatski slikopis*, koje je organiziralo snimanje prvog (i jedinog) igranog dugometražnog filma u NDH. Bio je to film *Lisinski* (1944), melodramska biografija Ilirca koji je skladao prvu hrvatsku operu. Redatelj i snimatelj filma bio je Oktavijan Milene, a glavne uloge su igrali Branko Špoljar i Srebrenka Jurinac.

AKCIJA

ODNOSI NDH S ITALIJOM

Talijanski diplomat u Zagrebu. — Po proglašenju NDH Mussolini je naredio Filippu Anfusu, šefu kabineta ministra vanjskih poslova grofa Ciana, da Ministarstvo pripremi imenovanje poslanika Kraljevine Italije u NDH. Predložen mu je Paolo Cortese, tadašnji savjetnik talijanske ambasade u Tokiju. Mussolini se s prijedlogom složio, pa je Cortese telegrafski o tome obaviješten. No, kako se on iz Tokija nije mogao odmah vratiti (njegov se povratak očekivao u drugoj polovici maja), odlučeno je da se u Zagreb pošalje *posebni opunomoćenik talijanske vlade* u osobi *commendatorea* Raffaella Casertana, koji je inače bio predviđen za prvog tajnika budućeg poslanstva Kraljevine Italije u Zagrebu.

Već 23. aprila 1941. poglavnik Ante Pavelić primio je Casertana. Na tom je sastanku dogovoren susret Pavelića i Ciana za 25. aprila u Ljubljani. (Kao mjesto sastanka talijanska je strana predložila Veneciju, Trst ili Ljubljanu, a Pavelić je izabrao Ljubljanu). Bio je to sastanak na kojemu se raspravljalo o razgraničenju između NDH i Italije. Kako u Ljubljani nije bilo još ništa konačno dogovoreno, daljnji pregovori o granici između dviju susjednih država vodili su se redovitim diplomatskim putem, pa je Casertano u njima bio veoma angažiran. On je potkraj aprila otputovao iz Zagreba u Rim na referat Duceu (primio ga je 29. aprila), kojega je opširno izvijestio o razgovorima s Pavelićem u Zagrebu. Po povratku u Zagreb talijanski je diplomat pripremao susret Pavelića i Mussolinija, koji je održan 7. maja 1941. u Tržiču i na kojemu je dogovoreno sve što su desetak dana zatim (tj. 18. maja) potpisali u Rimu.

Nedugo poslije toga Casertano je imenovan za izvanrednog talijanskog poslanika i opunomoćenog ministra u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, pa je 3. jula 1941. predao Paveliću kao šefu države svoje akreditive. Tu je dužnost Casertano obavljao do pred slom Italije godine

1943. (U julu 1943. Casertana je zamijenio Luigi Petrucci.) Prvotno predviđeni poslanik Paolo Cortese nije nikada stigao u Zagreb.

Designirani hrvatski kralj. — Ideja o monarhijskom obliku vladavine u hrvatskoj državi prvi je put bila spomenuta u razgovorima između Pavelića i Ciana u Rimu u januaru 1940. Spomenuo ju je, čini se, grof Ciano, a Pavelić mu je odgovorio da će biti bolje da se to prepusti kasnijoj etapi. I nije trebalo dugo čekati. Već sljedeće godine uspostavom NDH ta je ideja bila aktualizirana tijekom pregovora između NDH i Italije. Casertano je 28. aprila 1941. telefonski obavijestio Rim, da je Pavelić pristao ponuditi hrvatsku krunu jednom princu iz savojske dinastije, a sutradan po dolasku u Rim o tome je usmeno referirao Mussoliniju. Pavelićev prijedlog bio je predočen talijanskom dvoru koji ga je prihvatio, pa je kralj Vittorio Emanuele III. odlučio da u Hrvatsku uputi člana kraljevske kuće Aimonea di Savoia Aosta, vojvodu od Spoleta. O tome su odmah bili obaviješteni Pavelić i njemačko Ministarstvo vanjskih poslova. Nekoliko dana poslije završenih pregovora u Tržiću (sastanak Pavelić-Mussolini), Pavelić je obavijestio Casertana da će sljedećih dana biti objavljena zakonska odredba o hrvatskoj kruni prije nego ona bude u Rimu ponuđena savojskom princu. Hrvatski sabor proglasit će ga kraljem pod imenom Tomislav II., a zatim će biti obavljena svečana krunidba na Duvanjskom polju.

Vojvoda od Spoleta rođen je u Torinu 1900. Završio je pomorsku akademiju u Livornu 1916. i dobio čin poručnika bojnog broda. Godine 1936. promaknut je u čin kontraadmirala i postavljen za zapovjednika pomorske baze u Puli, a 1939. na čelo Glavnog zapovjedništva za Tirensko more. U njegovoj biografiji zabilježeno je da je bio pustolovne prirode, što potvrđuju i njegove ekspedicije po divljim krajevima Amerike i Perzije. Supruga vojvode od Spoleta, Irena, bila je kći grčkog kralja Konstantina i sestra princeze Olge, supruge kneza Pavla Karadorđevića, kraljevskog namjesnika u Jugoslaviji.

Vojvoda Aimone di Savoia Aosta, designirani hrvatski kralj sve do 9. maja nije ništa znao o designaciji za kralja. Tek je tada (tj. poslije Mussolinijevog povratka iz Tržića) bio pozvan u Rim, pa mu je kralj Vittorio Emanuele III. priopćio svoju odluku. Vojvoda je najprije odbijao svoje *novo zaduženje*, ali mu je objašnjeno da je ono veoma važno za Italiju i da ga mora prihvatiti. Osim toga - rečeno mu je - da je već sve dogovoreno i da je prekasno ponudu otkloniti. Vojvoda je zatim pristao prihvatiti ponuđenu krunu, ali pod uvjetom da bude potpuno obaviješten o razvoju događaja u NDH i da mu bude dopušteno sastaviti osobni kabinet radi prikupljanja informacija o zemlji u koju treba ići i o tamošnjem stanju. Doista, vojvoda od Spoleta osnovao je *Hrvatski ured*, kojega je kao neslužbeni tajnik vodio njegov prijatelj, pukovnik A. Bertochi. Skupina od četiri službenika trebala je proučavati prilike u Hrvatskoj.

Kada se 14. maja 1941. vojvoda od Spoleta sastao s grofom Cianom, ministar mu je objasnio da će biti *krunisani namjesnik u službi fašističkog carstva*. U Zagrebu je, u međuvremenu (15. maja), objavljena *Zakonska odredba o Zvonimirovoj kruni*. U njoj se navodi da suverenitet NDH predstavlja kruna kralja Zvonimira. Odredba sadrži i opis krune. Kada je 18. maja Pavelić, na čelu hrvatske delegacije, stigao u Rim na potpisivanje *Rimskih ugovora*, ponudio je - na temelju prethodnih dogovora - krunu kralja Zvonimira talijanskom princu. Talijanski tisak je tom događaju dao veliki publicitet. Objavljene su i fotografije budućeg hrvatskog kraljevskog para pod naslovom *Aimone i Irene - suvereni Hrvatske*.

Vojvodin kabinet organizirao je posebnu službu koja ga je izvještavala o prilikama u Hrvatskoj. Kako su izvještaji govorili o neraspoloženju prema ustoličenju talijanskog princa za hrvatskog kralja (čak i o glasinama o zavjeri s ciljem da ga ubiju, ako dođe u Hrvatsku), vojvoda se pokušao *osloboditi kraljevske časti*. Potkraj juna 1941. uputio je kralju pismo, u kojemu navodi da pokušaj monarhijskog rješenja u Hrvatskoj odgovara samo prolaznom

interesu. On smatra da situacija nije povoljna za dolazak na prijestolje bilo kojega talijanskog princa, jer u Hrvatskoj vlada potpuna indiferentnost prema monarhiji, a osim toga ustaše mogu okupiti najviše 10 posto pučanstva. Većina su pristaše Hrvatske seljačke stranke, zapravo republikanci, a dio naginje i komunizmu. Vojvoda ne vjeruje da će se situacija pod ustaškim režimom ikada srediti. Zabrinut je i za Dalmaciju, za koju kaže da se *nikada neće moći talijanizirati* i to zato što tamo nema dovoljno Talijana. Talijanski kralj u Zagrebu bio bi u nemogućoj situaciji. Pismo, koje je vojvoda od Spoleta uputio kralju (pa je dodatno njegov sadržaj i usmeno objašnjavao u audijenciji kod kralja), dostavio je i Mussoliniju, s kojim je opet posebno raspravljao u osobnom susretu.

Kada je vojvoda od Spoleta posjetio papu Pia XII., papa ga je primio u audijenciju kao princa savojske kuće i priopćio mu da je nemoguće da ga prizna kao kralja Hrvatske sve dok ugovorom o miru ne bude riješen kompleks pitanja koja se odnose na novu državu - NDH. Vojvoda, koji je svojedobno prihvatio hrvatsku krunu protiv svoje volje, i to na izričit zahtjev talijanskog kralja kao glave savojske kuće, i dalje nije nikako bio oduševljen designacijom za hrvatsko prijestolje. A kako s hrvatske strane službeni predstavnici poslije ceremonije u Rimu nisu s njim uspostavljali nikakve kontakte, to ga je uvjeravalo da ga tamo baš i ne žele. To je posebno podvukao kao simptomatično u razgovoru s Mussolinijem. Tek poslije Mussolinijeve intervencije kod Pavelića, čelnici NDH počeli su uspostavljati kontakte s talijanskim princom. Posjetio ga je Eugen Dido Kvaternik, pa jedna domobranska delegacija na čelu s generalom Štancerom. Počelo se raspravljati i o smještaju vojvode od Spoleta u Hrvatskoj. Po mišljenju Poglavnika - kako je to vojvodi prenio Kerubin Šegvič kad ga je posjetio potkraj avgusta 1941. - hrvatski kralj će imati tri rezidencije: u Zagrebu, Banja Luci i Dubrovniku. Designirani kralj nastojao je i dalje da preko svojih kanala iz diplomatskih izvještaja bude što točnije obaviješten o situaciji u Hrvatskoj. U svjetlu dobivenih informacija i spoznaja o teškoj unutarnjoj situaciji u Hrvatskoj (posebno poslije četničkih i partizanskih akcija), intimno je želio da se oslobodi nametnute dužnosti.

Sredinom decembra 1941. u vili kraj Firenze posjetio je vojvodu od Spoleta poglavnik Pavelić s pratnjom, u kojoj je bio i ministar vanjskih poslova Mladen Lorković. Početkom februara 1942. za vrijeme posjeta Italiji, posjetio ga je i vojskovođa - doglavnik Slavko Kvaternik. Izvješćujući o tom posjetu, Kvaternik je naveo kako je stekao dojam da vojvoda baš i ne priželjkuje preuzimanje kraljevske dužnosti u Hrvatskoj.

Poslije smrti starijeg brata (1942.) Aimone je preuzeo njegov naslov: vojvoda od Aoste. Međutim, vojvodin dolazak u Zagreb neprestano se odgađao i do njegove krunidbe hrvatskom krunom nikada nije došlo. (Nakon proglašenja Italije republikom po završetku Drugog svjetskog rata vojvoda od Spoleta je otišao u egzil u Argentinu. Umro je 1948. u Buenos Airesu.)

Talijanske vojne jedinice na području NDH. — Na teritoriju NDH bile su stacionirane jedinice talijanske Druge armije, kojom je zapovijedao general Vittorio Ambrosio. Stožer Druge armije nalazio se do 17. maja 1941. na Sušaku, a zatim do početka septembra iste godine u Karlovcu. Tada je ponovno premješten na Sušak, gdje je ostao sve do kapitulacije Italije 1943. Ponašanje talijanske vojske i njenog zapovjedništva u NDH nije bilo nimalo prijateljsko, ni u skladu s proklamiranim *savezništvom*. General Ambrosio već je 18. aprila 1941. naredio potčinjavanje hrvatskog oružništva i policije na području na kojem su djelovale talijanske jedinice talijanskim vojnim zapovjedništvima.

Odmah poslije potpisivanja *Rimskih ugovora* Zagreb je stigla talijanska Vojna misija, kojoj je na čelu bio general Gionanni-Batista Oxilia. Zadatak misije bio je da na temelju u Rimu potpisanog sporazuma održava vezu s Ministarstvom domobranstva NDH i

zapovjedništvom vojske te da koordinira suradnju talijanskih i hrvatskih oružanih snaga na teritoriju Hrvatske.

Zajedno s *Rimskim ugovorima*, 18. maja 1941. potpisan je *Sporazum o pitanjima vojnog značenja, koja se odnose na Jadransko primorsko područje*. Prema tom sporazumu, teritorij od mora i anektiranog područja (koje je kasnije prozvano Prva zona) do demarkacijske linije između talijanske i njemačke vojske na tlu NDH bio je podijeljen na dvije zone, od kojih je ona bliže moru nazvana *demilitarizirana zona* (kasnije Druga zona). U toj zoni NDH nije smjela imati nikakve vojne objekte, utvrđenja ili vojne baze (zato je i dobila naziv *demilitarizirana*). Preostali pojas do demarkacijske linije nazvan je Treća zona.

Kako su se već u ljeto 1941. u dijelu NDH, u kojem je bila raspoređena talijanska vojska, javile ustaničke grupe i njihova borbena aktivnost, talijanska je vlada sredinom avgusta tražila da u čitavom obalnom području (bez obzira što je dio hrvatskog državnog teritorija, tj. demilitarizirana zona) preuzme i civilnu upravu kako bi se uspješnije suzbili ustanici. Talijani su očito procijenili da ustanak mogu iskoristiti za proširenje i učvršćivanje svoje vlasti na što većem dijelu NDH. Svoju namjeru Mussolini je u posebnom pismu objašnjavao Paveliću, naglašavajući da je to potrebno uraditi zbog *obrane obale od neprijateljskog napada s mora* i u vezi s tim zbog otklanjanja opasnosti *da se pobunjenici spuste do mora, što bi moglo poslužiti neprijatelju*.

Namjera Italije da reokupira demilitariziranu zonu i da odatle potisne hrvatske upravne vlasti izazvala je protivljenje na hrvatskoj strani i napetost u odnosima Zagreba i Rima. Vlada NDH je računala da će dobiti podršku njemačke vlade u otklanjanju talijanskog pritiska. Međutim, Von Ribbentrop u instrukciji poslaniku Kascheu podsjeća da je politika Trećeg Reicha u čitavom prostoru Sredozemlja *očuvanje srdačnog savezničkog odnosa s Italijom i da mora izbjegavati da im vlada NDH natura ulogu arbitra*. Vlada NDH je, dakle, sama trebala s Italijom riješiti sporno pitanje.

Potkraj avgusta 1941. organizirana je u Zagrebu konferencija predstavnika Italije i NDH u vezi s pitanjem demilitarizirane zone. Na toj su konferenciji razmatrana pitanja civilne vlasti, javnog reda, hrvatskih jedinica i funkcioniranje vlasti u demilitariziranoj zoni, a odluke je uglavnom diktirao general Ambrosio. Zaključeno je da će Zapovjedništvo talijanske Druge armije 7. septembra 1941. *preuzeti civilnu vlast* u navedenoj zoni. Organi NDH bili su *pozvani na suradnju*, ali više nemaju nikakvu upravnu funkciju, jer je ona u isključivoj nadležnosti talijanskih vojnih zapovjedništava.

Uvođenje talijanske uprave u demilitariziranoj zoni obznanio je general Ambrosio 7. septembra posebnim proglasom, u kojemu je, pod prijetnjom smrtne kazne, pozvao stanovništvo da preda oružje talijanskim vojnim vlastima. Od 1. septembra do 1. oktobra 1941. povukle su se domobranske posade iz Gračaca, Lovinca, Ljubinja, Plane, Plužana, Stolca i Berkovića, smanjene su posade u Otočcu, Kninu, Sinju, Mostaru i Nevesinju. Talijanskoj Drugoj armiji prispjela su pak pojačanja (divizija *Cacciatori delle Alpi* s područja Crne Gore raspoređena je u jadranskim gradovima; divizija *Bergamo* u području Glamoča i Livna, a štab divizije *Sassari* premješten je iz Šibenika u Knin).

Situacija nastala talijanskom reokupacijom Druge zone svakim je danom postajala sve složenija. Hrvatska vlast je sve izrazitije potkopavana i anulirana. U tri velike župe obalnog pojasa (Bribir-Sidruga, Cetina i Dubrava) hrvatska je uprava bila posve demontirana. Veliki župani su postojali samo na papiru jer su svi upravni poslovi prelazili u ruke vojnih zapovjednika. Pravosudni organi NDH bili su nadležni samo za obična krivična djela. Domobranske jedinice u ovoj zoni nisu se smjele povećavati (već samo smanjivati), a od 1. septembra 1941. bile su podređene zapovjedništvu Druge armije. Ustaške jedinice morale su napustiti demilitariziranu zonu.

Nakon spomenute konferencije Poglavnik je potpisao *Zakonsku odredbu o osnivanju Općeg upravnog povjereništva NDH pri Drugoj armiji*, a za upravnog povjerenika imenovao je dr. Andriju Karčića. Već 10. septembra Karčić je dao opće upute velikim županima u pogledu suradnje s talijanskim vlastima. Časnik za vezu Hrvatskog domobranstva sa zapovjednikom Druge armije bio je general Mihailo Lukić.

Upravno povjerenstvo je bilo ustanova ministarstva unutarnjih poslova, a zadaća mu je bila da na obalnom području uskladi rad hrvatske uprave glede održavanja javnog mira i poretka s djelatnošću talijanske Druge armije. Međutim, inicijative koje je ono poduzimalo nisu nailazile na prihvaćanje talijanskog zapovjednika. Prigovore, koje je Povjerenstvo dostavljalo zapovjedništvu Druge armije, Talijani su na razne načine neutralizirali proglašavajući ih *sitnim incidentima* bez značenja. A radilo se, zapravo, o nacionalnoj časti i osjećajima (npr. o vijanju hrvatskih zastava) i u krajnjoj liniji o nacionalnom opstanku hrvatskog pučanstva. Funkcija samog upravnog povjerenika ostala je bez ikakva učinka.

Andrija Karčić je ostao na dužnosti povjerenika samo do januara 1942., a onda su se na toj dužnosti izmijenili Vjekoslav Vrančić (do avgusta 1942.), Nikola Rušinović (do februara 1943.) i najzad David Sinčić, koji je bio povjerenik do kapitulacije Italije u septembru 1943. Niti jedan od njih nije mogao izvršiti svoj zadatak kako je bilo utvrđeno dogovorom. Svi su bili gotovo u istoj blokadi i nisu uspjeli ponovno zadobiti građanske ovlasti, niti utjecati na ponašanje i aktivnost talijanskih vojnih dužnosnika.

Talijani su postupno pripremali učvršćivanje svoje vlasti i u Trećoj zoni. Taj proces započeo je početkom oktobra naredbom generala Ambrosia. Pri tome je došla do izražaja naklonost Talijana prema četnicima. Talijanske vlasti uzimale su ih u zaštitu, a potajno ih i naoružavale. Talijanska promidžba je isticala da su Talijani zaštitnici srpskog naroda. Vlada i vojne vlasti NDH nazirali su u talijanskim postupcima ostvarivanje ekspanzionističkih namjera. Zbog toga su na inicijativu vlade NDH polovinom novembra 1941. u Rijeci održani novi razgovori između predstavnika vlada Italije i NDH, kako bi se postigao sporazum o spornim pitanjima. Međutim, dogovorena utanačenja praktično se nisu provodila.

Pavelić i Kvaternik u Italiji. — O pitanjima koja su opterećivala odnose NDH i Italije raspravljali su Pavelić i Ciano na sastanku u Veneciji 15. i 16. decembra 1941. U pratnji Poglavnika bili su ministar vanjskih poslova Mladen Lorković, ministar pravosuđa Mirko Puk, državni rizničar Vladimir Košak, zamjenik ministra vanjskih poslova Vjekoslav Vrančić, Eugen Dido Kvaternik i poglavnikov osobni pobočnik Erich Lisak. U razgovorima Pavelić i Ciano razmatrali su položaj NDH, pa je Ciano govorio o ponudi Njemačke Italiji da preuzme nadzor nad cijelom NDH. Takvom ponudom Mussolini je bio zadovoljan, ali je procijenio da je ona nastala kao posljedica potrebe da se Nijemci povuku iz Hrvatske i svoje snage prebace na istočno bojište. U tom slučaju Talijani bi morali sami preuzeti obračun s ustanicima. No, Nijemci su svoj prijedlog povukli i tražili samo veću suradnju s Italijom. U nazočnosti generala Ambrosija raspravljalo se o držanju Druge armije. Poglavnik je zatražio povlačenje nekih njenih mjera koje nisu prijateljske prema Hrvatskoj. Prema kasnijoj Poglavnikovoj izjavi, nije bilo iznenađenja, nego samo daljnje smirivanje u talijansko-hrvatskim odnosima. U Veneciji su Pavelić i Ciano zaključili neke gospodarske sporazume o pojačanoj isporuci sirovina (željeza, bakra, kositra i cinka) i žita. Italija bi trebala te isporuke podmiriti svojim isporukama tekstila i strojeva. Ciano je nabacio i pitanje personalne unije između Hrvatske i Italije kojom se idejom bavio i prije Rimskih ugovora. Ciano je stalno imao pred očima *albansko rješenje* po kojemu bi u Zagrebu uz Pavelića bio i kraljev namjesnik, dakle, ne bi bilo posebnog hrvatskog kralja. Upozoravao je da vojvoda od Spoleta ionako ne želi na kraljevski prijesto u Hrvatsku. No, Pavelić je otklonio svaku promjenu državopravnog položaja Hrvatske.

Nakon Venecije Pavelić je s hrvatskom delegacijom posjetio Firenzu, odnosno vojvodu i vojvotkinju od Spoleta u njihovu dvorcu Vila Cisterna kraj Firenze.

U veljači 1942. u službeni posjet Italiji otputovao je i vojskovođa doglavnik Slavko Kvaternik. U njegovoj su se pratnji nalazili general Ivan Perčević, ustaški bojnik Erich Lisak, te šef talijanske Vojne misije general Giovanni-Batista Oxilia i pukovnik Lombardi. U Rimu je Kvaternik posjetio grofa Ciana, šefa talijanskog glavnog stožera generala Uga Cavallera i, dakako, ducea Benita Mussolinija. Vojskovođa je zatim primljen u audijenciju kod kralja i cara Vittoria Emanuela III, koji ga je odlikovao ordenom Velikog križa sv. Mauricija i Lazara. Posjetio je i neke talijanske vojne ustanove, a na povratku se zaustavio u Firenzi, gdje ga je primio designirani kralj Hrvatske, vojvoda od Spoleta. Kvaternik je posjetio i odjel hrvatskih legionara u sjevernoj Italiji i održao im govor u kojem je rekao *da se mali narodi neće održati ako se ne priklone velikim narodima i ako se ne pokažu da su hrabri i junački*. posjet Italiji uslijedio je na poziv talijanskog političkog vrha, a osim raščišćavanja nekih vojnih pitanja u vezi s nazočnošću Druge armije na tlu Hrvatske, u razgovorima sa šefom talijanskog glavnog stožera bilo je govora o isporukama zrakoplova i tenkova za hrvatsko domobranstvo. Međutim, general Ca-vallero je Kvaterniku prikazao talijansku vojnu situaciju vrlo tmurnom. Govorio mu je o poteškoćama u prijevozu ratnog materijala preko mora u Libiju, o talijanskim gubicima na moru u lađama i materijalu, o teškoćama u Albaniji te o Rusiji kao velikoj zagonetki. Kvaternik je ocijenio da je Cavallero, izražavajući pesimistička raspoloženja, govorio iskreno, a rezultat je bio da Italija ne može Nezavisnoj Državi Hrvatskoj isporučiti tražene zrakoplove i drugi vojni materijal. Ciana je Kvaternik doživio kao uljudna i rezervirana gospodina, dok je posjeta Mussoliniju bila posve konvencionalna, s očitom suzdržanošću na obje strane. *Ovaj rezervirani stav prema mojoj osobi meni je bio sasvim razumljiv, jer sam kod Talijana zlo opisan još sa Soče iz prvog svjetskog rata, a sada pogotovo radi mog otpora svakom zgodom, naročito protiv talijanske Vojne misije, koju sam jednostavno onemogućio u njezinom radu...* je kasnije Kvaternik. Zanimljiva je i Kvaternikova napomena o osobi poslanika NDH u Rimu, Stijepa Perića. Njega je procijenio kao čovjeka *po uzoru starih dubrovačkih diplomata* je - navodi Kvaternik - *pročitao u tančine svu gipkost fašizma, ustanovio njegovo rapidno propadanje i očekivao konačnu malaksalost Italije*.

ODNOSI NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE S NJEMAČKOM

Razmjena diplomatskih predstavnika. — Za poslanika i opunomoćenog ministra Njemačkog Reicha u NDH Von Ribbentrop je Hitleru predložio SA Obergruppenführera Siegfrieda Kaschea, a kao savjetnika poslanstva nekadašnjeg austrijskog generalnog konzula Herberta von Trol-Oberfella, koji dobro poznaje prilike u Hrvatskoj, pa čak i govori hrvatski. Fuhrer je dao svoj pristanak i zatražio da se poslanstvo u Zagrebu otvori što prije.

Siegfried Kasche bio je istaknuti član Nacional-socijalističke stranke i njenih Jurišnih odreda (Strum-Abteilungen, skraćeno SA). Nije, dakle, bio diplomat po profesiji, ali je Von Ribbentrop smatrao da upravo takvog čovjeka iz stranačkih redova treba poslati u Zagreb. Kasche je prije imenovanja za poslanika u NDH bio vođa Jurišnih odreda u Pomeraniji i Istočnom Brandenburg, član Reichstaga od 1930., zamjenik gaulajtera Ostmarka (Austrije), SA Obergruppenführer od 1934., a u Zagrebu prvi puta ulazi u diplomatsku službu. Njegov politički odgoj i funkcije u stranci učinili su ga vrlo discipliniranim i poslušnim izvršiteljem direktiva, pa se tako ponašao i u svojoj novoj funkciji. Primao je i striktno izvršavao naloge nadležnog Ministarstva vanjskih poslova u Berlinu. Uz to zdušno je prihvatio Pavelića i

nastojao je što jače utjecati na njegove odluke, to više što je Pavelić u Berlinu bio označen kao *čovjek Rima*.

Prema jednoj kasnijoj Kascheovoj izjavi (danoj na saslušanju 1946.), on je uoči odlaska u Zagreb razgovarao s Ribbentropom i u tom razgovoru ministar mu je napomenuo *da su Talijani naročito osjetljivi u pitanju Jadrana te da nastoje da u tom prostoru dobiju priznato pravo utjecaja, no da Njemačka to ne smije dopustiti, već da treba tim težnjama suprotstaviti princip suverenosti NDH. Napomenuo je - nastavlja Kasche - da moram u svom djelovanju biti veoma oprezan i da pitanje NDH ne smije opteretiti odnose između Italije i Njemačke, pa da se zbog toga moram sustegnuti od svake političke akcije*. Kasche se te direktive pridržavao, pa je svoju aktivnost osiguranja i promicanja njemačkih interesa u NDH provodio vrlo oprezno, ali konstantno. U tome mu je pomoglo i zadobivanje povjerenja samog poglavnika, pa je on sam postao takav Poglavnikov zagovornik da se kasnije govorilo da je Kasche *veći ustaša od samog Pavelića*. Ta povezanost Kaschea i Pavelića naročito je došla do izražaja nakon kapitulacije Italije, u posljednje dvije godine postojanja NDH. Inače, Ribbentrop je Kascheu posebno napomenuo kao veoma važnu stvar uspostavljanje što boljih gospodarskih veza s NDH, *jer su privredne veze Jugoslavije i Njemačke bile vrlo dobre, pa se ne bi smjelo dopustiti da taj prostor ostane za Njemačku neiskorišten*. Pri tome je Ribbentrop posebno istaknuo važnost boksitne rudače, koju su Nijemci doista obilno i iskorištavali.

Kasche je stigao u Zagreb 20. aprila 1941. Na borongajskom aerodromu dočekali su ga ministar unutarnjih poslova Andrija Artuković, tadašnji tajnik u Ministarstvu vanjskih poslova Mladen Lorković, i general Ivan Perčević.

Za poslanika NDH u Berlinu poglavnik je imenovao dr. Branka Benzona, liječnika i izrazitog germanofila. Pred odlazak u Berlin Benzon je posjetio vojskovođu Kvaternika, koji mu je savjetovao da mora posebno uvjeriti Nijemce kako je njihov interes postojanje i jačanje NDH, jer kroz Hrvatsku prolaze prometne linije od najveće gospodarske važnosti za Berlin i Bliski istok kojima će se oni koristiti. Kvaternik je preporučio Benzonu da političkom vrhu u Berlinu NDH mora prikazati kao važnu prijateljsku državu i radi paraliziranja Italije. Osim toga, Benzon mora svratiti pozornost Nijemaca na *povijesno prijateljstvo našeg naroda s njihovim* - kako se izrazio Kvaternik. Međutim, liječnik Benzon, uza svu svoju pronjemačku orijentaciju, nije se snašao u diplomaciji. Cesto je bio neodmjeren u izjavama i pojedinim postupcima, pa su u Zagreb stizali prigovori. Zato je poglavnik potkraj 1941. odlučio da ga opozove i da u Berlin - za NDH posebno važan punkt - uputi novog čovjeka. Za novog poslanika u Berlinu imenovao je Milu Budaka, dotadašnjeg ministra nastave i bogoštovlja.

Prije Budakova imenovanja, iz Berlina su preko poslanstva u Zagrebu tražili podatke o njegovoj orijentaciji. Naime, u Berlinu je Budak bio označen kao čovjek protalijanske orijentacije, čak kao vođa *Italiji sklone grupe unutar vlade NDH, koja teži najužem oslanjanju na Vatikan*. Kasche je, međutim, izvijestio da su to apsurdne glasine, da je Budak hrvatski nacionalist i književnik, pa kao književnik visoko cijeni kulturna dobra Italije. No, kao Hrvat otklanja talijansku politiku, a kao katolik ima pozitivan odnos prema vjeri, što ne znači i ovisnost o Vatikanu. Kasche - prema izvorima kojima raspolaže - opovrgava i glasine da je Budak slobodni zidar i smatra da će imati bolji odnos prema ministarstvu, nego dosadašnji poslanik Benzon. Upravo Kascheu treba pripisati zaslugu da je vlada Reicha dala svoj pristanak na imenovanje Budaka, koji je stigao u Berlin i predao vjerodajnice 16. decembra 1941.

Njemački general u Zagrebu. — Prilikom uspostavljanja NDH Hitler je izjavio (bio je to odgovor na pitanje upućeno mu iz Zapovjedništva njemačke Druge armije) da se Njemačka ne želi miješati u hrvatske prilike, ali da namjerava tamo štititi svoje vojne interese. Da bi to ostvario imenovao je za posebnog predstavnika njemačkih oružanih snaga u Zagrebu

generala Glaisea von Horstenaua, inače Austrijanca velikonjemačke orijentacije, kojega je otprije dobro poznao. Iako vojnik, Glaise je oduvijek pokazivao sklonost prema politici. Nakon raspada Austro-Ugarske bio je dugo godina ravnatelj Ratnog arhiva u Beču, a kako se zanimao za politiku, bio je neko vrijeme u Republici Austriji i ministar vojske. Uoči priključenja Austrije Njemačkoj (1938) bio je vicekancelar i ministar unutarnjih poslova u prijelaznoj vladi Seyss-Inquarta. Njegovu upućivanju u NDH pridonijela je činjenica da je kao bivši austrougarski časnik bio dobro upoznat s grupom također bivših austrougarskih časnika Hrvata, koji su na početku NDH preuzeli ključna mjesta u hrvatskom domobranstvu.

Uoči odlaska u Zagreb, Hitler je 14. aprila 1941. primio Glaisea von Horstenaua i u razgovoru ga upozorio da sve zemlje koje su južno od Mađarske i Rumunjske ulaze u talijansku interesnu sferu, a to znači i Hrvatska. Upravo zato je opći položaj Hrvatske zapleten i otežava odnose Njemačke s NDH uslijed savezništva Njemačke i Italije, a NDH s obje sile. Inače, Hrvati su - dodao je Hitler - rasno mnogo vrijedniji od Talijana. Glaise je Führera uvjeravao da su Hrvati više naklonjeni Nijemcima i da duboko mrze Talijane zbog Dalmacije, koju treba ostaviti NDH, a Talijanima prepustiti samo Boku kotorsku i crnogorsko-albanski prostor. Kad je došao u Zagreb, Glaise von Horstenau je odmah primljen kod Pavelića, koji se upravo vratio iz emigracije u Zagreb. Uočio je odmah da je pitanje Dalmacije teško opterećenje za novonastalu državu, pa je smatrao da ne bi ništa trebalo prejudicirati. (Razgovor se vodio mjesec dana prije potpisivanja *Rimskih ugovora*). je govora i o Međimurju i Srijemu, za koje je Pavelić tražio da se ne predaju Mađarima.

Svoje mišljenje o Dalmaciji Glaise je još jedanput izrekao Hitleru kad je nakon susreta s Pavelićem došao na usmeno referiranje u Glavni stožer njemačke vojske (tada privremeno smješten južno od Beča). Zanimljiv je Hitlerov komentar na Glaiseovo izlaganje. Upozorio je generala da u njemačko-talijanskim odnosima vrijedi pravilo da u svemu što je južno od Drave prevladavaju talijanski interesi. Zatim je dodao da *ulazak Talijana u Dalmaciju ima i dobru stranu, jer se time stvara područje sukoba Italije i ustaške Hrvatske, a Njemačka će pritom moći uvijek imati ulogu suca.*

Kao opunomoćeni njemački general u NDH, Glaise von Horstenau je imao zadatak da pomogne pri stvaranju hrvatskih oružanih snaga (u danoj jačini). U svojim izvješćima, upućivanim Glavnom stožeru, on često - uz vojne - daje i neke informacije iz gospodarske i političke sfere. Tako npr. prenosi pritužbu Hrvata iz Međimurja, kao i pripadnika njemačke manjine, na postupke Mađara. Njegovo budno praćenje političkih prilika u NDH i diskretno davanje sugestija, često suprotnih od onih njemačkog poslanika Kaschea, dovodilo je do njihova neujednačenog i često suprotstavljenog djelovanja.

U svojem nadležstvu Glaise von Horstenau imao je stožer, koji je bio sastavljen uglavnom od Austrijanaca, nekadašnjih austrougarskih časnika, koji su također bili u prijateljskim odnosima s visokim domobranskim časnicima. Svi su oni prema tradiciji gajili neprijateljski stav prema talijanskoj vojsci. I po službenim pravima, i po bliskim vezama s domobranskim vrhom, oni su imali potpun uvid i kontrolu nad oružanim snagama NDH.

Inače, njemačka vojska na području NDH nalazila se na dijelu države sjeverno od demarkacijske linije s talijanskim snagama. Bile su to u početku jedinice 51. korpusa Druge njemačke armije, čiji je stožer bio do 8. maja 1941. u Zagrebu, a zatim u Lipiku. Zapovjednik 51. korpusa odobravao je i kontrolirao formiranje domobranskih jedinica. Potkraj maja i u prvoj polovici juna njemački 51. korpus napustio je teritorij NDH, a iz Austrije je u NDH prebačena 718. pješačka divizija. Osim te divizije, na teritoriju NDH nalazili su se i bataljuni za osiguranje, kojih je poglavita zadaća bilo osiguranje željezničkih pruga i skladišta. Ujesen 1941. iz Francuske je u NDH prebačena i njemačka 342. pješačka divizija dislocirana u istočnoj Slavoniji, Srijemu i sjeveroistočnoj Bosni. Na teritoriju NDH djelovala je i grupa

operativnih odjela policije i službe sigurnosti, sastavljena od posebno obučanih pripadnika za borbu protiv protivnika nacionalsocijalizma. Ta je grupa usmjeravala rad njemačke narodne skupine i obavljala obavještajne zadatke. Ona je prikupljala podatke o političkim zbivanjima u NDH, o funkcioniranju ustaškog režima i vlade. Hvatala je i odvodila osobe osumnjičene za *aktivnu djelatnost protiv Trećeg Reicha*.

Pavelić kod Hitlera. NDH u Trojnom paktu. — Početkom juna 1941. poglavnik Ante Pavelić zamolio je da ga primi Führer Trećeg Reicha Adolf Hitler. Dobio je obavijest da će ga Hitler primiti 6. juna u Berchtesgadenu. Ministarstvo vanjskih poslova izvršilo je sve pripreme za Pavelićev posjet. Sastavljen je popis točaka o kojima će Pavelić i Hitler razgovarati: granična pitanja, politička pitanja (tu je i pristup NDH Trojnom paktu te pruzimanje 175.000 iseljenih Slovenaca iz Donje Štajerske), gospodarski odnosi, hrvatsko-talijanski odnosi. U pratnji poglavnika bili su dr. Andrija Artuković, dr. Mladen Lorković, general Vladimir Laxa, dr. Vladimir Košak, dr. Vjekoslav Vrančić, Ivan Werner, Mato Jagatić, Adolf Sabljak i još šest ustaša kao Pavelićeva osobna pratnja.

Dogovorenog dana Pavelić se najprije sastao s njemačkim ministrom vanjskih poslova Von Ribbentropom, a tek poslije podne s Führerom Adolfom Hitlerom. Odmah na početku razgovora Hitler je izjavio da ga je najnovija povijest učinila *nehotičnim instrumentom oslobođenja Hrvatske*, jer on, zapravo nije namjeravao nastupiti protiv Jugoslavije. Njemačkoj je uvijek bio cilj - nastavio je - da balkanske zemlje učini svojim dobrim gospodarskim partnerima i nije imala zavojevačkih namjera prema njima. Njemačka nema nikakvih interesa koji bi bili u suprotnosti s onima balkanskih zemalja. Sada postoji snažna želja da se izgrade gospodarski odnosi između Njemačke i Hrvatske.

Pavelić je u objašnjavanju prilika u Hrvatskoj najprije govorio o njenom etničkom sastavu, pa je naglasio da su muslimani najčišći dio hrvatskog naroda i da je u njih najsnažnije sačuvana nacionalna svijest. *Za srpsko pitanje* je rekao da postoji tek šezdesetak godina. Oni su zapravo Hrvati, koji su prešli na srpsko-pravoslavnu vjeru i tako su *pogrešno nazvani Srbima*.

U nastavku razgovora Hitler je govorio o planovima preseljenja Slovenaca u Hrvatsku, a Srba u Srbiju kao svrsishodnim potezima. Takva su preseljenja - rekao je - sigurno trenutno bolna, ali su bolja od neprekidnog trpljenja. *Uostalom - je - ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora pedeset godina voditi nacionalno netolerantnu politiku, jer iz pretjerano velike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete*.

Na kraju posjeta Pavelić je predao Hitleru darove hrvatske delegacije: jednu staru zastavu Friedricha Velikog i jednu staru umjetničku kutiju sa šahom, koja je, navodno, bila vlasništvo Friedricha Velikog, a oboje je u XVIII. stoljeću barun Trenk zarobio za vrijeme habsburškog nasljednog rata iz Friedrichova šatora.

Pitanje pristupa NDH Trojnom paktu razmotrili su Hitler i Mussolini prilikom sastanka na Brenneru (2. juna), prije Pavelićeva posjeta Hitleru. Složili su se da za to nema prepreke. Kako je Hrvatska ulazila u talijansku sferu, odlučeno je da se potpisivanje dokumenta o pristupu obavi u nekom talijanskom gradu. Nakon Pavelićeva posjeta Hitleru, Ciano je javio Ribbentropu da je talijanska vlada odlučila da se pristup Hrvatske Trojnom paktu obavi u Veneciji 15. juna. Makar je u početku Pavelić odredio da osobno neće prisustvovati svečanosti, već da će ga zastupati vojskovođa Slavko Kvaternik, ipak je otišao u Veneciju. U njegovoj pratnji bio je i Kvaternik. Prilikom ceremonije u Duždevoj palači Pavelić je stavio svoj potpis na protokol, pa je tim činom Nezavisna Država Hrvatska pristupila Trojnom paktu. U Veneciju, međutim, nije stigao - kako se očekivalo - Benito Mussolini. Na povratku u Zagreb poglavnika je na zagrebačkom kolodvoru pozdravio potpredsjednik hrvatske vlade dr. Osman Kulenović, koji je između ostaloga rekao:

Pristupom Nezavisne Države Hrvatske Trojnom paktu udaren je još jedan kamen temeljac vanjskoj politici naše države; tim činom NDH je stupila u red modernih i naprednih europskih država... A to je veliko djelo i značajan datum u razvoju naše države koja svakim danom, zahvaljujući Tvome odlučnom i mudrom vodstvu postoje sve jača i uvaženija.

Nedugo zatim vlada NDH je potvrdila svoju privrženost Trojnom paktu s nekoliko svojih vanjskopolitičkih poteza.

Na dan napada Njemačke na SSSR, 22. juna 1941. vlada NDH je donijela odluku o zatvaranju prostorija Generalnog konzulata SAD u Zagrebu i obustavi njegove djelatnosti. Takvu je odluku tri dana prije donijela i njemačka vlada za američke konzulate u Njemačkoj, Norveškoj, Nizozemskoj, Belgiji, Luxemburgu, Francuskoj, Srbiji, Grčkoj - dakle, u zemljama koje su do tada okupirale njemačke jedinice. Obrazloženje hrvatske vlade je bilo da NDH kao članica Trojnog pakta ne može dopustiti dalje djelovanje ustanove koja je *na nedopušten način pomagala ratne protivnike sila Osovine.*

U oktobru 1941. Von Ribbentrop je pokrenuo pitanje pristupa NDH Paktu protiv Kominterne. Uz Njemačku, Italiju i Japan u tom su paktu do tada bile još Mađarska, Španjolska i Mandžukuo. Sve pripreme su bile završne do druge polovice novembra, pa je ceremonija potpisivanja obavljena prilikom proslave godišnjice pakta (tj. 25. novembra 1941.) u Berlinu. U ime NDH protokol je potpisao ministar vanjskih poslova Mladen Lorković.

Kada je Japan nakon napada na Pearl Harbour 7. decembra 1941. zaratio sa SAD, Njemačka i Italija su Sjedinjenim Državama objavile rat. Tada je njemačko Ministarstvo vanjskih poslova pozvalo sve članice Trojnog pakta da to također urade. Poglavnik Pavelić je sazvao hitnu sjednicu Hrvatske državne vlade za 14. decembra. Toj su sjednici prisustvovali svi poslanici stranih država akreditirani pri NDH, te cijeli hrvatski generalitet. Pavelić je tada pročitao odluku kojom Nezavisna Država Hrvatska proglašuje ratno stanje sa Sjedinjenim Američkim Državama i Velikom Britanijom. Na kraju te odluke se kaže: *Hrvatski narod uzima na se svaku dužnost i svaku žrtvu, koja iz toga proizlazi, uvjeren, da će mu to po pobjedonosnom svršetku rata biti od najveće dobiti.*

Njemačka narodna skupina. — Svoje pozicije u NDH Treći Reich je osiguravao vojnom nazočnošću te obavještajnim službama i njihovim opsežnim aparatom. Poslije kapitulacije Italije (1943), ti su činitelji proširili svoju aktivnost na teritorij cijele Nezavisne Države Hrvatske. No, uz njih, važno mjesto u učvršćivanju njemačkog utjecaja imala je Njemačka narodna skupina.

Još u vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije djelovala je organizacija njemačke manjine - *Kulturbund*. Iako osnovana kao kulturno-prosvjetna organizacija, ona je prelazila okvire svoje djelatnosti i pretvarala se u političku organizaciju, naročito poslije dolaska Hitlera na vlast u Njemačkoj. Od tada u organizaciji prevladava nacionalsocijalistički duh. Uspostavom Banovine Hrvatske *Kulturbund* je nastavio svojim djelovanjem. Tako je pojava NDH zatekla njemačku manjinu već dobro organiziranom. Ipak se pristupilo formiranju nove organizacije pod nazivom *Njemačka narodna skupina u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Die Deutsche Volksgruppe in Kroatien) u kojoj su se aktivirali članovi bivšeg *Kulturbunda*. Njemačka narodna skupina je osnovana već 13. aprila 1941. u Osijeku. U proglasu Skupine se kaže da će se njen vođa *odmah staviti u vezu s hrvatskom vladom u Zagrebu i definitivno urediti pitanje zastupanja narodne skupine kod vlade.* Za vođu Skupine najprije je izabran Josef Meier, ali ga je ubrzo na toj funkciji zamijenio Branimir Altgaver, koji se već ranije istakao kao aktivni promicatelj nacionalsocijalističkih ideja.

Položaj i prava Njemačke narodne skupine u NDH bili su regulirani zakonskim odredbama. Pripadnici Skupine u pravno-formalnom pogledu imali su ravnopravan položaj s pripadnicima ustaške organizacije, ali su u praktičnom životu njihova prava bila znatno veća.

Vođa Skupine bio je njezin vrhovni rukovoditelj, a postavljen je od strane njemačke vlade. Za svoje postupke nije odgovarao hrvatskoj već njemačkoj vladi. On je postavljao rukovoditelje pojedinih ureda i ustanova Skupine. Vodstvo njemačke narodne skupine imalo je sjedište u Osijeku, ali i poslovnicu u Zagrebu.

Prema naseljenosti Nijemaca u NDH, područje skupine bilo je podijeljeno u pet okruga. U svakom od njih djelovale su mjesne skupine (osnovane u mjestima s najmanje 200 njemačkih obitelji). Tijekom 1941. bilo je osnovano 309 mjesnih skupina.

S obzirom da su u svakodnevnom životu NDH primjenjivani zakoni te države i da su u njoj djelovali organi njezina državnog mehanizma, u odnosima između domaćin ustaša i pripadnika Skupine dolazilo je do nesporazuma, suprotnosti i ozbiljnijih teškoća, koje su morale rješavati više vlasti.

POLITIKA NACIONALNE I RASNE ISKLJUČIVOSTI

Zakonodavni akti. — Prema riječima poglavnika Ante Pavelića, *hrvatska država bit će uređena na osnovama tradicija hrvatskog naroda i na najmodernijim načelima, koja su kod naših velikih prijatelja i saveznika pokazala, da su u današnje vrijeme u stanju stvoriti red, dati rada, pribaviti kruha i uspostaviti normalan život.* U tako formuliranim obilježjima Nezavisne Države Hrvatske uočavaju se dvije osnovne odrednice njezine unutarnje izgradnje: vlastito povijesno nasljeđe, koje se oblikovalo u ideji hrvatske nacionalne i državne posebnosti, i prihvaćanje ideoloških zasada njemačkog nacionalsocijalizma i talijanskog fašizma. Između te dvije odrednice nastojala se uspostaviti veza, stanovita uvjetovanost i prožetost, što se odrazilo u zakonodavnim aktima i političkoj praksi.

Prve zakonske odredbe donesene u NDH odnose se na očuvanje *čiste hrvatske nacije i čistog hrvatskog životnog prostora.* Već 17. aprila 1941. objavljena je *Zakonska odredba za obranu naroda i države* u kojoj se povreda časti i životnih interesa hrvatskog naroda ili ugrožavanje opstanka NDH i državne vlasti kvalificira kao zločin veleizdaje za koji se predviđa kazna smrti. Ta je zakonska odredba stupila na snagu odmah. U odredbi nije konkretno objašnjeno što je *povreda časti* i što su *životni interesi hrvatskog naroda*, već su općenito istaknuti hrvatski narod i njegova država, koje treba štititi i braniti svim sredstvima.

Drugi aspekt unutarnjeg ustrojstva i političke prakse NDH ogleda se u zakonskim odredbama s izrazitim obilježjem rasne netrpeljivosti. Rasna politika se od početka izgrađivala u pravni sustav koji je u svom krajnjem ostvarenju trebao dovesti do *čistog hrvatskog životnog prostora.* Dva tjedna poslije objavljivanja navedene odredbe o obrani naroda i države (tj. 30. aprila) objavljene su dvije nove zakonske odredbe koje upotpunjuju, odnosno dograđuju formalno-pravno utemeljenje politike nacionalne isključivosti. Prva je *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*, u kojoj se utvrđuje pojam *arijsko podrijetlo.* Prema tekstu odredbe, arijskog je podrijetla *osoba koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.* Propisuje se i postupak utvrđivanja arijskog podrijetla i detaljno precizira koje se osobe smatraju Židovima. Druga je *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda*, kojom se zabranjuje Židovima da sudjeluju u izgradnji narodne i arijske kulture, a zabranjuje se i brak Židova s osobama koje su arijskog podrijetla. Nabrajaju se i slučajevi u kojima je potrebna posebna dozvola za sklapanje braka, a jednom točkom te zakonske odredbe zabranjuje se nearijcima *izvješanje hrvatske državne i narodne zastave i isticanje hrvatskih narodnih boja i amblema.* Ujedno se stavljaju izvan snage sve promjene židovskih prezimena, koje su izvršene poslije 1. decembra 1918. s tim da se imaju zamijeniti s prvotnim prezimenima.

Navedene zakonske odredbe bile su usmjerene protiv Židova, a također i protiv Roma (Cigana). To su dvije rasne zajednice koje kao manjine žive na prostoru Hrvatske i koje su ustaške vlasti ne samo isključile iz javnog života nove države, nego su prišle i njihovu biološkom uništavanju. U tome su rasni zakoni NDH bili podudarni s onima nacionalsocijalističke Njemačke. Objavljene zakonske odredbe odmah su se počele primjenjivati.

Izvanredni i prijeki sudovi. — Za provođenje zakonskih odredaba o nacionalnoj i rasnoj isključivosti osnovani su izvanredni narodni sudovi, koji su dobili široke ovlasti. Prvi takav sud uspostavljen je već 17. aprila 1941. u Zagrebu (a ubrzo još jedan), a zatim je uslijedila uspostava takvih sudova i u drugim većim mjestima (u Varaždinu, Bjelovaru, Osijeku, Gospiću, Banjaluci i Tuzli).

Potkraj juna 1941. objavljena je *Zakonska odredba o pokretnim prijekim sudovima*. nadležnost nije bila određena teritorijalno, već se protezala na cijelo područje NDH. Ministar pravosuđa imao je pravo da pojedini prijeki sud premješta po potrebi, odnosno u svakom konkretnom slučaju u drugo mjesto. Prvi pokretni prijeki sud bio je osnovan u Zagrebu odmah nakon objavljivanja zakonske odredbe, a sredinom jula osnovan je isti takav sud u Sarajevu za područje Bosne i Hercegovine. Kasnije su osnovana još tri prijeka pokretna suda u Zagrebu, zatim po jedan u Banjaluci, Bihaću, Brčkom, Derventi i Višegradu.

Sredinom jula 1941. poglavnik je izdao posebnu odredbu o osnivanju velikih izvanrednih narodnih sudova, s posebnom svrhom da razmatraju rješenja (osude ili zaključke) bilo kojeg suda ustanovljenog prethodnim odredbama. Tom poglavnikovom odredbom utvrđena su dva sjedišta navedenih sudova - Zagreb i Sarajevo, ali je ministar pravosuđa bio ovlašten da može odrediti i drugo mjesto za raspravu. Veliki izvanredni narodni sudovi imali su u prvom redu zadatak da spriječe pojave oslobađajućih presuda do kojih je dolazio. Svaki je bio sastavljen od pet sudaca, od kojih su dva bili suci viših redovnih sudova, a tri ustaški dužnosnici.

Uspostava prijekih i izvanrednih sudova značila je oblikovanje specijalnog sudstva koje je trebalo ostvarivati zacrtanu politiku nacionalne isključivosti, a - s obzirom na pojavu ustaničkog pokreta - i otklanjati žarišta nestabilnosti NDH. Ti su sudovi neprestano proširivali svoju djelatnost. Svoju aktivnost u početku su usmjeravali prema Židovima i Srbima u svrhu zaštite *časti i interesa hrvatskog naroda*, ali su je vrlo brzo proširili i na sve one koji su izražavali nezadovoljstvo ustaškim režimom ili su bili osumnjičeni kao pripadnici komunističkih grupa. Već 5. jula Pavelić je podrobnije odredio nadležnosti prijekih sudova. Oni su dobili zadatak da kažnavaju lica koja ugrožavaju NDH *pisanjem, tiskanjem, izdavanjem ili širenjem knjiga, novina, proglasa, letaka ili slika ili na bilo koji drugi način vrše -promidžbu protiv hrvatske države, zatim osobe koje rade da se neki dio NDH odcijepi iz cjeline ili rade daše promijeni današnje državno uređenje ili društveni poredak u državi, ili da se uguši ustaški pokret*. Drugom odredbom (10. jula) Pavelić je odredio da se pred prijeki sud, odnosno pred pokretni prijeki sud trebaju izvesti i osobe koje slušaju i strane radio-postaje sa sjedištima u državama neprijateljskima NDH, kao i osobe koje *u roku od tri dana ne učine propisanu prijavu svog boravka redarstvenoj oblasti u slučaju promjene svog boravka*. Tako je sustav specijalnih sudova preuzeo nadzor nad širokim područjem ponašanja pučanstva. To će postati još obuhvatnije novom posebnom odredbom poglavnika (u septembru 1941.) kojom se proširuje nadležnost prijekih sudova i na sva kažnjiva djela s područja proizvodnje i prodaje živežnih namirnica i drugih osnovnih životnih potrepština. S obzirom na povećanje broja kažnjivih djela - osim do tada isključive kazne smrti strijeljanjem - uvedena je kazna *tamnice najmanje tri godine* za tzv. lakše slučajeve. Specijalno sudstvo postalo je osnova cjelokupne sudske prakse u NDH, dok su redovni sudovi postali sporedne institucije sustava.

Stalno grananje posebnih sudova upozorava na porast neraspoloženja prema ustaškoj vlasti, osobito na porast komunističke aktivnosti.

Srpsko pitanje. — U granicama NDH gotovo trećina stanovništva bila je srpske nacionalnosti. No, ustaške vlasti nisu vodile računa o brojnosti srpskog pučanstva, već su različitim postupcima otvorile *srpsko pitanje* u NDH. Odmah po uspostavi NDH, u tisku je započela politička promidžba protiv Srba, a na javnim skupovima ustaški dužnosnici i članovi vlade, tumačeći politiku nove države u odnosu na Srbe, poticali su netoleranciju. Tako je npr. Mile Budak u govoru u Slavonskom Brodu rekao: *Mi imamo ne samo pravo, nego i dužnost tražiti od ovdašnjeg pravoslavnog življa, da taj živalj uvidi, što jest i da se prema tome snađe. Imamo zato pravo govoriti, ako je tko Srbin ima Srbiju, i to je njegova domovina. A ministar Žanić na ustaškom skupu u Novoj Gradiški izjavljuje: Ova država, ova naša domovina mora biti hrvatska i ničija više. I zato oni, koji su došli ovamo, ti treba i da odu.* No, nije se ostalo samo na verbalnim izjavama. Srbi su odmah od početka bili izloženi raznim mjerama konkretnih pritisaka i šikaniranja. Zabranjena je upotreba ćirilice, ukinut je naziv *srpsko-pravoslavna vjera* (a uveden *grčko-istočna*), izdana je naredba o ograničavanju kretanja Srba u mjestima boravka te naredba o promjeni naziva pojedinih mjesta koja su u imenu imala srpsko obilježje. U Zagrebu je redarstvo početkom maja 1941. zabranilo kretanje Srba noću, a istodobno je izdalo naredbu o iseljenju Srba iz stanova u sjevernom dijelu grada (tj. iz četvrti najvišeg standarda). U nekim mjestima građani pravoslavne vjere morali su nositi plave trake s velikim slovom »P«. Svim tim mjerama pridružila su se i sve učestalija otpuštanja Srba iz službe, hapšenja i oduzimanja njihove imovine. Hapšenja su posebno zahvatila Srbe koji su se isticali u javnom i političkom životu bivše Jugoslavije, intelektualce i pravoslavne svećenike.

U tom razdoblju ustaške su vlasti pristupile i prisilnom masovnom iseljavanju Srba, čak i prije nego što su o tome donesene zakonske odredbe. U organizaciji iseljavanja vlasti NDH su naišle na podršku i suradnju njemačkih vojnih vlasti. Kako su Nijemci odlučili iz Slovenije iseliti dio slovenskog stanovništva u Hrvatsku, dogovoreno je deportiranje istog broja Srba iz Hrvatske u Srbiju. Taj je zaključak bio donesen na sastanku Slavka Kvaternika i Mladena Lorkovića s njemačkim predstavnicima početkom juna 1941. Deportiranje je trebalo izvesti u tri etape, od 7. juna do 31. oktobra 1941. U tu je svrhu bio osnovan posebni ured pod nazivom *Državno ravnateljstvo za ponovu*. Ono je osnovalo svoje ispostave po kotarevima, kojima je poslalo i upute o provođenju iseljavanja. Sakupljanje Srba obavljalo se u posebnim sabiralištima i pri tome je često dolazila do izražaja samovolja lokalnih ustaških dužnosnika. Međutim, iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH nije bilo izvedeno kako je planirano. Naime, izbijanjem ustanka i partizanskih oružanih akcija izmijenila se situacija u Srbiji, pa su nastale teškoće u prihvaćanju doseljenika. Nijemcima nije odgovaralo prihvaćanje velikog broja izbjeglica iz NDH, koji bi mogli postati novi pobunjenici. Zbog toga su određenim ograničenjima otežavali i sprečavali masovno iseljavanje srpskog stanovništva iz NDH u Srbiju. Broj preseljenih, prema ustaškim i njemačkim izvještajima, prilično je različit. Njemački izvještaji navode veće brojeve. Prema njemačkim podacima, potkraj jula u Srbiji je bilo oko 137.000 bjeGUNACA. S obzirom da je bilo ilegalnih useljavanja u Srbiju (tj. bez prijavljivanja njemačkim vlastima) smatra se da je taj broj i veći (oko 180.000).

Već 3. maja 1941. bila je donesena *Zakonska odredba o prelazu s jedne vjere na drugu* kao prvi zakonski akt o prekrštavanju Srba. Tom su odredbom ukinuti svi raniji propisi o vjerskim prijelazima s jedne vjere na drugu, a svi oni koji žele prijeći na katoličku vjeru moraju prethodno ishoditi odobrenje vlasti NDH. Tijekom maja u tisku NDH počeo se propagirati prijelaz pravoslavaca u katoličku vjeru. Zbog različitih mjera represije i prijetnji fizičkim uništenjem ili iseljavanjem, mnogi su Srbi bili spremni na takav korak. No, za prijelaz na katoličku vjeru, zainteresirane osobe su morale pribaviti *potvrdu o osobnoj*

čestitosti. Takve su potvrde izdavale kotarske i općinske uprave. Pri tome su morale paziti da potvrde ne izdaju određenim kategorijama srpskog stanovništva kao što su učitelji, svećenici, bogati trgovci i obrtnici te posebno inteligencija (po tome su, zapravo, ostali samo seljaci). Spomenute upute nisu vrijedile za velike župe Gora i Krbava i Psat, u kojima su tamošnji veliki župani u dogovoru s ustaškim stožernicima i logornicima mogli postupiti *prema mjesnim prilikama*. U kolovozu 1941. akcija prekrštavanja poprimila je široke razmjere i sve više se izvodila uz mjere prisile. Ustaški dužnosnici u pojedinim područjima nisu se više obazirali na dotadašnje upute, a i samo *Ministarstvo unutrašnjih poslova* (službeni naziv) u posebnoj okružnici, upućenoj u septembru mjesecu, upozorava da *poslove oko vjerozakonskih prijelaza treba završiti hitno i bez otezanja*. U tu je svrhu u Ravnateljstvu za ponovu osnovan i Vjerski odsjek s nadležnošću za poslove prijelaza s pravoslavne na katoličku, protestantsku i islamsku vjeru. Tako se akcija prekrštavanja pretvorila u institucionaliziranu državnu politiku. No, životna egzistencija Srba u NDH, unatoč prekrštavanju, ostajala je nesigurnom, jer su se i dalje provodila hapšenja, odvođenja u logore i masovne fizičke likvidacije. *Srpsko pitanje* se sve više zaoštravalo, što je stvaralo prikladnu klimu za rast četničkog i partizanskog pokreta. Zato je u vrhovima NDH sazrijevala misao o ublažavanju dotadašnjeg terora nad srpskim stanovništvom, a i Nijemci su zagovarali *bezbolnija rješenja*. Tako je početkom 1942. uslijedila akcija osnivanja Hrvatske pravoslavne crkve.

Odnos prema Židovima i Romima. — Na području NDH bilo je oko 36.000 Židova (u Zagrebu ih je živjelo oko 12.000). Dijelili su se u tri skupine, od kojih je svaka imala svoju židovsku općinu. Najveća i najbrojnija bila je općina Aškenaza, a uz nju su djelovale još sefardska općina i općina ortodoksnih Židova, koje su okupljale manji broj članova. Židovskoj etničkoj zajednici pripadali su i Židovi koji su zbog različitih razloga promijenili vjeru. U Hrvatskoj je bilo i Židova koji su emigrirali iz Njemačke i drugih od Nijemaca okupiranih država i koji su se sklonili od terora njemačkih vlasti.

Židovska vjerska i etnička zajednica dala je značajan doprinos gospodarskom, kulturnom i prosvjetnom razvoju hrvatskoga društva u prošlosti. Mnogi njeni članovi bili su uključeni i u politički život Hrvatske, djelujući u hrvatskim političkim strankama, sindikalnim organizacijama i raznim udrugama. No, pojava NDH dovela je Židove u neravnopravan položaj.

I prije uspostave NDH ustaški je pokret u svoje ideološke osnove ugradio antisemitizam. Ustaški poglavnik Ante Pavelić u svom spisu *Hrvatsko pitanje* iz 1936. označio je židovstvo kao neprijatelje hrvatskog oslobodilačkog pokreta. Nakon uspostave NDH ustaške su vlasti ubrzo radile na donošenju rasnog zakonodavstva i drugih protužidovskih mjera s ciljem potpunog uništenja Židova u Hrvatskoj. Takvo zakonodavstvo već je postojalo u nacističkoj Njemačkoj, pa ih je NDH prenosila u svoj zakonodavni sustav, primjenjujući ih djelomično i protiv drugih etničkih zajednica (Roma i Srba). Radi se o dvadesetak zakonskih uredbi, među kojima se posebno ističu one o čuvanju hrvatske narodne imovine, o državljanstvu, o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda, te zaštiti hrvatske kulture.

Rasne odredbe u prvom su se redu odnosile na uništavanje židovskih gospodarskih pozicija (oduzimanje poduzeća, kažnjavanje zbog prikrivanja imetka). Ustaške vlasti su organiziranim akcijama od početka nastojale slomiti dotadašnju moć židovskog (također i srpskog) kapitala. Već potkraj aprila osnovan je *Ured za obnovu privrede* koji je jedini bio ovlašten za postavljanje povjerenika u židovska poduzeća i trgovanje židovskom imovinom. Poslije dva mjeseca, taj je ured ukinut, a uspostavljeno je *Državno ravnateljstvo za gospodarsku obnovu*, od septembra *Državno ravnateljstvo za ponovu*, koje je preuzelo sve ovlasti u vezi sa židovskom imovinom. Kada je potkraj 1941. i ono ukinuto, za židovsku

imovinu bilo je nadležno Ministarstvo državne riznice, u kojem je osnovan *Ured za podržavljene imetak*.

U proljeće i ljeto 1941. ustaške su vlasti donijele brojne mjere protiv Židova, izvrgavajući ih neljudskim i ponižavajućim postupcima. Tako je npr. naređeno njihovo obilježavanje uočljivim oznakama (svi su morali nositi žute trake sa židovskom zvijezdom), ograničeno im je kretanje, zabranjeno posjećivanje kina i javnih kupališta. U Zagrebu su svi morali napustiti sjeverni dio grada i preseliti se u ostale gradske četvrti. Židovi su masovno otpušteni iz javnih službi i poduzeća, a zadržani su samo oni bez kojih se nisu mogle obavljati neke djelatnosti.

Na osnovu jedne uredbe s početka juna 1941. svi su Židovi morali prijaviti svoju imovinu u roku od 20 dana. Uslijedila su zatim masovna hapšenja, internacije i strijeljanja. Židovi su uzimani kao taoci prilikom odmazda za razne akcije protiv ustaške države. Mnogi su pri tome bili pogubljeni. Pod optužbama za razne izgrede, s kojima u stvari nisu imali nikakve veze, ili samo zato što su Židovi, upućivani su u koncentracijske logore, od kojih su neki za njih bili posebno osnovani. Mnogi Židovi su bili predani Nijemcima, koji su ih odvodili u njemačke logore. Tek ih je vrlo mali broj uspio emigrirati.

Ustaški tisak stalno je podržavao protužidovske mjere i udaljavanje Židova iz javnog života. Zagrebački *Narodni list* u junu 1941. između ostalog piše: *Za Židove je Hrvatska bila predmet izrabljivanja, pa su tako i udesili svoje držanje prema hrvatskom narodu... Nitko objektivno ne može prigovoriti mjerama, koje se moraju poduzeti, da se Židove na gospodarskom polju stjera u njihove prirodne granice, te da Hrvat bude gospodar i na gospodarskom polju u svojoj zemlji. A ustaški povjerenik Radničke komore Vjekoslav Blaškov javno je zahtijevao da se NDH »očisti« od stranaca, pa za Židove kaže: Židovi su bili oni, koji su od vajkada smatrani neprijateljima ljudskog društva.*

I sam poglavnik je nastojao opravdati mjere protiv Židova, pa je potkraj juna 1941. donio izvanrednu zakonsku odredbu i zapovijed u kojoj je Židove kolektivno optužio za širenje glasina i kao glavne krivce u otežavanju opskrbe stanovništva.

Surove mjere protiv Židova izazivale su uznemirenost među građanima NDH i protivljenje ustaškim postupcima. Mnogi pojedinci i skupine Hrvata zalagale su se za spas pojedinih Židova i njihovih obitelji, pa je poglavnik Pavelić 27. juna 1941. zabranio bilo kome dolazak u Poglavnikov ured s ciljem intervencije za Židove.

U Zagrebu je bila osnovana posebna ispostava Ustaškog redarstva za nadzor nad Židovima. U Sarajevu je bila izdana naredba da svi Židovi moraju odmah predati radio-prijemnike i telefone iz svojih stanova, a bilo im je zabranjeno i posjećivanje kina.

Pojedine židovske općine ulagale su velike napore kako bi pomogle svojim ugroženim članovima. Zanimljivo je da se židovska općina u Zagrebu uspjela održati za cijelo vrijeme NDH. Ta je židovska asocijacija pomagala židovskim obiteljima i ilegalno primala pomoć izvana preko švicarskog konzulata u Zagrebu. Međutim, progoni Židova su s vremenom poprimali sve veće razmjere, pa su mogućnosti pomaganja i njihova spašavanja bile vrlo male. Eventualni prijelaz Židova na katoličku vjeru nije nipošto mogao promijeniti njihov položaj, jer je on bio određen odredbom o rasnoj pripadnosti.

Mada je židovska imovina (privredna poduzeća, zgrade, imanja) na temelju posebnih zakonskih odredbi, kvalificirana kao državno vlasništvo, ipak je najvećim dijelom dolazila u ruke pojedinih ustaških dužnosnika i članova ustaške organizacije. To prisvajanje židovske imovine smatralo se nezakonitim, ali se u praksi toleriralo. Tek u oktobru 1942. donesena je odredba o podržavljenju, kojom je izvršen pokušaj zaustavljanja tog procesa ili bar njegova obuzdavanja u korist države. Ipak, pljačka židovske imovine se nastavila, a u njoj su sudjelovali i pojedini visoki ustaški dužnosnici. U prisvajanju židovske imovine sudjelovali su

i pojedini savezi i društva (npr. Hrvatski radnički savez, Hrvatski radiša). U cijelom tom poslu dolazila je do izražaja samovolja pojedinaca mimo ikakva utjecaja ministarstva. Pri tome se malo vodilo računa o unapređivanju djelatnosti pojedinih poduzeća. To je naročito došlo do izražaja u Zagrebu, gdje je bilo najviše židovskog kapitala.

Ustaški režim okomio se i na Rome (Cigane), prema kojima je naročito drastično istupio 1942. Glavnina te skupine stradala je u logoru Jasenovac. S obzirom na brojno stanje skupine prije postanka NDH, Romi su, zapravo, najviše stradali: spasiti se uspio samo neznatan broj.

Koncentracijski logori. — Politika nacionalne i rasne netrpeljivosti u NDH rezultirala je osnivanjem koncentracijskih logora, koji su bili mjesta zatočenja i likvidacije Židova, Srba i Roma, ali i Hrvata neprijateljski raspoloženih prema ustaškom režimu. Osnivanje i nadzor nad logorima bili su u nadležnosti Ustaške nadzorne službe (UNS), kojoj je na čelu bio Eugen Dido Kvaternik. On je bio i ravnatelj Ravnateljstva za javni red i sigurnost (RAVSIGUR), osnovanog početkom maja 1941. kao posebni odjel ministarstva unutarnjih poslova. UNS i RAVSIGUR imali su pravo osnivanja logora i slanja uhićenika u njih. Kada je početkom 1943. ukinuta Ustaška nadzorna služba, RAVSIGUR je ostao jedini s tim nadležnostima.

Osnivanje sustava logora započelo je osnivanjem tzv. sabirališta, koja su nosila različite nazive (sabirni logori, zbirališta, iseljenički logori), a bila su mjesta privremenog boravka uhićenika. Najpoznatija sabirališta bila su u Capragu kraj Siska, u Bjelovaru i Požegi. Iz sabirališta su uhapšenici upućivani u koncentracijske logore, od kojih je prvi bio logor *Danica* kod Koprivnice. Prvi zatočenici (Židovi, Srbi i stanoviti broj Hrvata) upućeni su u taj logor već 29. aprila 1941. Kad je ujesen 1941. logor ukinut, Židovi i Srbi iz tog logora prebačeni su u logor Jadovno kraj Gospića. Zatočeni Hrvati bili su otpremljeni u Staru Gradišku i Jasenovac. U ljeto 1941. postojao je i koncentracijski logor na otoku Pagu. Postojali su još i logori u Krušici kraj Travnika, u Loborgradu u Hrvatskom zagorju, u Đakovu, Tenji kraj Osijeka. U Staroj Gradiški formiranje logor na mjestu dotadašnjeg kaznenog zavoda.

Potkraj novembra 1941. objavljena je *Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*, pa je na taj način naknadno stvorena i zakonska osnova za uhićenja ne samo Židova i Srba, nego i Hrvata - protivnika ustaškog režima.

Glavni i najveći logor u NDH bio je u Jasenovcu, osnovan ljeti 1941. U idućoj godini logor je bio znatno povećan. U njemu su se vršile i masovne likvidacije zatočenika, kojih se broj popeo na desetke tisuća ljudi. Jasenovac je bio likvidacijski logor u kojemu su zatočenici nakon mučenja doživljavali tragični završetak. Točan broj stradalih u jasenovačkom logoru nije utvrđen, a vjerojatno ga točno nije ni moguće utvrditi. (Dok neki autori smatraju da se radi o preko 200 tisuća stradalih, istraživanja drugih upućuju da ih je bilo 70-80.000, ali više nacionalnosti, uključujući i Hrvate.) Utvrđivanje dimenzija te velike ljudske tragedije često su onemogućavale manipulacije u političke svrhe.

SNAGE UGROŽAVANJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Pojava antifašističkog pokreta. — Uspostava Nezavisne Države Hrvatske označila je realizaciju one varijante hrvatskog pitanja koja se temeljila na rasformiranju Jugoslavije. No, ona je istodobno značila i vezivanje Hrvatske uz fašističke sile i prenošenje fašističkog modela organizacije vlasti i političke prakse Njemačke i Italije u Hrvatsku, uz nazočnost njemačkih i talijanskih vojnih snaga. One su od ustaške vlade smatrane saveznicima, a u širim

slojevima stanovništva bile su doživljene kao okupatorske. Cijeli teritorij NDH bio je podijeljen tako da je u sjevernom području Hrvatske bila stacionirana njemačka, a u južnom talijanska vojska. Dijelila ih je linija koja je išla od Karlovca preko Bosanskog Novog, Jajca, Bugojna, južno od Sarajeva do Goražda. Ustrojavanje totalitarnog modela države i postupci ustaških vlasti te nazočnost njemačkih i talijanskih jedinica u NDH, izazvali su negodovanje stanovništva i jačali antifašističko raspoloženje. To je išlo u prilog Komunističkoj partiji Jugoslavije (odnosno njezinom dijelu u Hrvatskoj - Komunističkoj partiji Hrvatske), koja je počela smišljeno organizirati otpor i ustaškoj vlasti i njemačko-talijanskim vojnim snagama, nastupajući s programom obnove Jugoslavije, dakako, uz najavu temeljitih izmjena njezina političkog uređenja. Tako se i u Hrvatskoj (kao i u ostalim dijelovima bivše Jugoslavije) počeo razvijati antifašistički pokret koji su predvodili komunisti.

S obzirom na značenje i težinu nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa u bivšoj Jugoslaviji, posebno s obzirom na položaj Hrvatske u toj državi, komunisti - kao predvodnici narodnooslobodilačkog pokreta (NOP-a, kako su pokret nazvali) - istupali su s naglašenim programom ravnopravnosti svih naroda (što je bilo izraženo parolom *bratstvo i jedinstvo*) i programom zajedničke borbe Hrvata i Srba protiv okupatora. Komunisti su i u Hrvatskoj počeli organizirati oružane akcije i partizanske jedinice. Širenju antifašističkih raspoloženja pridonosili su mnogo i hrvatski intelektualci privrženi demokratskim shvaćanjima. Prvi partizanski odred u Hrvatskoj (i uopće na području bivše Jugoslavije) osnovan je u okolici Siska 22. juna 1941. Bio je to Sisački partizanski odred. Sekretar sisačke partijske organizacije (koja je brojila oko 150 članova) Vlado Janić-Capo, željeznički radnik, već je prije navedenog datuma organizirao izvlačenje pušaka i mitraljeza iz vagona vojnog transporta na željezničkoj stanici u Sisku i sklonio ih na sigurno mjesto. Napad Njemačke na SSSR sisački su komunisti shvatili kao signal za početak antifašističke borbe. Okupili su se u šumi Brezovica kraj Siska, formirali partizanski odred i već sutradan izveli prvi napad na željezničkoj pruzi između Siska i Blinjskog Kuta. Uskoro su stupile u akciju i druge oružane skupine na Baniji i Kordunu te u Lici i Dalmaciji, a onda i u drugim dijelovima NDH.

Partizanske jedinice naročito su se množile u hrvatskim krajevima sa srpskim stanovništvom. Naime, znatan dio tog stanovništva nije se mirio s uspostavom hrvatske države i nije ju prihvaćao bez obzira na ustaštvo. Kad su k tome uslijedili ustaški progoni srpskog pučanstva, ono je bilo suočeno s neposrednom opasnošću uništenja, što je pojačalo neprijateljstvo prema NDH i bitno utjecalo na okupljanje pobunjenika i njihovo organiziranje. Zbog nezadovoljstva s praksom ustaške vladavine i zbog postupaka okupatorskih vojski, u partizanske jedinice uključivali su se i Hrvati (npr. Sisački partizanski odred bio je sastavljen od Hrvata), ali se pokazalo da je zbog navedenih razloga komunistima lakše organizirati ih u srpskim, nego u hrvatskim krajevima. Partijsko rukovodstvo Hrvatske moralo je ulagati veće napore u privlačenju hrvatskog pučanstva u partizanske odrede. Razloge za to djelomično treba tražiti i u prethodnom opredjeljivanju hrvatskog stanovništva za HSS (posebno onog na selu), čije je vodstvo odbijalo suradnju s komunistima, kao što je odbijalo i suradnju s ustašama. Jači priljev Hrvata u partizanske redove zabilježen je tek u 1942., pa je antifašistički pokret u Hrvatskoj od tada bilježio stalan uspon.

Četnički pokret. — Četnička organizacija postojala je u jugoslavenskoj državi između dva rata kao izrazita velikosrpska organizacija. Njezin osnovni program bio je podržavanje monarhije i centralističkog uređenja države. Uz to je bila i izrazito antihrvatska i antikomunistička. Po unutarnjem ustrojstvu četnici su bili poluvojnička organizacija s određenim naoružanjem. Pred rat na čelu organizacije bio je Košta Milovanović Pećanac. U času sloma jugoslavenske države Pećanac se sa svojim odredima nalazio u dolini rijeke Toplice (Južna Srbija), gdje je ostao i nakon njemačke okupacije. No, tada slijedi novo

okupljanje četnika, koje je predvodio pukovnik jugoslavenske vojske Draža Mihailović. On je kao načelnik štaba Druge armije, locirane u istočnoj Bosni, odbio priznati kapitulaciju jugoslavenske vojske te je započeo okupljati oficire, podoficire i vojnike razbijenih jedinica. Nakon određenog vremena odvodi ih u zapadnu Srbiju, na Ravnu goru, gdje udara sjedište svog stožera. Oružane jedinice pod svojim zapovjedništvom Mihailović je nazvao *Četnički odredi jugoslavenske vojske*, čime je označen kontinuitet s oružanom silom razorene države i veza s njezinim organima u emigraciji (vlada, kralj). Osnovni program Draže Mihailovića bio je obnova Jugoslavije pod dinastijom Karađorđevića i ponovna uspostava velikosrpske hegemonije.

U oktobru 1941. godine stožer Draže Mihailovića uspostavio je radio-vezu s Britancima, a preko njih i s emigrantskom vladom. Četnici su dobili podršku emigrantske vlade, koja ih smatra *jugoslavenskom vojskom u domovini*, pa sredinom januara promiče Dražu Mihailovića u čin generala i imenuje ga ministrom vojske i mornarice u emigrantskoj vladi i zamjenikom vrhovnog zapovjednika (a to je bio kralj).

Velika Britanija postaje sve više zainteresirana za balkanski prostor i daje inicijative za politiku prema Jugoslaviji u sklopu svoje globalne ratne strategije. A četnici Draže Mihailovića, na koje se Britanci u svojoj politici oslanjaju, istodobno se povezuju s Talijanima i Nijemcima protiv kojih su upereni saveznički topovi.

Četničke su grupe djelovale najprije na području uže Srbije, a zatim su se organizirale i u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Dalmaciji (oko Knina) i u južnoj Lici, te na Kordunu i Banovini. To znači da je četnička akcija zahvatila i znatan dio NDH. Na prostorima četničke aktivnosti djelovao je i partizanski pokret. U prvo vrijeme četnici su u mnogim krajevima bili u istim jedinicama s partizanima, a zatim je u ustaničkim redovima započela diferencijacija. Sve jasnije su se podvajale partizanske i četničke jedinice, pri čemu su partizani uspijevali više proširiti svoj utjecaj i organizirati nove partizanske jedinice.

Prvim četničkim skupinama rukovodili su domaći ljudi - trgovci, popovi, učitelji. U oktobru 1941. iz Srbije je stigao u Split četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin, s instrukcijama iz stožera Draže Mihailovića. Pod Birčaninovim vodstvom u Splitu je ustrojen Četnički centar za Dalmaciju, Liku, Kordun i zapadnu Bosnu i Hercegovinu. Taj je Centar u pojedine dijelove Hrvatske, gdje je bilo četničkih grupa, slao instruktore regrutirane iz redova oficira bivše jugoslavenske vojske. Jako četničko uporište bilo je organizirano u Kninu i okolici, gdje su - po ovlaštenju Birčanina - na čelu četnika bili pop Momčilo Đujić i Pajo Popović. Uz pomoć oficira-instruktora, oni su formirali najprije seoske čete, a zatim i četničke pukove sastavljene po teritorijalnom principu. Zakletvu su polagali kralju Petru II. Pop Momčilo Đujić potpisao je potkraj oktobra 1941. ugovor s talijanskim zapovjedništvom, prema kojemu Talijani priznaju četnicima pravo da formiraju svoje postrojbe.

Brojne četničke grupe djelovale su i u Bosanskoj krajini (oko Glamoča i Bosanskog Grahova). Kako je istodobno tekla i komunistička akcija stvaranja partizanskih jedinica na tom prostoru, razvila se borba za mase, koja je mjestimično poprimila oštre oblike. Tako se na području Mrkonjić-Grada jedan ustanički bataljun proglasio četničkim pod imenom *Petar Kočić* i okrenuo oružje protiv partizana. Slično je bilo i na području oko Banja Luke. Ubrzo su četnici na teritoriju od Banja Luke do Grahova uspostavili nadzor i formirali četnički odred. U istočnoj Bosni organizirane su formacije pod zapovjedništvom majora Jezdimira Dangića. Tamo se formiralo čak šest četničkih odreda. Posebno jaku četničku aktivnost četnici su razvili u istočnoj Hercegovini. Na čelu im je bila grupa bivših jugoslavenskih oficira koje je predvodio major Boško Todorović. On je sklopio sporazum o nenapadanju i suradnji s Talijanima. Općenito se pokazalo da je četnički pokret na teritoriju NDH spreman na kolaboraciju s okupacijskim snagama. Njegova je osnovna parola bila: mir i suradnja s

okupatorom, a istrebljenje hrvatskog i muslimanskog stanovništva. Potonji zadatak četnici su zdušno izvršavali i pobili, često na zvjerski način, desetke i desetke tisuća ljudi, najviše Muslimana i Hrvata. Upravo uz pomoć talijanskih vojnih zapovjednika, četnici u prvoj polovici 1942. postižu određene uspjehe u Hercegovini, istočnoj i srednjoj, a djelomično i u zapadnoj Bosni te u Lici i Dalmaciji. Međutim, i rukovodstvo NOP-a nastoji ojačati svoje snage i proširiti područje pod svojom kontrolom. Ono je od početka nastojalo ostvariti suradnju između partizana i četnika (valja se prisjetiti dva susreta komunističkog vođe Josipa Broza Tita i četničkog vođe Draže Mihailovića u Struganiku i Brajićima u Srbiji tijekom septembra i oktobra 1941.). U nekim područjima do te je suradnje i dolazilo, ali je ona bila povremena i privremena.

Ustaške vlasti budno su pratile razvoj ustaničkog pokreta i njegovo raslojavanje na partizansku i četničku komponentu. Vlada NDH sa sumnjom i nepovjerenjem je gledala na stav talijanskih vlasti u Hrvatskoj. Već sredinom 1941. poslanstvo NDH u Rimu notom upozorava talijansko Ministarstvo vanjskih poslova da srpski odmetnici oko Knina organiziraju ustaničku aktivnost pred očima pojedinih organa talijanskih vlasti te da talijanske vlasti općenito zaštićuju Srbe na teritoriju hrvatske države, kada ih hrvatske vlasti pozivaju na odgovornost za djela protiv hrvatske države i naroda. U noti se navodi i to da se talijanske vojne vlasti *miješaju i sprečavaju djelatnost hrvatskih vlasti na hrvatskom teritoriju, što nije ništa drugo, nego povreda hrvatske suverenosti*. Dakako da je službeni Rim takve optužbe negirao i isticao nepristranost i korektnost talijanskih snaga na tlu NDH, u nastojanju da kod vlade NDH postigne što više poena za sebe. Ipak, stvarna situacija na terenu u svezi s pojavom dvostrukog ustaničkog pokreta, za ustaški vrh u NDH postajala je sve teža i nepovoljnija, a u kompleks ustaničkog pitanja nesporno je bio upleten talijanski politički interes koji je pojačavao njegovu složenost.

Dvije koncepcije o obnovi Jugoslavije. — U danima sloma jugoslavenske države i raspada građanskih političkih stranaka, KPJ je bila jedina politička grupacija koja je imala svoje organizacije na teritoriju cijele bivše Jugoslavije. Brojnost članova u tim organizacijama nije bila velika (oko 8.000 članova KPJ i 30.000 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije), ali su njihovi pripadnici bili čvrsto povezani. KPJ je odmah istaknula da će nastaviti borbu za slobodnu i nezavisnu Jugoslaviju. Vrh partije je procijenio da je najpodesniji oblik borbe, u uvjetima brojčane i tehničke nadmoći okupacijskih snaga, partizanski rat. CK KPJ i Tito prelaze iz Zagreba u Beograd, pretpostavljajući da će odatle lakše rukovoditi oružanim borbama. U septembru 1941. Tito prelazi na teritorij pod kontrolom partizana u Zapadnoj Srbiji. Međutim, KPJ nije vodila borbu samo za oslobođenje zemlje i ponovnu uspostavu jugoslavenske države, već ona započetu borbu nastoji iskoristiti i za uspostavu socijalističkog modela društvenih i gospodarskih odnosa u obnovljenoj državi. U političkom pogledu ona formulira program ravnopravnosti svih naroda u jugoslavenskoj državi i istupa protiv velikosrpske hegemonije. U obnovljenoj državi, koju treba urediti kao federaciju, ne bi trebalo obnoviti i monarhiju. Svakako da je takav program bio privlačan za narode koji su trpjeli i teško podnosili velikosrpsku prevlast u bivšoj državi.

Obnova jugoslavenske države bio je osnovni program i emigrantske vlade i snaga koje su se uz nju nalazile. Pri tome su računale i na povratak kralja u zemlju i obnovu prijašnjeg političkog i društvenog sustava. Tijekom druge polovice 1941. (kao i idućih godina) međunarodni činitelji pokazivali su pojačano zanimanje za prilike na tlu bivše Jugoslavije. Stupanjem u rat SSSR-a, pa zatim i SAD-a, formirala se snažna antifašistička koalicija, a rat je ulazio u novu fazu kada se kalkuliralo i s bojištem na Balkanu. Velika Britanija i SAD zastupale su stajalište da poslije pobjede u ratu, obnove Jugoslaviju i vrate kralja u zemlju. To je, dakako, bilo suprotno ciljevima NOP-a koji je uživao potporu SSSR-a. No, pri tome je bilo

važno što je SSSR bio vezan vojnim savezništvom za Veliku Britaniju i SAD, zaštitnicima kralja i emigrantske vlade. Situacija je postojala sve složenijom pojavom dvaju pokreta na tlu bivše Jugoslavije - partizanskog (pod vodstvom komunista) i četničkog. Svaka je strana nastojala poduprijeti onu koncepciju obnove Jugoslavije koja je odgovarala njezinim globalnim interesima.

Rast NOP-a i njegovih predstavničkih tijela. — NOP se razvijao kao jedinstveni proces na teritoriju cijele bivše Jugoslavije. U mnogim njenim dijelovima bili su formirani slobodni teritoriji kao područja pod punom kontrolom partizanskih jedinica. Najprije osnovani *Glavni štab partizanskih snaga* već u jesen 1941. bio je pretvoren u *Vrhovni štab*, a u pojedinim dijelovima bivše države djelovali su glavni štabovi. Tako je sredinom oktobra 1941. formiran i *Glavni štab Hrvatske* kao središnji rukovodeći organ oružane antifašističke borbe u Hrvatskoj. Za zapovjednika *Glavnog štaba Hrvatske* bio je postavljen Ivan Rukavina. Kako je Komunistička partija nastojala održati punu kontrolu nad organiziranim vojnim jedinicama i na njih politički utjecati, u svim je jedinicama uz zapovjednika postavljen i politički komesar. Tako je i *Glavni štab Hrvatske* imao svog političkog komesara. Na tu je funkciju bio postavljen Marko Orešković. Glavni je štab stalno mijenjao svoje sjedište zbog stalnih borbi s njemačkim, talijanskim, četničkim i ustaškim snagama. Iako je Glavni štab bio povezan s Vrhovnim štabom i vrhovnim zapovjednikom Titom, ipak je samostalno planirao i vodio ratne operacije u Hrvatskoj.

U jesen 1942. NOP je već bio poprimio široke razmjere, držeći pod kontrolom znatne prostore. Tada je vrh KPJ odlučio formirati najviše političko tijelo jugoslavenskih zemalja. Potkraj novembra 1942. u Bihaću je osnovano *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* (AVNOJ). U skladu s najavljenim programom stvaranja zajednice ravnopravnih naroda pristupilo se zatim i formiranju predstavničkih tijela pojedinih naroda, odnosno pojedinih zemalja u kojima ti narodi žive. Tako je u junu 1943. osnovano i najviše predstavničko tijelo hrvatskog naroda i narodnih skupina u Hrvatskoj, nazvano *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske* (ZAVNOH). Za predsjednika ZAVNOH-a bio je izabran književnik Vladimir Nazor. Osnivanje ZAVNOH-a označilo je konstituiranje najvišeg organa antifašističke Hrvatske, koja postaje dio jugoslavenske zajednice. No, i Hrvatska, i ostale jugoslavenske jedinice, zapravo su bile strogo usmjeravane od političkog vrha Komunističke partije Jugoslavije i njena Politbira s Josipom Brozom Titom na čelu.

Stalni rast NOP-a ogledao se u vojnim pobjedama nad protivnicima i širenju teritorija pod partizana. To je navelo rukovodstvo NOP-a da potkraj novembra 1943. sazove AVNOJ na drugo zasjedanje u Jajcu. Na tom je zasjedanju AVNOJ proglašen vrhovnim zakonodavnim i predstavničkim tijelom Jugoslavije. Donesena je i odluka o uređenju nove Jugoslavije na federativnoj osnovi. Uz to je i zabranjen povratak u zemlju kralju Petru. Novoosnovani *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (NKOJ) preuzeo je ulogu vlade. Jugoslavenska država u nastajanju nazvana je Demokratska Federativna Jugoslavija. Kada se u maju 1944. sastao ZAVNOH u Topuskom, proglašena je Federalna Država Hrvatska kao dio Demokratske Federativne Jugoslavije.

Sva ta postignuća NOP-a potiskivala su četnički pokret, ali i sve jače ugrožavala NDH. Vlada i upravni aparat NDH kontrolirali su sve manji teritorij, a vojne postrojbe nisu bile u mogućnosti obuzdati napredovanje partizana.

HRVATSKA SELJAČKA STRANKA U NDH

Maček i HSS poslije proglašenja NDH. — Napad osovinskih sila na Jugoslaviju HSS je dočekala kao stranka na vlasti, ali su munjeviti događaji u prvoj polovici aprila 1941. bitno promijenili njezin položaj i utjecali na držanje njezina vodstva. U Hrvatskoj je vlast preuzeo Ante Pavelić i uspostavio ustaški režim. U nastojanju da novu vlast učvrsti, Pavelić je zabranio sve političke stranke i pojedine organizacije koje su mogle smetati širenju utjecaja ustaškog pokreta. No, pozornost ustaškog režima prema do tada vodećoj hrvatskoj političkoj formaciji nije oslabila. Dapače, ustaške su vlasti usmjerile svoje napore na privlačenje članova i pristaša HSS-a u ustašku organizaciju.

Već za Banovine Hrvatske HSS je bila zahvaćena procesom diferencijacije (raslojavanje na desno i lijevo krilo te umjereni centar). Ipak to nije znatnije pridonijelo ostvarivanju ustaške zamisli o uključivanju pristaša HSS-a u ustaške redove. Pristaše HSS-a u velikoj su većini slijedile svoje vodstvo, a tek je vrlo ograničeni broj prišao ustaškoj organizaciji. Vladko Maček i ostalo vodstvo HSS-a bilo je i dalje orijentirano prema nastavljanju dotadašnje politike koja je našla svoj izraz u sudjelovanju njezinih predstavnika u jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi Guraj Krnjević je bio potpredsjednik te vlade, a Juraj Šutej ministar financija; u SAD je djelovao Ivan Šubašić, bivši ban Banovine Hrvatske). Kao Mačekov osobni opunomoćenik, Krnjević je 14. avgusta 1941. predao britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu poruku Vladka Mačeka za britanskog predsjednika vlade Winstona Churchilla, u kojoj Maček ističe da je ostao sa svojim narodom, što smatra svojom prvom dužnošću. Hrvatska je ostala demokratska - nastavlja Maček - kao što je uvijek bila; bila bi velika pogreška izjednačavati Pavelićevu marionetsku vladu s hrvatskim narodom; nadalje, želi izraziti svoje osobno divljenje svim slojevima britanskog naroda, njegovom prvom ministru Churchillu, ministru vanjskih poslova Edenu i drugim članovima vlade, kao i svoju odanost britanskoj stvari, koja je i stvar hrvatskog naroda; izražava i nadu da će on osobno i hrvatski narod biti od koristi savezničkoj stvari, vodeći politiku nesuradnje s nametnutim poretom i otpora prema njemu.

Mačekova izjava podrške HSS-a novoj ustaškoj vlasti 10. aprila bila je očito suprotna toj izjavi, te se pokazuje kao stvar taktike koja ima drugi cilj. Trebalo je utjecati na članove i organizacije HSS-a da se održe kao cjelina, kako bi stranka mogla izbjeći veće potrese i oštriju unutarnju političku diferencijaciju. Tome je trebala pridonijeti i politička pasivizacija samog Mačeka, kako bi svojim vlastitim primjerom upozorio članove stranke na potrebu čekanja pogodnog trenutka za akciju.

Takvo Mačekovo stajalište nije odgovaralo ustaškom vodstvu. Pasivizacija članstva i nižih organizacija HSS-a nije omogućavala širenje i jačanje ustaškog pokreta, odnosno učvršćivanje ustaškog režima. Struja u HSS-u, koja se priklonila ustaškom pokretu, nije činila ni veliku ni utjecajnu grupaciju u stranci. Bila je to, zapravo, skupina funkcionara stranke koji su i prije 10. aprila bili izrazito desno orijentirani (Janko Tortić, Lovro Sušić, Stjepan Hefer, Josip Berković). Pridružujući se ustaškom režimu, oni su postavljeni i na visoke dužnosti u ustaškom aparatu vlasti.

Napori ustaškog vodstva na privlačenju članova HSS-a. — U akciji privlačenja pristaša HSS-a ustaški je vrh pokušao organizirati neposredno pristupanje cijelih organizacija HSS-a na terenu u ustaški pokret. Međutim, unatoč široko pripremljenim mjerama, ta akcija nije dala rezultate. Politička pasivizacija hrvatskog sela pokazala se kao nedvojbena činjenica. Zato je u kolovozu 1941. bio poduzet novi korak. Organizirana je politička manifestacija na kojoj je veća grupa viđenih i poznatijih ljudi iz HSS-a (dakako, izuzev Mačeka i njegova najužeg kruga) trebala dati javnu podršku ustaškom režimu.

Politički skup je održan 10. avgusta 1941. u Zagrebu. Na skupu su bili nazočni ponajprije niži dužnosnici stranke (predsjednici seoskih i mjesnih organizacija) te stanovit

broj narodnih zastupnika i njihovih zamjenika. Na skupu je Janko Tortić pred Pavelićem pročitao izjavu s potpisima 120 osoba, koje su bile označene kao *zastupnici i funkcionari HSS i ostalih organizacija Hrvatskog seljačkog pokreta*. Mnogi potpisnici te izjave uradili su to svjesno, ali je bilo svakako i onih na koje je izvršen pritisak da se priključe toj akciji. Izjavom se njeni potpisnici deklarativno izjašnjavaju za ustaški pokret i poglavnika Pavelića, pa je ona - na neki način - bila i prisega kojom se potpisnici izjašnjavaju za punu podršku i pomoć ustaškom vodstvu. Izjava sadrži izjašnjavanje protiv članova vodstva HSS-a, koji sudjeluju u izbjegličkoj vladi u Londonu. Međutim, grupa potpisnika izjave očito nije predstavljala HSS. Većina stranke ostala je po strani, pa je odmah nakon zagrebačkog skupa uslijedila kampanja naknadnog potpisivanja izjave. Ta akcija nije naišla na odaziv, što je bio vidljiv znak utjecaja Vladka Mačeka, unatoč njegovoj izolaciji. Maček se poslije 10. aprila 1941. povukao na svoj posjed u Kupinec (nedaleko Jastrebarskog), gdje je bio čuvan od ustaša koji su mu sprečavali svaki kontakt s javnošću i članovima stranke. No, on je ipak na razne načine dolazio u vezu sa svojim ljudima, posebno onima iz najužeg kruga, koji su mu prenosili informacije o političkim događanjima u zemlji.

Kako se pokazalo da je Mačegov autoritet kao vođe najjače hrvatske političke stranke još vrlo djelotvoran, a to nije odgovaralo ustaškom vodstvu, ono je odlučilo da ga potpuno izolira. Početkom oktobra 1941. Maček je bio uhićen i zatočen u Jasenovcu. Kada je, kako već rekosmo, skupina bivših narodnih zastupnika HSS-a, uključenih u rad Hrvatskog državnog sabora, na zasjedanju u veljači 1942. postavila pitanje Mačekova hapšenja i protuzakonitog držanja u zatočenju, dobila je odgovor od samog Pavelića da je Maček upućen na *prisilni boravak* da ne bi dolazio u dodir s ljudima koji održavaju vezu s inozemstvom, tj. s predstavnicima HSS-a u emigrantskoj vladi. Maček je ostao u Jasenovcu do sredine marta 1942., kada je ponovno interniran u Kupincu.

Novo raslojavanje HSS-a. Pregovori s ustaškim vrhom. — Opća situacija u NDH navodila je mnoge niže dužnosnike HSS-a na jasnije distanciranje od ustaškog režima, ali i od vodstva vlastite stranke, koje je ostajalo u stavu iščekivanja. Od jeseni 1942. uznapredovao je proces uključivanja hrvatskih seljaka i pristaša HSS-a u NOP. To je značilo novo raslojavanje HSS-a, kojemu je podstrek dao NOP. Komunistička partija Hrvatske (odnosno KPJ) intenzivno je radila na privlačenju pristaša HSS-a u NOP i pri tome je pokazivala veliku upornost, koristeći se svim raspoloživim mogućnostima. Razvijala je veliku propagandu u redovima HSS-a, pokušavajući iznaći mogućnosti za uspostavljanje suradnje s vodećim ljudima te stranke. Čak se nastojalo stupiti u dodir i sa samim Mačekom, kako bi se upoznala njegova gledišta.

Predvodnik NOP-a Josip Broz intenzivno je pratio situaciju u Hrvatskoj i upućivao komunističkom vodstvu Hrvatske smjernice za omasovljenje partizanskih jedinica ponajprije privlačenjem pristaša HSS-a. U jednoj od poruka KPH - razmatrajući razvoj NOP-a u Hrvatskoj - Broz kaže: *Pristalice HSS moraju biti uvučene u tu borbu protiv okupatora i tiranije talijanskog jarma. Pitanje zajedničkog Narodnog oslobodilačkog fronta svih demokratskih i rodoljubivih elemenata u Hrvatskoj, bez obzira na političku i vjersku pripadnost, jeste najvažniji zadatak koji danas stoji pred naprednim borcima Hrvatske.* Intenzitet procesa pristupanja hrvatskog stanovništva NOP-u mjerio se, prije svega, upravo rezultatima u privlačenju pristaša HSS-a, posebno seljačkih masa, jer se oružana borba u obliku partizanskog rata vodila u prvom redu na selu. I privlačenju pojedinih dužnosnika HSS-a, odnosno uspostavljanju veza s njima, posvećivala se sve veća pozornost, pa KPH u tome i ostvaruje određene rezultate. Tako se NOP-u doista i priključila skupina funkcionara HSS-a (Božidar Magovac, Franjo Gazi, Frane Frol, Zlatan Sremac, Aleksandar Koharević).

Na teritoriju pod partizanskom kontrolom osnovan je i Izvršni odbor HSS-a, a predstavnici HSS-a ulaze i u ZAVNOH prilikom njegova osnivanja.

Hrvatska seljačka stranka zapravo se raslojila u tri smjera: jedna je skupina prišla ustaškom pokretu, druga NOP-u, a treća s glavninom vodstva i s Mačekom na čelu ostala je na pozicijama dotadašnje politike, sa svojim predstavnicima u emigrantskoj vladi, očekujući pobjedu Zapada. Ipak, razvoj prilika (situacija na svjetskim ratištima, rast NOP-a) silio je ljude iz užeg vodstva HSS-a na određenu aktivnost. Sam Maček, zbog izolacije, nije se uključivao u tu aktivnost. No, ostali vodeći ljudi stranke, uspostavljali su veze s domobranskim generalima. Naime, domobranstvo su smatrali regularnom hrvatskom vojskom i pridavali su mu posebno značenje u odlučujućim momentima završetka rata. Akcija je bila ilegalnog karaktera i bila je jedna od komponenata šire strategije HSS-a. S druge strane, došlo je i do legalnih kontakata predstavnika HSS-a i ustaškog vrha, kao posljedica pritiska njemačkih vojnih činitelja u Hrvatskoj. Naime, ti su činitelji krajem ljeta 1943. postajali sve nezadovoljniji s ustaškim vodstvom u NDH te su oživljavali ideju o uključivanju HSS-a u političko vodstvo NDH.

Kada je kapitulacija Italije stvorila realne mogućnosti invazije saveznika na Balkan, vodstvo HSS-a je procijenilo da mora osigurati vlastiti udio u budućim događajima. Ustaški vrh je prihvatio njemačku inicijativu oko stanovite podjele vlasti u NDH, što opet znači da su pojedinci u ustaškom vodstvu počeli računati i s mogućnošću pobjede saveznika u ratu. Glavni čovjek iz ustaškog vrha, koji je stupio u vezu s HSS-om, i to s Augustom Košutićem, potpredsjednikom HSS-a, bio je Mladen Lorković. U tim razgovorima predstavnici HSS-a su predlagali uspostavljanje *činovničke vlade* i raspisivanje izbora za Hrvatski sabor. Prijedlog o izborima Lorković je ocijenio neprihvatljivim: zbog rata i potrebnog opreza pred Nijemcima. Što se tiče vlade, predlagao je ulazak predstavnika HSS-a u postojeću vladu, a ne formiranje *činovničke vlade*.

Početak septembra 1943. Pavelić je za predsjednika vlade imenovao dr. Nikolu Mandića (do tada je Pavelić bio šef države i predsjednik vlade). Po kapitulaciji Italije, Mandić je zajedno s Lorkovićem radio na formiranju koalicijske vlade i s HSS-om, ali su predstavnici HSS-a i dalje isticali potrebu stvaranja tzv. nadstranačke vlade u kojoj ne bi bilo ni ustaša ni predstavnika HSS-a. Košutić i Torbar su upozoravali Mandića da je ulazak HSS-a u koalicijsku vladu *pravno i logički neprovediv*, jer je HSS raspuštena po postojećoj vladi. Košutićev prijedlog o nadstranačkoj vladi odražavao je mjeru opreza. Naime, on nije želio kompromitiranje HSS-a javnom suradnjom s ustašama, već je tražio vladu koja bi bila podržana od HSS-a kao priprema za konačnicu rata.

Pregovori između HSS-a i ustaša pokazali su gledišta i taktiku obiju strana. Predstavnici HSS-a, kolikogod su željeli bolju poziciju u odlučivanju o sudbini Hrvatske, nisu htjeli pristati na javni savez s ustašama, a ustašama je ideja o nadstranačkoj vladi značila odstupanje s vlasti. Ta je ideja pogađala i samog Pavelića. Pregovori su vođeni s njegovom suglasnošću, ali je on naglo odlučio da se prekinu. Nakon toga imenovao je novu vladu NDH (11. oktobra 1943.), koja se po svom sastavu nije bitno razlikovala od prethodne. Predsjednik vlade i dalje je bio Nikola Mandić.

Misija pukovnika Ivana Babića. — Oružane snage NDH sastojale su se od Hrvatskog domobranstva kao redovne vojske i Ustaške vojnice kao stranačke vojske. Ta dvojnost vojnih postrojbi nije ostala bez posljedica. Ustaška vojnica bila je manjinski, ali u svemu privilegirani, dio oružanih snaga. K tome pripadnici jedinica ustaške vojnice - podjednako časnici i momčad - bili su nacionalno radikalizirani, dok se za domobranstvo to ne može reći. Ono je bilo stalno popunjavano novim vojacima i predvođeno časnštvom različitog sastava. Časnici su bili pripadnici bivše austrougarske vojske, bivše jugoslavenske

vojske i mobilizirani priučavnici, pretežno intelektualci raznih profesija. Uz »mačehinski« odnos državne vlasti, to je utjecalo ne samo na borbenu sposobnost domobranstva, nego i na pojavu kritičkog odnosa prema beskompromisnoj proosovinskoj politici državnog vrha. Mnogi časnici gubili su povjerenje u državni vrh i pribojavali su se za sudbinu Hrvatske, ako ona ostane do kraja uz osovinske sile. Neki su prelazili u redove antifašističkog pokreta, dok su drugi upirali poglede prema zapadnim saveznicima.

Novopridošli intelektualci u redovima pričuvnih časnika, bolje upućeni u opće prilike i s vlastitim iskustvima u hrvatskoj sredini, pridonijeli su dubljem prosuđivanju političke situacije i razmatranju mogućih posljedica. Neprekidnom izmjenom misli i podataka s glavnih ratišta, te zajedničkom analizom stanja stvarala se određena klima. Časnici domobranstva počeli su se sve više interesirati za politiku. Mnogi od njih iz samog domobranskog vrha u Zagrebu imali su osobne prijateljske veze s časnicima u unutrašnjosti i na borbenim položajima, pa su njihova razmišljanja i ideje strujale odozgo prema dolje i obrnuto, stvarajući tako specifičnu atmosferu nesigurnosti i iščekivanja. Neki viši domobranski časnici uspostavljali su potajne veze s članovima vodstva HSS-a u nastojanju da pokrenu određenu akciju u složenoj hrvatskoj političkoj situaciji. Znatian dio časnika Hrvatskog domobranstva smatrao je HSS legitimnim predstavnikom hrvatskog naroda, unatoč tome što stranka nije bila na vlasti. Mada je dr. Vladko Maček bio izoliran, a većina stranačkih prvaka (ing. A. Košutić, dr. J. Torbar, dr. I. Pernar, dr. B. Smoljan i dr.) pod nadzorom i povremeno pritvarana, domobranski vrh je smatrao da upravo HSS može odigrati značajnu ulogu u završnici rata. Smatrali su da treba uspostaviti veze s prvacima HSS-a u Londonu i preko njih s budućim pobjednicima - saveznicima. Upravo u tom smjeru bila je početkom 1944. poduzeta *akcija domobranskog pukovnika Ivana Babica*.

Po povratku s istočnog bojišta sredinom 1943. pukovnik Babić je stupio u vezu s prvakom HSS Ivankom Farolfijem, a potom i s prof. Ljudevitom Tomašićem i ing. Augustom Košutićem. Stanje na bojištima i slabljenje osovinskih sila poticali su na traženje novih rješenja. Uvažavajući realnost na terenu Hrvatske, gdje je antifašistički pokret uzimao maha, Babić je - sa znanjem vodstva HSS-a - i u dogovoru s nekim domobranskim časnicima - prihvatio ponudu partizanskih vođa za razgovore. U drugoj polovici 1943. on je (s dužim i kraćim prekidima do početka decembra) razgovarao s predstavnicima partizanskog *Glavnog štaba Hrvatske* o modalitetima suradnje Hrvatskog domobranstva s NOP-om. No, kako partizansko vodstvo nije prihvaćalo postavljene uvjete o suradnji na ravnopravnoj osnovi (prijedlog da domobranstvo tvori posebne jedinice pod svojim časnicima i hrvatskim znakovima), daljnji razgovori su bili prekinuti.

Istodobno vodstvo HSS-a pokušava upoznati odgovarajuće čimbenike u Londonu sa svojim položajem, pogledima i planovima i ispitati mogućnost savezničke pomoći. Naime, još u ljetu 1943. iz Londona je preko Carigrada u Zagreb stigla poruka Hughu Seatona Watsona prof. Ljudevitu Tomašiću u kojoj je stajalo da netko od HSS-a i jedan ili više domobranskih časnika trebaju doći u Veliku Britaniju da upoznaju saveznike sa stvarnim stanjem u Hrvatskoj i da stupe u vezu s tamošnjim hrvatskim prvacima, te da se potom organizira suradnja Hrvatskog domobranstva u borbi protiv fašizma. Ta je poruka primljena sa zadovoljstvom i u HSS-u i u redovima domobranskih časnika.

Nedugo zatim uslijedila je kapitulacija Italije. Nijemci su na području NDH bili oslabljeni, a njihove snage raštrkane, što bi – po procjeni vodećih ljudi HSS-a - olakšalo nastup hrvatskih postrojbi, koje bi uz pomoć saveznika mogle slomiti otpor njemačkih jedinica. Pretpostavljalo se da bi ta akcija utjecala na nekomunističke elemente u redovima partizana, te bi oni prišli HSS-u i Hrvatskom domobranstvu. Izgledalo je da poruka iz Londona znači ozbiljnu namjeru Engleza da uspostave suradnju. U HSS-u su najprije odlučili

da k saveznicima upute prof. Tomašića i uz njega iz Hrvatskog domobranstva pukovnika Babica, koji je dobro govorio francuski, njemački, talijanski i donekle engleski. Tijekom priprema za odlazak, koje su bile završene već u oktobru 1943., odustalo se od upućivanja prof. Tomašića, pa je u misiju na Zapad trebao poći samo pukovnik Babić.

Odlazak se u nekoliko navrata odgađao. Najzad je 9. januara 1944. pukovnik Babić odletio zrakoplovom u Bari u Italiji i spustio se na američki aerodrom. Sa sobom je nosio i neke dokumente, koji su mogli zanimati Engleze. Budući da je sa sobom imao i pismo za feldmaršala Montgomeryja, Amerikanci su ga predali engleskom vojnom uredu. Na preslušavanju Babić je izjavio da je stigao kao predstavnik domobranskih časnika i vodstva HSS-a da objasni saveznicima opću situaciju u Hrvatskoj i da dogovori suradnju stavljajući se potpuno na raspolaganje saveznicima. Babić je pokušao uvjeriti Engleze o potrebi organiziranja široke akcije domobranstva i HSS-a, te o stupanju u suradnju domobranstva sa savezničkom vojskom da se ubrza slom sila Osovine. On je isticao da *postoji stalni dodir između domobranstva i vođa Hrvatske seljačke stranke*, te da će sve političke odluke HSS-a u odlučnom trenutku biti poduprte od strane domobranstva.

Već od 10. januara pukovnik Babić je bio stalno preslušan, a ispitivali su ga razni engleski časnici. On je odmah spomenuo pismo Hughu Seatonu Watsonu i njegovo traženje da se u London odašalju hrvatski predstavnici, ali su mu engleski časnici odgovorili da se u međuvremenu politička situacija promijenila i da su osobe, koje su pismo slale, smijenjene. Babić je bio priveden i u ured brigadira McLeana, koji je smatrao Tita jedinim predstavnikom antifašističke borbe, te je preporučivao izravno, bezuvjetno uključivanje Hrvatskog domobranstva u NOV.

Hrvatski predstavnici u Londonu dugo nisu znali za dolazak pukovnika Ivana Babića u Bari. Prošlo je nekoliko mjeseci u stalnim preslušavanjima, a nikakvog rezultata nije bilo. Iz Londona su čak javili da mu ne mogu dopustiti sastanak s Krnjevićem. Ostao je u zarobljeništvu. U međuvremenu Babić se i razbolio i neko je vrijeme proveo u bolnici, a početkom juna je saznao za dolazak dr. Ivana Šubašića u Južnu Italiju (on je odlazio na Vis na razgovore s Titom). Tada je zatražio susret sa Šubašićem. Po povratku Šubašića s Visa Babić se, nakon mnogih peripetija, uspio sastati s njim. Objasnio mu je svrhu svog dolaska: uspostavljanje veze sa saveznicima i organiziranje kooperacije savezničkog zapovjedništva za Sredozemlje s domobranstvom, što mu do tada još nije uspjelo. Naprotiv, Englezi su ga internirali. Mada mu je Šubašić obećao da će zahtijevati njegovo trenutno otpuštanje iz internacije, pukovnik Babić je ostao i dalje engleski zarobljenik i držan je u vojnom logoru sve do 5. oktobra 1945. Njegova planirana misija ostala je bez rezultata, jer Englezi su tada radili na obnovi Jugoslavije uz dogovaranje izbjegličke vlade i partizanskog vođe Tita. S uključivanjem HSS-a i Hrvatskog domobranstva nisu računali, jer u svojim planovima nisu predvidjeli iskrcavanje na jadransku obalu.

Pokušaji suradnje HSS-a s NOP-om. — Stalno širenje NOP-a imalo je za posljedicu neprekidno sužavanje osnovice HSS-a. To je vodstvo HSS-a, okupljeno oko Košutića, moralo uzeti u obzir i u svoje političke akcije uključiti tu činjenicu. Zato je ono u svoju taktiku uvrstilo i kontakte s NOP-om u nastojanju da na toj strani pokuša izgraditi svoj politički utjecaj i pripremati teren za odlučnije sudjelovanje u odlučivanju o budućnosti Hrvatske poslije završetka rata. Pri tome valja upozoriti da je Juraj Krnjević u jednom govoru na londonskom radiju (u julu 1943.) pozitivno ocijenio narodnooslobodilačku borbu i preporučio da treba podržati sve one koji se bore. Osim toga, vodstvo HSS-a je moralo voditi računa i o tome da se jedna skupina uglednijih pristaša HSS-a već nalazi na teritoriju pod kontrolom partizana, da je ta grupa pristupila NOP-u, pa čak i osnovala Izvršni odbor HSS-a na partizanskom području.

Uspostavljanje veze s NOP-om Košutić je pokušao ostvariti u proljeće godine 1944. Svoje uvjete za suradnju s NOP-om on je formulirao u dokumentu pod nazivom *Temeljna načela i konstatacije*. Dokument je sadržavao deset točaka. Osnovno polazište tog spisa jest: *Hrvatska seljačka stranka je legitimni predstavnik hrvatskog naroda*. Zatim se ističe da je program HSS-a *nerazorivi duhovni temelj političkog mišljenja i težnje hrvatskog naroda*. Zato se kao uvjet za sporazumijevanje s drugom stranom (tj. s partizanskim vodstvom) traži prihvaćanje osnovnih načela HSS-a. Traži se potpuna ravnopravnost sudionika u događajima i pregovorima te suradnja u *zajedničkom sudjelovanju i zastupanju u Vrhovnom vijeću Republike Hrvatske*. Komunističko vodstvo NOP-a u cijelosti je odbilo tako formulirane Košutićeve zahtjeve i prijedloge.

Događaji tijekom proljeća i ljeta 1944. poticali su dalju aktivizaciju vodstva HSS-a, ali tada u ponovnom pregovaranju s ustaškim vrhom u traženju izlaza iz nepovoljne situacije.

POLITIČKA I VOJNA ZBIVANJA 1942. I 1943.

Udaljavanje Slavka Kvaternika i Eugena Dide Kvaternika. — Poslije razgovora s poglavnikom septembra 1942. njemački poslanik Kasche javio je u Berlin da je Pavelić nezadovoljan Kvaternikovim vođenjem resora oružanih snaga NDH i da se mora računati s njegovim smjenjivanjem. Pavelić ima rezerve - javlja Kasche - i prema Eugenu, sinu Slavka Kvaternika. Sa Slavkom Kvaternikom bili su nezadovoljni i Nijemci. Vojskovođa je, naime, u posljednje vrijeme djelovao sve nervoznije i u svojim postupcima prevrtljivo. Ti su se navještaji ubrzo pretvorili u djelo. Početkom oktobra Pavelić je Slavka Kvaternika uputio na dopust, a sam je preuzeo resor domobranstva. Šef Glavnog stožera postao je general Ivan Prpić. Na preporuku poglavnika, Slavko Kvaternik je otišao *na oporavak* u Slovačku. Svojom odredbom od 13. oktobra 1942., Pavelić je razriješio dužnosti i Eugena Didu Kvaternika, ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost, i na to mjesto imenovao dr. Ljudevita Zimmermanna, čovjeka koji je slovio kao energičan i prikladan za čelnika ustaške policije.

Izvršene promjene u vrhu NDH Pavelić je nešto kasnije objasnio Kascheu željom da postigne čvršće vođenje državne uprave i intenzivniji radni učinak ministarstva oružanih snaga. Poglavnik je tvrdio da se hrvatske oružane snage pod Kvaternikovim vodstvom nisu dovoljno razvijale planski i s dostatnom udarnom snagom. Slavko Kvaternik je, navodno, iskazivao osobnu samovolju, što se loše odražavalo na resor oružanih snaga. Kao razlog za smjenjivanje Eugena Dide Kvaternika poglavnik je navodio raspojasano ponašanje ustaškog redarstva pod njegovom upravom, koje je kod stanovništva duboko srozalo ugled svih ustaša bez razlike.

Istodobno Pavelić je izvršio i neke izmjene u vladi, pa su ministri Puk, Frković, Dumandžić i Sušić otišli na druge dužnosti.

Mile Budak, poslanik NDH u Berlinu, objasnio je u tamošnjem Ministarstvu vanjskih poslova sve promjene u hrvatskoj vladi. Naveo je da je vojskovođa Kvaternik potpuno zakazao u vođenju oružanih snaga, pa je i na vrlo visoka mjesta dovodio i unapređivao potpuno nesposobne ljude. Za mlađeg Kvaternika ustvrdio je da se pretvorio u *suštu protivnost* onome što je bio u emigraciji, pa je počinio surova djela koja se jednostavno više ne mogu označiti normalnima. Njegovo uklanjanje bit će blagodat za zemlju - izjavio je Budak. Ostale promjene u vladi - nastavio je - dijelom su organizacijske prirode, a dijelom posljedica toga što se dosadašnji ministri nisu pokazali dorasli povjerenoj zadaći.

Udaljavanje dvojice Kvaternika nije zabrinjavalo njemačku stranu. U njemačkim izvješćima iz Zagreba, posebno onima Glaisea von Horstenaua, često se govorilo o djelima nasilja, pljačke, prisilnog iseljavanja i terorističkih mjera, što ih vrše ustaški dužnosnici,

unatoč svim intervencijama s njemačke strane i obećanjima vlade NDH da će ih spriječiti. Sve te činjenice *kvare* uzajamnu suradnju, pa njemačka strana prihvaća sve mjere kojima je cilj plansko uklanjanje nedostataka.

Slavko Kvaternik vratio se iz Bratislave u Zagreb uoči Božića 1942. Na sam Badnjak sastao se s Pavelićem, koji mu je priopćio da on (poglavnik) ne može više s njim surađivati u javnim poslovima. Kvaternik je zatim umirovljen, i napustio je NDH. Zadržavši titulu vojskovođe, boravio je na Semmeringu (kraj Beča). Udaljavanje oca i sina Kvaternika mnogi su u NDH ocijenili kao *kraj vladavine dinastije Kvaternik*, a posebno je s izvjesnim olakšanjem dočekana vijest o silasku Dide Kvaternika. Međutim, Glaise je nekoliko tjedana poslije ustanovio da se ta Pavelićeva mjera sve više pokazuje *kao vanjska i formalna*. Do radikalne promjene moglo bi doći samo s pomoću političkog preokreta - smatrao je Glaise von Horstenau.

Muslimanska akcija za autonomiju Bosne i Hercegovine. — Nakon uspostave NDH neki muslimanski političari, i to iz redova onih koji su se u nacionalnom pogledu osjećali Hrvatima, prišli su ustaškom pokretu (dr. Džafer i dr. Osman Kulenović, Ademaga Mešić, Hakija Hadžić). Oni su smatrali da se u NDH neće ponoviti netrpeljivost i druge slabosti prema muslimanima, koje su se iskazale u bivšoj Jugoslaviji, a za to su nalazili potvrdu u blagonaklonom stavu i izjavama ustaških dužnosnika, posebno samog poglavnika Pavelića. Drugi, prije svega ranije pristaše Samostalne demokratske stranke, od početka su iskazivali protuustaško i protunjemačko raspoloženje (dr. Zaim Šarac, Smail Ćemalović). Oni pak koji su se isticali svojom naglašenom jugoorijentacijom, mahom su se povukli i pasivizirali.

Međutim, među onim muslimanima koji su prihvatili NDH, ubrzo su se pojavile rezerve prema ustaškom pokretu, pa je jedna grupa pokrenula pitanje statusa Bosne i Hercegovine u smislu dobivanja samostalnosti (autonomije). Pri tome su smatrali da se muslimani trebaju vezati neposredno za Njemačku, a bilo je razmišljanja i o izdvajanju Bosne i Hercegovine iz NDH. Teritorij Bosne i Hercegovine bio je podijeljen na njemačku i talijansku zonu vojne nazočnosti, a gibanja među muslimanima javila su se prvenstveno u njemačkoj zoni. Tome su pridonijeli i četnički zločini nad muslimanskim pučanstvom u istočnoj Bosni, koje ustaške vlasti i postrojbe nisu uspjele zaštititi. Nezadovoljstvo s NDH izraženo je u protuustaškim *rezolucijama* već u jesen 1941. Potpisivali su ih muslimanski javni djelatnici, među kojima i predstavnici pojedinih tijela Islamske vjerske zajednice. U tim se rezolucijama osuđuje ubijanje, pljačke i deportacije, uz ograđivanje od zločina koje su počinili pojedini muslimani.

Kada se početkom 1942. u Bosnu prebacila glavnina snaga NOP-a i kada su se rasplamsale borbe suprotstavljenih snaga, u dijelu muslimana sazrijevala je ideja o novoj akciji i stvaranju muslimanskih oružanih snaga. Akciju su vodili ugledni muslimani - poslovni ljudi, intelektualci i vjerski dužnosnici - među kojima se ističu Uzeir Hadžihanović, Muhamed Panda, Mustafa Softić, Šefkija Belić, Ahmed Karabeg, Suljaga Salihagić i dr.

Vodeću ulogu u toj akciji preuzima društvo *El-Hidaje*. Na godišnjoj skupštini tog društva polovicom avgusta 1942. zaključeno je da se pošalje delegacija poglavniku i da mu se prikaže težak položaj muslimana i traži poboljšanje. Delegacija muslimana je doista posjetila poglavnika početkom novembra, ali je bila nezadovoljna onim što im je poglavnik obećao. Zato su se okrenuli Trećem Reichu, dakako, pretpostavljajući njemačku pobjedu.

Oni su 1. novembra 1942. uputili Hitleru *memorandum* kojem ga upozoravaju na neželjeni razvoj događaja u Bosni i Hercegovini i na njen specifični položaj. Potpisnici memoranduma podvlače da Pavelić nije uspio stvoriti pravnu državu, a zamjeraju mu i uvođenje strogog centralizma i popustljivost prema Katoličkoj crkvi. Zbog svega toga u

memorandumu se predlaže osnivanje posebne političko-administrativne jedinice pod nazivom *Župa Bosna*, sa sjedištem u Sarajevu, čijeg šefa bi imenovao sam Fiihrer. Nadalje, traže osnivanje bosansko-muslimanske legije pod nazivom *Bosanska straža*, s tim da se iz ustaških i domobranskih postrojbi izdvoje muslimani i uključe u *Bosansku stražu*. Na teritoriju Župe Bosne traži se obustavljanje svake djelatnosti ustaškog pokreta i njegovih jedinica. Poslije rata Bosnu treba uvrstiti *u red ostalih europskih zemalja pod zaštitom Trećeg Reicha uživajući samostalnost koju će imati i njeni susjedi* - navodi se u memorandumu.

Glede teritorija, memorandum predviđa podjelu Bosne i Hercegovine po etničkom, ekonomskom i geopolitičkom kriteriju. Teritorij kotareva Livno, Duvno (Tomislavgrad), Ljubuški, zatim kotareva Mostar, Bugojno i Prozor s etnički hrvatskom većinom ustupili bi se NDH, a kotarevi Nevesinje, Gacko, Bileća i Ljubinja, te polovina trebinjskog i stolačkog kotara Crnoj Gori (odnosno Italiji). Ostali, najveći dio Bosne i Hercegovine činio bi teritorij autonomne Bosne, ali s izlazom na more dolinom Neretve, preko Metkovića i luke Ploče. Autori memoranduma predviđaju i preseljavanje stanovništva, kako bi se u autonomnoj Bosni postigla apsolutna muslimanska većina. Usporedo s upućivanjem memoranduma osnovan je i muslimanski odbor *Narodni spas* s ciljem naoružavanja muslimana, a uz obrazloženje da im *hrvatske vlasti u praksi ne garantiraju osobnu i imovinsku sigurnost*. Posebno se isticala opasnost od četnika. Naime, zahtjev za separatni status Bosne i Hercegovine uslijedio je nakon što su četnici izvršili velike pokolje muslimana u Bosni, posebno u njenim istočnim dijelovima. Inače su upozoravali i na ustaške zločine i loše funkcioniranje ustaške vlasti, pa se zato i žele naoružati neovisno oružanim snagama NDH.

U odnosu na rezoluciju iz 1941. memorandum je znatno radikalniji: njegov sadržaj znači aktivno suprotstavljanje ustaškom poretku i ustaškoj politici. Njime, zapravo, grupa muslimanskih vođa pokušava doći do dominantne pozicije u Bosni i Hercegovini. Nijemci, međutim, nisu poklonili veću pažnju memorandumu, ali su u njemu nalazili elemente za ostvarivanje svojih vojno-strateških ciljeva. Smatrali su da uspostava autonomije u Bosni i Hercegovini ne može biti rješenje u datim okolnostima, ponajviše zato što nema političkog jedinstva muslimana (dijelom su u ustaškoj vladi, dijelom u partizanima, a dijelom izvan tih grupacija). Zanemarivši političke zahtjeve memoranduma, Nijemci su se orijentirali na vojnu komponentu. Heinrich Himmler je uputio u Sarajevo pukovnika SS Wenera Fromma, da pripremi osnivanje SS-divizije s djelomičnim muslimanskim sastavom, ali s njemačkim časničkim kadrom. O tome je Kasche obavijestio poglavnika i ministra Lorkovića. Pavelić je pristajao na osnivanje divizije, ali da u njoj budu i Hrvati i da joj u nazivu bude riječ ustaška. No, Himmler je to odbio, pa se Pavelić složio s njemačkim planom. Tako je u maju 1943. osnovana 13. SS dobrovoljačka bosansko-hercegovačka brdska divizija, koja je od maja 1944. nazvana *Handžar-divizija*. U njenom sastavu bilo je oko 60 posto muslimana i 40 posto Nijemaca (pretežno pripadnika Njemačke narodnosne skupine u NDH). Časničke položaje zauzeli su većinom Nijemci. *Handžar-divizija* je upotrebljena za borbu protiv partizana. Uvođenje posebne uprave u Bosni i Hercegovini odgođeno je za budućnost.

Glavni cilj Nijemaca bio je smirivanje Bosne i Hercegovine i uništenje NOP-a. Za to su se koristili ustaškim i domobranskim postrojbama te četničkim jedinicama (tražeći i njihovu međusobnu, ustaško-četničku suradnju), pa su sada u svoje vojne planove uključili i muslimane. Stvaranje muslimanske autonomije nisu prihvaćali, jer bi to moglo potaknuti Srbe u Bosni da se jače uključuju u NOP, a k tome bi zasigurno izazvalo i neprilike s Talijanima koji drže svoje snage južno od demarkacijske linije. U Hercegovini, kao i u preostalom dijelu Bosne, koji su zaposjele talijanske vojne jedinice, separatističke tendencije gotovo da i nisu došle do izražaja. Jedna akcija muslimanskih vođa u Mostaru za poboljšanje položaja muslimanskog stanovništva nije imala takva obilježja. Inače, Talijani su od septembra 1942.

osnivali *Dobrovoljačku antikomunističku miliciju* sastavljenu od Hrvata i muslimana. Muslimansko pučanstvo u većini nije bilo upoznato s planom autonomije. Za njih je najvažnije bilo da se naoružaju i tako zaštite od četničke opasnosti.

Kapitulacija Italije i granice NDH. — Tijekom dramatične sjednice Velikog fašističkog vijeća 24. jula 1943. došlo je do glasanja o povjerenju Mussoliniju, pa je on ostao u manjini. Sutradan (25. jula) Mussolini je u audijenciji kod kralja bio zamoljen da dade ostavku, što je i uradio, a zatim je, odmah pred kraljevskim dvorom, bio uhićen. Nova talijanska vlada, koju je formirao maršal Pietro Badoglio, uvjeravala je svog dotadašnjeg savzenika - Njemački Reich - da Italija i dalje ostaje lojalno uz njega. Potajno je, pak, stupila u vezu sa zapadnim saveznicima i s njima pregovarala o primirju, pa je 8. septembra 1943. došlo do kapitulacije Italije. Kada je to bilo službeno priopćeno Führerovom političkom predstavniku u Rimu, Rahnu, on je taj čin nazvao *izdajom zadane riječi*. Ipak, kapitulacija Italije nije iznenadila njemačku stranu: i ranije su iz Italije stizala pouzdana obavještenja o poljuljanoj vjeri u pobjedu i skepsi talijanskih vojnih i političkih krugova prema ishodu rata. Takvi stavovi još više su dolazili do izražaja nakon pada Mussolinija, pa su se u njemačkom vrhu i vršile određene pripreme.

Ustaški vrh je također pažljivo pratio raspadanje fašističkog režima u Italiji. Odmah po padu Mussolinija, Pavelić je dugo razgovarao s njemačkim poslanikom Kascheom o nastaloj situaciji. S jedne strane očekivao je otklanjanje talijanskog pritiska na NDH i mogućnost vraćanja Dalmacije Hrvatskoj, a s druge strane ga je mučila briga da se savezničke snage nakon raspleta u Italiji ne iskrcaju na jadranskoj obali i stvore novu opasnost. Zbog toga se tijekom avgusta, u kontaktima s njemačkim vojnim zapovjednicima u NDH, razmatraju mjere za slučaj ispadanja Italije iz rata, tj. razmatra se zaposjedanje talijanske vojne zone u NDH njemačkim i hrvatskim vojnim snagama. Razmišljao se, dakako, i o granicama prema Italiji i to ne samo o onima u Dalmaciji, nego i o uključivanju Rijeke i dijela Istre u NDH. Tako je poglavnik već početkom avgusta najavio dr. Oskaru Turini da će biti poglavar uprave u tom području. Međutim, kada je 8. septembra doista došlo do kapitulacije Italije, inicijativa za poduzimanje vojnih i političkih mjera bila je potpuno u rukama Nijemaca, i vrh NDH je postupao onako kako su mu Nijemci sugerirali. Ne može se reći da ustaška vlada nije bila spremna iskoristiti situaciju i anulirati ne samo granice utanačene *Rimskim ugovorom* iz godine 1941. nego i one utvrđene u Rapallu 1920. No, Nijemci su imali svoje planove, a odnosi između Trećeg Reicha i NDH bili su takvi da su njemačke sugestije vladi u Zagrebu, zapravo, bile naredba.

Njemački poslanik u Zagrebu Kasche saznao je za kapitulaciju Italije istoga dana u 20 sati iz emisije američkog i britanskog radija. Oko 21,30 već je održan sastanak članova poslanstva i skupine visokih njemačkih časnika, kojemu je prisustvovao i Mladen Lorković. Tijekom sastanka dogovorene su pojedinosti o zaposjedanju talijanskih nadležstava i razoružanju talijanskih jedinica. Kasche je u dva navrata telefonski razgovarao s Berlinom, odakle je dobio upute za postupanje u nastaloj situaciji. Sat kasnije Kasche je posjetio poglavnika i u nazočnosti Lorkovića, Budaka, Bulata i Navratila predao mu izjavu Führera i njemačkog ministra vanjskih poslova, prema kojoj *Njemački Reich jamči neograničenu nezavisnost Hrvatske, uključujući tu cijelu hrvatsku jadransku obalu*. Dogovoreno je da se poglavnik odmah obrati hrvatskom narodu proglasom. Pavelić je doista to i uradio, pa je u jedan sat po ponoći (dakle 9. septembra) preko zagrebačke radio-stanice pročitao proglas u kojem kaže: *Himbeni saveznik bio je nametnuo hrvatskom narodu u času uskrsnuća Nezavisne Države Hrvatske ugovore i granice, kojima je velik dio hrvatske jadranske obale bio otrgnut od tiela Hrvatske. Kroz dvije i pol godine hrvatski je narod s najdubljom boli u duši trpio nasilje, a napose Hrvati tih krajeva pretrpili su na slobodi, na životima i na imovini*

najveće patnje. Današnjim danom sama je talijanska vlada svojim postupkom riješila hrvatski narod i hrvatsku državu obveze proiztekle iz nametnutih ugovora.

Pavelićeve riječi odnosile su se samo na one krajeve koje je Italija priključila na temelju *Rimskih ugovora* iz 1941., ali ne i na Istru i Rijeku. Naime, Istra i Rijeka nisu bile oduzete hrvatskoj državi (tj. NDH) *Rimskim ugovorima*, pa iz formulacije proglašenja jasno proizlazi da se to ne odnosi na njih. To je na sastanku kod poglavnika potvrdio i Kasche na izričito postavljeno pitanje od strane ustaškog vrha o proširenju tog akta na Istru, koju je NDH smatrala hrvatskim etničkim područjem. Kasche je to otklonio, objašnjavajući da se hrvatska akcija odnosi na prostor *između granice južno od Dubrovnika i uključivši Sušak i otoke pred obalom*. Hitler je za Istru i Rijeku, kako će se to ubrzo pokazati, imao drugačije rješenje.

Sutradan, 10. septembra, Pavelić je potpisao državnu izjavu o raskidanju *Rimskih ugovora*, stavljajući izvan snage samo ugovore sklopljene s Italijom godine 1941. To znači da je NDH -iako to nije izrijekom navedeno - ipak službeno prihvaćala granicu prema Italiji uspostavljenu prije 1941. Poglavnik je, naime, objavio odluku u skladu s Hitlerovom porukom. Istoga dana Pavelić je potpisao i izjavu o ništavnosti *označenja* talijanskog princa za kralja Hrvatske. Toga jutra na trgu Stjepana Radića ispred Sabornice priređen je manifestacijski zbor na kojemu je govorio poglavnik. U ime jadranskih Hrvata pozdravio ga je opunomoćeni ministar Edo Bulat. U govoru je Pavelić zahvalio Führeru, koji je omogućio odluku da NDH dobije istočnojadranska područja (brzojav takva sadržaja Pavelić je uputio i Hitleru).

Iako se poglavnikov proglas i državna izjava nisu odnosili na Istru, ipak ustaški vrh nije zanemario taj dio od Talijana prisvojenog hrvatskog prostora. Učinjeni su napor da se hrvatska državna vlast protegne i na to područje, ali ne na cijelu Istru, nego samo na njezin sjeveroistočni dio. Naime, 13. septembra 1943. poglavnik - shvaćajući dobro Kascheovo objašnjenje Hitlerove poruke od 8. septembra navečer - šalje Führeru brzojav u kojem traži i istočnu Istru (ne cijelu). U istom brzojavu Pavelić moli da se NDH dade i tadašnja Rijeka. Prije upućivanja tog brzojava, poglavnik je (10. septembra) - očito očekujući potvrđan odgovor - imenovao Oskara Turinu glavarom Građanske uprave NDH za područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istre te velike župe Modruš, Vinodol i Podgorje, Gacka i Lika sa sjedištem u Suša-ku-Rijeci. (To je postavljanje bilo pripremano od početka avgusta). Međutim, sva nastojanja ustaškog vrha da dobije istočnu Istru i Rijeku ostala su bez rezultata.

Kascheova intervencija 8. septembra navečer, da se u Pavelićevu proglasu ne spomene Istra, nije bila slučajna, jer je Hitler nakon kapitulacije Italije u tajnosti pripremio precizni plan kojim će se dio do tada talijanskog teritorija ustupiti NDH, a koji će doći pod njemačku upravu. Naime, već 10. septembra Führer je potpisao odredbu o osnivanju operativne zone pod nazivom *Jadransko primorje*, sa sjedištem u Trstu. Ta je zona obuhvaćala talijansku pokrajinu Furlaniju, Goricu, Trst, Istru, Rijeku, Kvarner i Ljubljano. Vrhovnim poglavnikom te zone imenovao je Friedricha Aloisa Rainera. Pokušaj Turine da sa svojom ekipom stigne do Rijeke i tamo uspostavi hrvatsku upravu završio je neuspjehom. Onemogućili su ga Nijemci, pa se s puta prema Rijeci morao vratiti u Zagreb. U pozadini Hitlerova diktata dijelom su stajale stare njemačke težnje, još iz XIX. stoljeća, da se njemački životni prostor proširi i na obale Mediterana (tj. na sjevernojadransko obalno područje). S druge strane, oružane snage NDH nisu bile kadre zaštititi obalno područje i ispuniti Nijemcima data obećanja. Osim toga, Nijemci su vodili računa i o Mussoliniju, svom još uvijek prihvaćenom savezniku, kojemu su nakon spektakularnog oslobađanja pomogli da u sjevernoj Italiji uspostavi Talijansku Socijalnu Republiku. Mussolini se nije ni tada odricao istočnojadranskog područja, pa je odbio da u Zagreb pošalje svog poslanika.

POKUŠAJ SPAŠAVANJA NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Povezivanje ustaških dužnosnika s vodstvom HSS-a. — Nezavisna Država Hrvatska od svog nastanka bila je čvrsto povezana s osovinskim silama. Nakon kapitulacije Italije nastavlja se čvrsta povezanost s Njemačkom. Dapače, glavna osnovica službene ustaške politike bila je održanje NDH isključivo s ustaškom vlašću i s osloncem na Njemačku. Međutim, razvoj događaja i stanje na bojištima upućivali su sve više na bezizglednost njemačke pobjede. Tada se u vodstvu ustaškog pokreta javlja struja koja smatra da je bitno sačuvati NDH bez obzira na to hoće li Njemačka u ratu pobijediti ili ne i bez obzira na to tko će biti na čelu hrvatske države. To je, zapravo, značilo da opstanak NDH ne treba vezivati uz ustaštvo i Pavelića, niti uz Njemački Reich. Kako je postajalo sve očitiije da će rat završiti pobjedom saveznika i da će oni kroititi političku kartu Europe, NDH bi se na vrijeme trebala naći na njihovoj strani. Tako bi se sačuvala hrvatska država. No, to je zahtijevalo promjene u dotadašnjoj politici NDH, ponajprije u sastavu njenih čelnih ljudi i najvišeg vrha.

Razmišljanja o prevođenju Nezavisne Države Hrvatske na stranu saveznika bila su nazočna u onih ustaških dužnosnika, koji su još u jesen 1943. podržavali sporazumijevanje s HSS-om. Oni su već tada mnoge poteze Pavelićeve politike smatrali pogrešnima i promašenima. No, poglavnik nije dopuštao nikakvu kritiku i čvrsto je držao svu vlast u svojim rukama. Nije pristajao na uvjete vodstva HSS-a i naredio je prekid pregovora. Sada, u ljeto 1944. ponovno oživljava akcija pregovaranja s HSS-om o traženju izlaza za spašavanje hrvatske države. Glavni zagovornik te akcije, kojoj je krajnji cilj bio prijelaz NDH u drugi tabor, tj. na stranu zapadnih saveznika, bio je Mladen Lorković, ministar unutarnjih poslova. Njemu se u toj akciji pridružio i Ante Vokić, tada na dužnosti ministra oružanih snaga u vladi NDH.

Oko Lorkovića i Vokića okupio se krug istomišljenika mahom antinjemačkog raspoloženja. Takva su raspoloženja bila u stalnom porastu, ne samo zbog njemačkih vojnih poraza, nego i zbog uspostave potpune kontrole Nijemaca nad svim važnijim točkama političke i vojne djelatnosti u NDH. U taj krug se uključila i grupa političara iz vodstva Hrvatske seljačke stranke - Ivanko Farolfi, Ljudevit Tomašić, Josip Torbar, Ivan Pernar i drugi, te dio domobranskog vrha s kojim su prvaci HSS-a već ranije računali. I sam potpredsjednik HSS-a August Košutić održavao je kontakte s Mladenom Lorkovićem. Glavni posrednik u povezivanju Košutića i Lorkovića bio je David Sinčić, prije veliki župan u Kninu, a zatim upravni povjerenik pri Višem zapovjedništvu Talijanskih oružanih snaga u Sušaku (do talijanske kapitulacije). Lorković je već u maju 1944. u povjerljivom razgovoru sa Sinčićem procijenio da je njemačka pozicija na bojištima loša i da ima vijesti po kojima Englezi pripremaju iz Taranta akciju na Balkan. Smatrao je da upravo u tom trenutku HSS treba stupiti u akciju i pripremiti se da što više uradi za hrvatski narod. On (Lorković) je uvijek stajao na stajalištu da će doći čas za HSS i zato upućuje Sinčića da pripremi razgovor s Košutićem, da ga informira o položaju, kako bi mogli nastaviti dogovaranje iz 1943. Košutić je prihvatio Lorkovićev prijedlog za sastanak, pa je sastanak i održan u Lorkovićevu stanu, uz nazočnost Farolfija i Sinčića. Razgovori između ustaških dužnosnika (povjerljivog kruga oko Lorkovića i Vokića) i prvaka HSS-a bili su zatim nastavljeni, a uključili su se i neki domobranski časnici.

Plan djelovanja. — Uspostavljanjem veze ustaških nezadovoljnika s prvacima HSS-a i domobranskim časnicima formirana je zavjerenička grupa, koja je pripremila plan akcije. Plan je predviđao razoružanje njemačke vojske, odstup Pavelića s funkcije šefa države, uspostavu nove vlade sastavljene od predstavnika HSS-a te poziv saveznicima da se iskrcaju na jadransku obalu. Kontakte sa saveznicima trebalo je uspostaviti preko Barija, pa su u tome

poduzeti i neki konkretniji koraci. Prema nekim naznakama, političari iz HSS-a uspostavili su određene veze i s Jurjem Krnjevićem u Londonu te je i on djelomice utjecao na tu akciju (ali nije bio njezin inicijator).

Prema kasnijem Sinčićevu svjedočenju, u tom je planu posebnu ulogu imao Vokić kao ministar oružanih snaga. Naime, njegova je uloga bila čisto vojničke prirode, tj. on je s domobranskim jedinicama trebao izvršiti razoružavanje Nijemaca i nepokornih ustaša. Jezgra akcije bila je u tome da se njemačke trupe na području NDH opkole, razoružaju i zarobe. U tu svrhu Vokić je s nekoliko časnika u svom stožeru organizirao određene pokrete i razmještaj domobranskih jedinica, pa su ti pokreti hrvatskih oružanih snaga već bili i započeli negdje potkraj jula i početkom avgusta 1944. Sto se tiče Nijemaca, čini se da je u Lorkovićeve i Vokićeve namjere do izvjesne granice bio upućen i njemački opunomoćeni general Glaise von Horstenau, koji je već ranije u diskretnim razgovorima s Lorkovićem izjavljivao svoje mišljenje da će Njemačka izgubiti rat. O tome je dao podatke poslanik NDH u Berlinu Vladimir Košak, koji je u svojim iskazima govorio i o vezama zavjerenika s inozemstvom, odnosno s Englezima. Te su veze išle preko Švicarske, konkretno preko trgovinskog predstavnika NDH u Zürichu Josipa Cabasa, činovnika u Ministarstvu trgovine Davorina Mikšića, a navodno i preko kipara Ivana Meštrovića. Dr. Mikšić je imao ulogu kurira između Zagreba i Züricha. Primljene poruke upućivale su se u London preko britanskog poslanstva u Bernu, preko kojega su stizali i odgovori. Zanimljiv je podatak da je Vokić preko punkta u Švicarskoj javio Englezima točan raspored i naoružanje oružanih snaga kojima raspolaže, našto su mu oni odgovorili da im je to bilo vrlo dobro i točno poznato i prije njegove poruke!

O svojim gledanjima na ratnu situaciju i o namjeravanoj akciji spašavanja NDH, Lorković i Vokić su upoznali i Pavelića. Naime, oni su od samog početka nastojali Pavelića pridobiti za tu akciju, očekujući njegovo puno razumijevanje općeg stanja i neizbježnog poraza Njemačke. Ima nekoliko potvrda da je Pavelić bio informiran o pripremama za spašavanje NDH i da se akciji nije protivio. Jedna od njih je i iskaz zapovjednika Poglavnikova tjelesnog zdruga Ante Moškova, koji je (pred komunističkim vlastima) izjavio da je *posve sigurno* da su o svim etapama pregovora s prvacima HSS-a Lorković i Vokić obavještavali Pavelića. No, najdirektniju potvrdu dao je sam Lorković u pismu upućenom poglavniku iz kućnog pritvora (poslije otkrivanja zavjere), u kojem izričito piše: *Vi najbolje znadete da (u zadnjim tjednima) nikada nisam ni koraka činio bez Vašeg (i prethodnog i naknadnog) znanja i odobrenja.*

Pavelićev udar protiv zavjerenika. — Budući da je znao o cijeloj akciji Lorkovića i Vokića, Pavelić je ubrzo o tome obavijestio Nijemce. U razgovoru što ga je 21. avgusta 1944. vodio s njemačkim poslanikom u NDH Kascheom, povjerio mu je namjere grupe. On je Kascheu izjavio kako je *ustanovio da neki njegovi ministri ne vjeruju u konačnu pobjedu*, apostrofirajući naročito ministra Lorkovića koji mu je tijekom posljednje dvije nedjelje izražavao takva mišljenja. Lorković je, naime, došao do uvjerenja da će Njemačka izgubiti rat, pa je razmišljao o tome *kako bi se Hrvatska mogla pravovremeno osigurati na drugoj strani.* Pavelić je Kaschea upozorio da je Lorković uspostavljao veze s predstavnicima HSS-a, kako bi preko njih pripremio vezu s neprijateljem. Izvijestio ga je da je Lorković u svoje planove *upleo i Vokića.* Pavelić je Kascheu također tvrdio da se sam tome nije suprotstavljao, jer je htio dobiti zaokruženu sliku o svemu, o namjerama pokretača akcije i o onome što je već poduzeto. Slijedećih dana Pavelić je (u razgovoru s M. Frkovićem i Vj. Servatzyjem) rekao i to da je htio vidjeti *kako daleko će gospoda ići.*

Skupina ustaških dužnosnika i ljudi iz vodstva HSS-a neosporno su pripremali akciju spašavanja NDH (odnosno hrvatske države) napuštanjem oslonca na Njemačku. No, Pavelić je - otkrivši u jednom trenutku Nijemcima cijeli pothvat - akciju onemogućio i poduzeo

energične mjere protiv zavjerenika. Na sjednici vlade NDH (30. avgusta 1944), kojoj su bili nazočni i ministri Lorković i Vokić, Pavelić je obavijestio ostale ministre o akciji dvojice članova vlade i tražio njihove ostavke. Sutradan je objavljeno da su Lorković i Vokić razriješeni svojih funkcija i da su mjesto njih imenovani novi funkcioneri (Lorkovića je kao ministar unutarnjih poslova zamijenio ustaški pukovnik dr. Mate Frković, a Vokića kao ministra oružanih snaga doadmiral Nikola Steinfl). Uslijedila su zatim hapšenja svih umiješanih u akciju: ustaških dužnosnika, domobranskih časnika i istaknutih prvaka HSS-a. Iz kruga HSS-a bili su uhapšeni, između ostalih: Ivanko Farolfi, Ljudevit Tomašić, Josip Torbar, Ivan Pernar, Bariša Smo-ljan, Josip Reberski - sve prvaci stranke iz najužeg njezina vodstva i bliski suradnici Vladka Mačeka od ranije. (Sam Maček zbog izolacije nije sudjelovao u akciji.) U vrijeme tih hapšenja prebjegao je August Košutić na teritorij pod kontrolom partizana, bojeći se da i on ne bude zatvoren.

Premda se čitavoj aferi nije želio dati veći publicitet, ipak se u javnosti za hapšenje znalo, što je izazvalo napetu atmosferu. O uhićenju Lorkovića i Vokića objavljena je u tisku kratka vijest uz obrazloženje da je ta odluka uslijedila zato što su obojica u posljednje vrijeme politički djelovali protivno njihovom službenom djelokrugu i njihovim ustaškim obvezama i dužnostima. Neki od uhapšenika bili su poslije izvjesnog vremena i provedene istrage pušteni, a stanovit broj je zadržan u zatvoru. Lorković i Vokić bili su zatvoreni u Lepoglavi. Iz Lepoglave Vokić je svojoj supruzi Dragici uputio nekoliko pisama. U jednom od njih (datiranom 10. aprila 1945.) rezignirano piše: *... Želim, da Vas nikada u životu ne snađe ono stanje, u kome seja nažalost sada nalazim... Prema onome što vidim o ratnoj situaciji, kraj rata nije puno dalje od ljeta, a tada je valjda, ako ne prije, i kraj mojim mukama pa bilo na koji način. Ne vjerujem da ću to preživjeti, jer nemam nikakvih iluzija o budućnosti... Suvršeno je da tebi naglašujem, kako sam krvavo nepravedno oglašen izdajicom, da me najzad svrstaju u red najgorih, zločinaca i pravih neprijatelja naroda, jer Ti najbolje znaš mene već godinama. Ali, neka i ove muke i patnja budu moj doprinos slobodi i sreći hrvatskoga naroda, koga sam uvijek volio i za koga sam sve bio spreman dati. Znam da će doći vrijeme, koje će drugi sud o mome radu dati.*

Prilikom povlačenja ustaške vlade i Pavelića u proljeće 1945. Lorković i Vokić bili su ubijeni pod okolnostima koje još nisu potpuno razjašnjene (očito po Pavelićevoj naredbi). Ubijeni su i prvaci HSS-a Farolfi i Tomašić (ostali prvaci HSS-a tada su oslobođeni).

SLOM

POSLJEDNJI DANI I PROPAST NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE

Opća situacija početkom 1945. i položaj NDH. — Na južnom, zapadnom i istočnom bojištu početkom 1945. njemačke snage su uzimale. Bilo je očito da se Drugi svjetski rat bliži kraju. I na Balkanu je njemačka vojska bila u povlačenju. Titove partizanske jedinice bile su u stalnom brojčanom porastu, pa su od ljeta 1944. organizirane u četiri armije, koje su uz izdašnu vojnu pomoć zapadnih saveznika sve uspješnije djelovale, izvodeći sve zamašnije ofenzivne operacije. Oslobođanje Srbije i Beograda (bio je oslobođen od Nijemaca u oktobru 1944.) bili su potvrda njihove sve veće snage. K tome je NOP bilježio uspjehe i na političko-diplomatskom polju. Sporazumi Tito-Šubašić (zaključeni sredinom juna na otoku Visu i u oslobođenom Beogradu početkom novembra 1944.) otvorili su put međunarodnom priznanju obnovljene Jugoslavije, a da nisu ugrozili bitne rezultate partizanskog pokreta i oslobodilačke borbe, prije svega komunističku prevlast.

Ubacivanjem političara iz emigrantske vlade u zemlju i formiranjem jedinstvene jugoslavenske vlade s komunistima (ta je vlada bila formirana u Beogradu početkom marta, a na čelu joj je bio maršal Tito; Šubašić je u toj vladi bio ministar vanjskih poslova), britanska je politika nastojala spriječiti potpunu dominaciju komunista u poslijeratnoj Jugoslaviji i barem donekle osigurati svoj utjecaj i zaštititi svoje interese. Međutim, prevaga komunista zbog uspješnog ratovanja protiv okupacijskih snaga bila je takva da je ishod toga poteza bio prilično neizvjestan. Tada se u antikomunističkim krugovima na tlu Jugoslavije počelo sve više kalkulirati s rascjepom u antihitlerovskoj koaliciji, tj. sa sukobom između zapadnih demokracija i boljševičke Rusije, što je u izvjesnoj mjeri pothranjivala i sama njemačka promidžba. Stvaralo se uvjerenje da Zapad neće dopustiti pojavu jedne socijalističke (komunističke) jugoslavenske države na Jadranu, koja bi kao privjesak Sovjetskog Saveza ugrožavala britanske interese na Mediteranu. Na toj pretpostavci zasnivale su se kombinacije o povezivanju antikomunističkih snaga na tlu nekadašnje Jugoslavije u jedinstven front koji bi uz pomoć Zapada onemogućio konačnu pobjedu Titova NOP-a.

Poslije oslobođenja Srbije od okupacijskih snaga, borbe Jugoslavenske armije s njom neprijateljskim jedinicama sve više su se prenosile na teritorij Hrvatske. Kako su glavni putovi za povlačenje Nijemaca vodili upravo preko NDH, to su se razne kombinacije za obračun s NOP-om kojega predvode komunisti vezivale za hrvatski prostor i vlast u NDH. U Zagreb su dolazili predstavnici različitih antikomunističkih grupacija, da s ustaškim vođama i ostalim hrvatskim političkim činiteljima pregovaraju o zajedničkom otporu NOP-u. Ustaško vodstvo je prihvaćalo razgovore s njima, ali je u isto vrijeme razmišljalo i o samostalnoj akciji spašavanja hrvatske države prijelazom na stranu saveznika, makar i u posljednjem trenutku.

Planovi i dogovaranja. — Ustaški vrh pružio je u Zagrebu gostoprimstvo crnogorskom federalistu Sekuli Drljeviću. Upravo uz podršku i pomoć ustaških vlasti, on je u ljetu 1944. osnovao *Crnogorsko državno vijeće* kao vrhovni organ samostalne crnogorske države. Početkom aprila 1945. Sekula Drljević je poduzeo akciju osnivanja Crnogorske narodne vojske u koju je namjeravao okupiti Crnogorce koji su živjeli u NDH, zatim one koji su se povlačili iz Crne Gore (to su bili ostaci poraženih četnika Pavla Đurišića) i onih koji su bili na radu u Njemačkoj. Ustaške su vlasti podupirale tu akciju, jer je ona mogla oslabiti NOPi partizane, čiji su uspjesi prijetili uništenjem NDH. No, ta je akcija bila i suviše zakašnjela da bi dala neki rezultat.

Sporazumi Tito-Šubašić i saveznička pomoć Titovim partizanima doveli su Dražu Mihailovića u nezavidan položaj. Ipak, on ne odustaje od svojih planova, a za njihovu realizaciju najprije treba razbiti komuniste i onemogućiti njihovo osvajanje vlasti u jugoslavenskom prostoru. Zato poduzima akciju povezivanja svih antikomunističkih snaga u završnici rata, da bi zajednički spriječili pobjedu komunista. Još u ljeto 1944. Draža Mihailović je uputio svoje emisare u Hrvatsku, i to predsjedniku HSS-a Vladku Mačeku, predlažući mu zajedničko istupanje protiv NOP-a. Preko njega (Mačeka) on se nastojao povezati s hrvatskim domobranstvom. Međutim, Maček nije pokazao interes za Mihailovićev prijedlog. Potkraj aprila 1945. u Hrvatskoj su se ponovno pojavili emisari Draže Mihailovića (bili su to general Svetomir Đukić i odvjetnik Ranko Brašić). Oni su tada u Zagrebu posjetili Mačeka i nadbiskupa Alojzija Stepinca, a obratili su se i ustaškoj vladi. Njihov prijedlog je bio da Srbi, Hrvati i Slovenci stvore *antikomunistički blok* i upute zajedničku izjavu Anglo-Amerikancima. Četnici bi priznali Nezavisnu Državu Hrvatsku s time da se poslije rata izvrši korekcija granica u istočnoj Bosni. Četnici su zastupali stajalište da se zemlja ne smije nikako napustiti jer bi je time prepustili partizanima, a to ne odgovara ne samo Srbima i Hrvatima, nego ni Englezima.

Prema svjedočenju ustaškog ministra vanjskih poslova dr. Mehmeda Alajbegovića (datog u iskazu komunističkim vlastima poslije završetka rata), četnički emisari bili su i kod Pavelića. O tom susretu Alajbegović je izjavio: *Pavelić mi je rekao da je te četnike primio i da im je ispričovijedao da ako su dva čovjeka zatvorena u istu ćeliju, oni se s vremenom počinju svađati i mrziti. No, ako su u dvije odvojene ćelije, počnu kucati jedan drugome na zid, pa s vremenom postanu i prijatelji. Pavelić mi je nadalje rekao da četnici imaju mogućnost kontakta s Englezima...*

Potkraj aprila 1945. situacija za NDH bila je vrlo tmurna i poraz ustaške države bio je neizbježan. Nijemci su se užurbano povlačili, a partizanske snage su zauzimale sve više hrvatskog teritorija i približavale su se Zagrebu. Zajednički borbeni front protiv komunista i NOP-a mogao se formirati samo zanemarivanjem razlika, netrpeljivosti i dotadašnjih neprijateljstava, kako bi se dobila podrška saveznika, u koju su još uvijek naivno vjerovali. Za tu podršku sada je bio zainteresiran i Pavelić, pa je zato i razgovarao s četničkim emisarima, ali nikakav konkretan dogovor nije postignut. Za neku zajedničku akciju očito više nije bilo vremena. Četnički emisari su posjetili i nadbiskupa Stepinca. Taj je posjet bio sračunat u prvom redu na nadbiskupovu posredničku ulogu i utjecaj na Mačeka, a vjerojatno i na Pavelića.

U tom razdoblju (dakle, pred sam kraj rata) politički vrh NDH, a to u prvom redu znači sam poglavnik, uspostavljao je kontakt i s generalom Leom Rupnikom, koji je u Sloveniji pod njemačkim okriljem predvodio slovensko domobranstvo. Pomišljalo se i na povlačenje svih hrvatskih i slovenskih vojnih snaga prema Istri, što bi - pretpostavljalo se - potaknulo iskrcavanje Anglo-Amerikanaca na tlo Istre. General Rupnik i ljubljanski biskup Gregor Rožman uputili su 21. aprila 1945. Paveliću, Mačeku i nadbiskupu Stepincu zajednički *memorandum* u kojem zagovaraju okupljanje svih postojećih snaga u zemlji kako bi se stvorila antikomunistička koalicija. Ta bi se koalicija suprotstavila NOP-u i zadobila naklonost saveznika koji bi tada uspješno intervenirali u korist nacionalnih snaga. U memorandumu se predlaže osnivanje zajedničkog reprezentativnog tijela - Komiteta nacionalnog otpora Srba, Hrvata i Slovenaca. Autori memoranduma računali su na oružane snage NDH. Računajući na osjetljivost Hrvata prema jugoslavenskom rješenju, Rupnik i Rožman zalažu se u memorandumu za kompromis dvaju gledišta i najavljuju mogućnost konfederativnog rješenja koje bi odgovaralo Velikoj Britaniji i SAD. Naime, oni polaze od činjenice da su se zapadni saveznici i Sovjetski Savez već složili o obnovi Jugoslavije. Memorandum je tražio uključivanje u akciju i Vladka Mačeka koji u inozemstvu uživa određeni ugled. Zato se od Pavelića tražilo da potpisnicima memoranduma omogući kontakt s Mačekom.

Sve kombinacije o zajedničkoj borbi antikomunističkih snaga poništavalo je nezadrživo napredovanje Jugoslavenske armije, izdašno potpomognute od onih istih saveznika, od kojih su te snage očekivale pomoć.

Sovjetski prijedlozi poglavniku Paveliću¹. — Ujesen 1944. poglavnik Pavelić primio je povjerljivo izvješće od glavara stalnog trgovačkog predstavništva NDH u Ziirichu (Švicarska) Josipa Milkovića. U tom izvješću Milković javlja poglavniku da ruska strana traži »dodir« za zaključenje eventualnog sporazuma. Ta sovjetska ponuda u svom izvornom obliku glasi: *Vi trebate hrvatsku državu. Mi nemamo ništa protivno. Ako pristanete na naš prijedlog, mi ćemo priznati hrvatsku državu i nećemo ništa protiv nje poduzimati. Vaš režim ne zanima nas, i vi ćete imati našu potporu. Mi trebamo prilaz k Jadranskom moru i zato i prolaz za*

1 O ovoj epizodi posljednjih mjeseci NDH pisao je Jere Jareb u *Časopisu za suvremenu povijest* br. 1 /1995. Prilog je naslovio »Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od septembra 1944. do februara 1945«. Autor priloga pretpostavlja s razlogom da ćemo o svemu sigurno više saznati kada nam budu pristupačni i sovjetski izvori.

naše čete kroz vaše područje i to tako, da za vrijeme prolaza naših četa ne padne protiv njih niti jedan hitac s vaše strane.

Sovjetska ponuda stigla je u vrijeme kad su saveznici tijekom ljeta 1944. na europskim bojištima sve uspješnije lomili njemačku vojnu silu (iskrcavanje saveznika u Normandiji i njihovo napredovanje na zapadu, te sovjetska ofenziva na istoku) i kad su se sovjetske snage preko Mađarske postupno približavale granicama NDH. Namjere sovjetskog vodstva bile su posve jasne: sovjetske vojne snage treba dovesti što prije do jadranske obale, i to prije anglo-amerikanskih, i tako ih preteći u zauzimanju Trsta. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da je Pavelić tu rusku ponudu odbio. Njemački zapovjednik na Jadranu admiral Joachim Lietzmann Pavelićevu odluku popratio je napomenom:... *jer vjeran vjekovnoj tradiciji svoje zemlje i njenoj zapadnjačkoj misiji, nije mogao raditi protiv svoga protukomunističkog uvjerenja, niti se ogriješiti o svoju političku prošlost, koja je već od 1918. stajala u znaku protukomunističke borbe.*

Međutim, sovjetska strana nije odustala od pokušaja da od Pavelića izbori prolaz Crvene armije preko NDH do istočne obale Jadrana. U martu 1945. Pavelić je primio pismo ruskog diplomata Aleksandra Efremovića Bogomolova (sovjetski veleposlanik kod francuske vlade u Parizu), koji u ime Sovjetskog Saveza obavještava Pavelića, da bi SSSR priznao Nezavisnu Državu Hrvatsku uz stanovite uvjete. To su: prvo, NDH će propustiti sovjetske trupe do svoje jadranske obale; drugo, NDH će dozvoliti slobodu rada Komunističkoj stranci; i treće, NDH će se obvezati, da neće nikada pristupiti nikakvom antisovjetskom savezu. Pavelić je ponovno sovjetski prijedlog odbio.

Upoznavajući dr. Stijepu Perića (bivšeg ministra vanjskih poslova NDH) sa sadržajem sovjetske poruke, Pavelić je svoje odbijanje popratio objašnjenjem, da bi ga komunisti prevarili, te da bi mu *prvom prilikom zakrenuli vratom.*

Da je vodstvo SSSR-a (a to znači Staljin) uputilo poglavniku Paveliću navedene prijedloge, postoji nekoliko potvrda od različitih osoba, koje je Pavelić o tome informirao.²

I sam je kasnije u emigraciji o tome javno progovorio. Uradio je to u razgovoru s talijanskim novinarom, objavljenom u listu *Epoca* (Milano) u oktobru 1952. (Taj je razgovor u hrvatskom prijevodu Pavelić tiskao u studenom iste godine u svom listu *Hrvatska*, koji je izlazio u Buenos Airesu.) Pavelić najprije potvrđuje podatak da su mu Sovjeti svoj prijedlog prvi put dostavili preko hrvatske trgovačke delegacije u Zurichu, pa dodaje da su mu potom ponudu donijela i dva časnika ruske vojske, koja se tada nalazila na mađarskoj granici, a koji su prešli preko borbene linije kao parlamentarci. Prema dostavljenom prijedlogu - piše Pavelić - *Sovjetski Savez traži prolaz svojih trupa do Jadranskog mora, a za uzvrat bi garantirao hrvatsku neovisnost, pa bi poglavnik ostao na vlasti. Pavelić je talijanskom novinaru izjavio da bi prihvaćanje sovjetskog prijedloga značilo izdaju Hrvatske. Dodao je: *Moj hrvatski duh i duboka katolička vjera spriječili su, da pregovaram sa Sovjetima, koje sam uvijek držao neprijateljima broj 1. Povrh toga nisam bio tako naivan, da bih povjerovao, da će Rusi zaista obećanje održati. Nije trebalo biti osobito mudar za predvidjeti, kakva bi bila sudbina Hrvatske, a i moja, da sam otvorio vrata kuće. Kasnije je bilo jasno, što su htjeli Rusi. Htjeli su, prešavši preko Hrvatske stići u Trst prije nego saveznici.**

Posve je, dakle, sigurno da su Sovjeti potkraj 1944. i početkom 1945. u više navrata Paveliću dostavili prijedloge u kojima je glavna točka bila dozvola sovjetskim trupama da iz južne Mađarske prijeđu preko hrvatskog teritorija do istočne jadranske obale i do Trsta. Pavelić je to odbijao pozivajući se na svoja čvrsta antikomunistička uvjerenja. Uz to je izrazio i sumnju u iskrenost sovjetskih garancija. Očito nije vjerovao u mogućnost održanja NDH u

² U navedenom prilogu Jere Jareb donosi redom sva do sada poznata svjedočanstva.

sferi sovjetskog utjecaja. Nije vjerovao da bi ga Sovjeti zadržali na vlasti, koju je toliko volio, izrazivši se figurativno da bi mu *prvom prilikom zakrenuli vratom*.

Sovjetski prodor do Jadrana preko Hrvatske omogućio bi eventualnu sovjetsku invaziju u Sjevernu Italiju, a to bi pak imalo teške posljedice ne samo za Italiju, nego i za Francusku, gdje je Komunistička partija bila prilično jaka. U danim okolnostima općeg stanja na bojištima potkraj 1944. Staljinov prijedlog bio je ne samo vojno-strateški potez sračunat na što brže slamanje Hitle-rove Njemačke, nego i dio sovjetskih planova za učvršćivanje poslijeratnog utjecaja u jugoistočnoj Europi. Nadmetanje SSSR-a s druga dva partnera u antihitlerovskoj koaliciji - Velikom Britanijom i Sjedinjenim Američkim Državama - za sfere utjecaja bila je konstanta u njihovim odnosima u cijelom ratnom razdoblju. U traženju odgovora na pitanje u kojoj su mjeri ponuđena sovjetska jamstva za daljnji opstanak hrvatske države doista bila iskrena, valja podsjetiti na sovjetsku podršku Titovim partizanima i sovjetsku bezrezervnu opredjeljenost obnovi Jugoslavije. To je SSSR već utvrdio sa svojim saveznicima na Zapadu.

Uostalom, sovjetski prijedlog Paveliću umnogome podsjeća na sličan prijedlog rumunjskom kralju 1944., a njegov završetak je poznat. Ratne operacije saveznika tekle su pobjedonosnim tijekom, a sudbina Nezavisne Države Hrvatske i nakon Staljinove ponude ostala je čvrsto vezana za sudbinu Njemačke.

Memorandum vlade NDH. — Iako je poglavnik Pavelić u ljeto 1944. energičnom akcijom spriječio zavjerenike da prevedu NDH u tabor zapadnih saveznika, uoči kraja rata i sam je to pokušao uraditi. Usporedo s kontaktima koji su se nizali u nastojanju da se stvori antikomunistička koalicija i zajedničkog obraćanja saveznicima, ustaški vrh je poduzimao i vlastite akcije za spašavanje NDH u dodiru sa saveznicima. Tražila se veza sa saveznicima preko Vatikana, a poslanik NDH u Berlinu Vladimir Košak stupio je u vezu sa savezničkim zapovjedništvom u Njemačkoj preko stožera admirala Karla Donitza (poslije Hitlerova samoubojstva bio je kratkotrajni šef Trećeg Reicha), koji je i sam razgovarao sa saveznicima o polaganju oružja. Košak je kod saveznika pokušao izboriti opstanak NDH, ali bez rezultata.

Posljednji pokušaj spašavanja Nezavisne Države Hrvatske (i to u posljednji čas) izvršen je upućivanjem *memoranduma hrvatske vlade* Anglo-Amerikancima. Memorandum je sastavljen samo nekoliko dana prije povlačenja ustaške vlade i poglavnika iz Zagreba. Sastavljanje teksta memoranduma bilo je povjereno Ivi Bogdanu, glavnom ravnatelju za promidžbu, a u tome su mu trebali pomoći Edo Bulat i Mehmed Alajbegović. Hrvatski original je bio dovršen 3. maja u večernjim satima. Nakon što je hrvatski tekst odobrio poglavnik Pavelić, dokument je preveden na engleski jezik. Rano u zoru, 4. maja 1945., sastala se ustaška vlada, da bi svi ministri potpisali memorandum koji je zatim zrakoplovom otpremljen saveznicima, u stožer feldmaršala Harolda Alexandra u Južnoj Italiji. Memorandum je trebao predati ministar Vjekoslav Vrančić, koji je iz Zagreba otišao posebnim zrakoplovom u pratnji trojice zarobljenih savezničkih avijatičara.

U memorandumu se posebno isticala potreba daljeg održavanja Nezavisne Države Hrvatske. Naglašavalo se da ta država ne pripada fašističkom bloku i da se ne bori za fašističku ideologiju, već da je vodila hrvatski nacionalni obrambeni rat. Kad se očekivalo savezničko iskrcavanje, u ljeto 1944. na obale Dalmacije, hrvatska vlada - kaže se u memorandumu - izdala je zapovijed da se hrvatske oružane snage ne suprotstavljaju saveznicima. Sada se vlada NDH - navodi se dalje - želi staviti pod okrilje saveznika i spremna je prihvatiti arbitražu Velike Britanije i SAD. Ističe se mogućnost borbe protiv NOP-a koji ne ugrožava samo Hrvate, nego i druge narode iz njihova susjedstva.

Misija Vjekoslava Vrančića nije uspjela. Odgovor Anglo-Amerikanaca nije nikada stigao. Za neuspjeli odlazak Vrančića hrvatska javnost nije ništa znala. U pozitivan rezultat

očito nije vjerovao ni sam poglavnik: samo dva dana poslije upućivanja memoranduma, tj. 6. maja 1945., s vladom i ostacima ustaških i domobranskih jedinica napustio je Zagreb, povlačeći se prema austrijskoj granici.

Povlačenje. Blajburška tragedija. — Napuštanje Zagreba i Hrvatske bilo je izvršeno bez valjane vojničke i političke pripreme. Uz glavninu hrvatske vojske (činile su je ustaške i domobranske postrojbe), išlo je mnoštvo civila - žene, djeca, starci - koji su bježali, bojeći se partizana. Prilikom povlačenja Pavelić je zastao u Rogaškoj Slatini, gdje je donio odluku da se vojska i dalje povlači prema Koruškoj i da se s oružjem preda Englezima, a nipošto partizanima. Sam je s oružanom pratnjom krenuo u unutrašnjost Austrije, prema pokrajini Salzburg u američkoj zoni, a zapovjedništvo nad kolonama u povlačenju imali su pojedini generali. Smjer kretanja bio je Celje-Slovenj Gradec-Dravograd, a onda prema Bleiburgu, malom austrijskom gradiću uz slovensko-austrijsku granicu.

Napuštajući Hrvatsku i bježeći prema zapadu, svi su se nadali da će ih u Austriji prihvatiti savezničke (anglo-američke) snage. No, na poljima ispred Bleiburga zaustavila ih je engleska vojska i ubrzo opkolile postrojbe Jugoslavenske armije. Tada su (a bilo je to 15. maja 1945.) general Ivo Herenčić i ustaški pukovnik Danijel Crljen kao hrvatski pregovarači otišli u blajburški dvorac, gdje ih je primio britanski brigadni general Patrick Scott. Engleski general im je kratko izjavio da hrvatska vojska mora položiti oružje pred partizanima. Pri tome se pozivao na upute feldmaršala Alexandera. Pregovarači su generalu Scottu objašnjavali da se ne radi o vojsci, nego o narodu koji napušta zemlju, da bi se spasio od komunista. Crljen je naglasio da po običajima svih kulturnih naroda, politički emigranti uživaju zaštitu, no general je uzvratio da je to politika, a da je on vojnik i da ne može ulaziti u politiku. Zatim je zatražio da se vojne postrojbe i nagomilani narod predaju partizanima u roku od jednog sata. Kad je minuo rok za predaju, bile su istaknute bijele zastave. Vojnici su odbacivali oružje, a pojedine manje skupine uspjele su odbjeći u obližnje šume. Golemo mnoštvo, vojnike i građane, Englezi su tada tenkovima natjerali u redove. Potom su se povukli prepuštajući ih na milost i nemilost partizanima, koji su ih tjerali natrag u Titovu Jugoslaviju. Tek je mali broj izbjegao partizansko zarobljavanje i dospio u engleske zarobljeničke logore u Italiji.

Tisuće zarobljenika u dugim kolonama krenule su prema domovini. Čim su prešli austrijsko-slovensku granicu, nad njima su izvršeni masovni masakri kod Dravograda i Maribora, a pojedine skupine hrvatskih vojnika okrutno su pogubljene i u nekim slovenskim mjestima zajedno sa slovenskim domobranima, crnogorskim jedinicama i četničkim skupinama, koje su se također povlačile kroz Sloveniju i koje su Englezi predali partizanima.

Svi oni koji su preživjeli ubijanje kod Dravograda i Maribora, kao i na drugim mjestima, morali su poći na *križni put* na kojemu su bili izloženi strahovitim mukama. Izručeni zarobljenici kretali su se u zemlju na razne načine, a najviše ih je išlo pješice. U dugim kolonama pješice su se kretali od logora do logora (čak do Makedonije), iscrpljivani glađu i žeđu, a k tome izvrgnuti i surovom maltretiranju vojne pratnje, koja je ubijala iznemogle ili one koji su pokušavali pobjeći. Zato se brojno stanje zarobljenika u kolonama stalno smanjivalo, pa je to dugotrajno, iscrpljujuće kretanje zarobljenog ljudstva nazvano i *marševima smrti*.

Teško je utvrditi broj žrtava pokolja nakon zarobljavanja kod Bleiburga uz slovensko-austrijsku granicu ili onih na *križnom putu*. Približne procjene govore o desecima tisuća ljudi.

Kada je započelo povlačenje ustaških i domobranskih jedinica i ustaške vlade, Zagreb je napustio i Vladko Maček. Ustaške vlasti su mu omogućile odlazak iz Hrvatske, pa se Maček sa svojom obitelji i najbližim suradnicima povukao najprije u Austriju (u američku

zonu), a zatim se prebacio dalje na Zapad. Najprije je boravio u Parizu, a onda je otišao u SAD, gdje je u emigraciji proveo ostatak života (umro je u Washingtonu 1964.).

Sudbina zlata i novca NDH. — Poglavnikom odredbom, objavljenom potkraj oktobra 1941., sav novac i vrijednosti koje su bile vlasništvo bivše Jugoslavije, kao i sav novac i dragocjenosti zaplijenjene od privatnika, morali su se predati najbližim državnim poreznim uredima ili državnoj banci i njezinim podružnicama. Izvršenjem te odredbe NDH je došla do određene imovine, koja se sastojala od različitih vrijednosnih elemenata (zlatne šipke, zlatnici, nakit, strana valuta), a koja je bila pohranjena u trezorima Hrvatske državne banke i Državne riznice.

NDH je 1941. iz trezora Narodne banke Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu dobila oko 1200 kg zlata i to je bila glavna imovina Hrvatske državne banke. U maju 1944. Njemačka je Hrvatskoj državnoj banci za plaćanje tranzitnog prometa preko područja NDH prodala 358 kg zlata, koje je bilo legalno izneseno u Švicarsku i pohranjeno u Švicarskoj narodnoj banci. Početkom avgusta 1944., bez švicarske dozvole, Hrvatska državna banka je ilegalno uvezla u Švicarsku 980 kg zlata i pohranila ga u Švicarskoj narodnoj banci. Tu drugu pošiljku hrvatske su vlasti već u septembru 1944. nastojale vratiti natrag u Hrvatsku, ali - upravo zbog ilegalnog uvoza - nastale su teškoće. Sva nastojanja hrvatske vlade da taj polog vrati u domovinu nisu uspjela. Švicarska je vlada blokirala hrvatsku imovinu i nakon sloma NDH, točnije 10. jula 1945., predala je Narodnoj banci Jugoslavije.

O zlatu i novcu NDH prenijetom u izbjeglištvo u vrijeme sloma NDH i o njegovoj sudbini kolala su različita nagađanja, pa i ono da je hrvatsko zlato, izvezeno iz domovine početkom maja 1945., pohranjeno u Vatikanu. Međutim, dokumentacija Hrvatske državne banke i Državne riznice te OZNE i UDB-e (pohranjena u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu) omogućila je rekonstrukciju događanja i uvid u stvarnu sudbinu hrvatskog zlata. Pri tome su osvijetljene uloga i aktivnost pojedinih visokih ustaških dužnosnika, odnosno časnika ustaške vojnice, u tim zbivanjima. Prebacivanje zlata u Austriju, raspodjela i prisvajanje dijelova prenijetih količina od strane pojedinaca izazvali su međusobna sumnjičenja i sukobe sudionika toga pothvata.³

Posljednjih dana postojanja NDH povjerenik Hrvatske državne banke dr. Mirko Puk preuzeo je iz njenog trezora pohranjene poluge zlata te zbirku zlatnog, srebrnog i bakrenog novca, kao i izvjesnu količinu strane valute te različitog nakita i satova. Sve su te vrijednosti bile spakirane u 46 sanduka, od kojih su 32 pohranjena u franjevačkom samostanu na Kaptolu u Zagrebu, a za ostalih 14 je određeno da se odnesu u izbjeglištvo. Uz zlato u šipkama i zlatnike bila je još i filatelistička zbirka Ravnateljstva pošta u Zagrebu. Te vrijednosti iznesene su iz domovine 7. maja 1945. u vrijeme kada su ustaške vlasti napuštale Zagreb i Hrvatsku. Prema naknadnoj provjeri, izneseno je oko 290 kg zlata (u toj količini je zlato iz Hrvatske državne banke i 47 kg zlata iz Državne riznice). Zlato i zlatnici bili su spakirani u 13 sanduka, dok su u jednom sanduku bile razne valute, najviše njemačke marke i talijanske lire, te jedna kasetna dragulja.

Zlato i ostale dragocjenosti pohranjene na Kaptolu predane su kasnije Narodnoj banci Jugoslavije, centrali u Zagrebu.

Sanduci sa zlatom i ostalim vrijednostima, namijenjeni da se ponesu u izbjeglištvo, bili su utovareni u dva kamiona i u automobil dr. Mirka Puka. Kamioni i Pukov automobil (kojim je i on sam napuštao Hrvatsku) krenuli su iz dvorišta zgrade Hrvatske državne banke u Jurišićevoj ulici u Zagrebu prema Krapini s namjerom da se pridruže koloni Glavnog ustaškog stana na čelu s poglavnikom.

³ Problematiku hrvatskog zlata u posjedu NDH istraživao je dr. Jere Jareb, pa je svoje rezultate objavio u knjizi *Zlato i novac NDH izneseni u inozemstvo 1944. i 1945.*, Zagreb 1997.

Pred Krapinom kamion u kojem je bila uz druge različite vrijednosti i filatelistička zbirka zastao je u kvaru, pa je zbirka po nalogu generala Vilka Pečnikara prenesena u drugi kamion. Kada je taj kamion s kolonom stigao u Austriju, zbog vijesti o blizini Rusa, nastala je panika i rasulo, pa je kamion s filatelističkom zbirkom napušten (10. maja 1945.) i o njemu i zbirci se više ništa ne zna.

Sanduci sa zlatom i automobil s Pukom stigli su do Rogaške Slatine. Tu je Puk u svoj automobil uzeo još jedan sanduk zlata i torbu strane valute, pa je s dva sanduka zlata nastavio put prema Austriji. No, prije prelaska granice upao je u partizansku zasjedu. Dva sanduka zlata pala su u partizanske ruke, a sam Puk se bijegom uspio spasiti. Međutim, nekoliko dana kasnije uhvaćen je i od Engleza izručen jugoslavenskoj vojsci.

U kamionu, koji je dalje krenuo bilo je 12 sanduka zlata, valute i dragulja. Uz velike peripetije sanduci su stigli do blizine mjesta Wolfsberga. Tu je ustaški bojnik Josip Tomljenović uspio razbiti jedan sanduk i podijeliti zlatnike nazočnim časnicima i vojnicima. Ostalih 11 sanduka smješteno je 18. maja u franjevačkom samostanu u Wolfsbergu, u kojem je tada boravio dubrovački franjevac i sociolog dr. fra Bonifacije Perović. Najodgovorniju ulogu pri spašavanju i smještanju zlata u tom trenutku imao je visoki ustaški dužnosnik Božidar Kavran.

Početkom jula 1945. došao je iz Rima u Wolfsberg svećenik dr. Krunoslav Draganović i za potrebe emigranata u Italiji uzeo dva sanduka zlata (u jednom su bile samo zlatne šipke) te ih otpremio u Rim. Pošto je manji dio potrošio za pomoć u Italiju prispjelim hrvatskim emigrantima, zlato mu je oduzeo general Pečnikar, koji je njime samovoljno raspolagao i trošio ga bez ikakva obračuna. Podatke o utrošku tog zlata nije uspio dobiti ni tročlani odbor, koji je bio formiran kao nadzorni organ od strane visokih ustaških dužnosnika koji su se nalazili u Italiji.

Poslije boravka Krunoslava Draganovića u samostanu u Wolfsbergu ostalo je devet sanduka zlata. Njih je sredinom jula 1945., po naredbi poglavnika Pavelića (koji je konspirativno boravio u blizini Salzburga), preuzeo ustaški dopukovnik Frane Šarić i dopremio u Radstadt (pokrajina Salzburg). Jedan od navedenih sanduka sadržavao je valute i kasetu dragulja. Uz dopukovnika Šarića u premještanju sanduka iz Wolfsberga u Radstadt sudjelovao je i general Ante Moškov, koji je kontaktirao s dobro skrivenim Pavelićem. Šarić i Moškov su zlato izvadili iz sanduka i stavili u benzinsku bačvu, koju su zakopali u blizini Radstadta. Valute nisu zakopali, već su ih podijelili. Međutim, nakon nekoliko dana zakopano zlato su izvadili, podijelili u tri dijela i zakopali odvojeno na druga mjesta, također u okolici Radstadta. Za ta mjesta - osim njih - znao je još samo ustaški bojnik Marko Čavle, u blizini čijeg prebivališta (i uz njegovu pomoć) je zlato i bilo zakopano. Premještanje zlata je uslijedilo s namjerom da mu se zamete trag, a zbog gubitka povjerenja u Pavelića i razočaranja aktera cijele akcije u njegovo vođenje hrvatske politike.

Razlog koji je Moškova naveo na razočaranje u Pavelića bilo je opće rasulo hrvatske vojske, stradanje vojnika i civila u povlačenju, zarobljavanje i vraćanje u domovinu, kao i izručenje dijela hrvatske vlade partizanima. Naime, prije povlačenja iz Zagreba Pavelić je pokazivao Moškovu (i još nekim ustaškim dužnosnicima) navodno pismo Engleza o njihovu prihvaćanju hrvatske vojske i političara koji neće biti izručeni jugoslavenskoj vojsci i vlastima. Moškov je sada zaključio da je to bilo samo Pavelićevo zavaravanje i da nikakvog pisma s engleskim jamstvima nije bilo, pa je Pavelića optuživao kao najodgovornijeg za tragična događanja nakon napuštanja domovine, kao i za mnoge poteze u vrijeme postojanja NDH. Prosudbama Moškova pridružio se i Šarić, koji također nije vjerovao u priču o engleskom pismu, pa su zajedno odlučili da zlato ne dođe u Pavelićeve ruke.

Poslije prijenosa zlata iz Wolfsberga u Radstadt, Moškov i Šarić su se još jednom sastali s Pavelićem u drugoj polovici jula 1945. Tom prigodom Moškov je otvoreno predbacio Paveliću pogrešno vođenje hrvatske politike, pa je tada došlo do potpunog razlaza Moškova i Šarića s poglavnikom.

Od 13 sanduka zlata, iznesenih iz Zagreba, ostalo ih je osam (dva su propala u autu dr. Mirka Puka, jedan je bio razdijeljen kraj Wolfsberga, a dva je dr. Draganović odnio u Rim). Svaki je sanduk sadržavao približno oko 22 kg zlata, što znači da je od prvobitne količine ponese iz Zagreba u okolici Radstadta bilo zakopano oko 180 kg zlata i jedna kasetna dragulja.

O sudbini zlata i dragulja, koji su bili zakopani u okolici Radstadta, postoje određeni podaci u svjedočenjima pojedinaca koji ili su sudjelovali u trošenju zlata ili su o tome nešto saznawali (iskazi Moškova komunističkim vlastima 1947., svjedočanstva dr. Lovre Sušica i drugih). Na temelju niza dokumenata utvrđeno je da su se Marko Čavić i Josip Tomljenović u septembru 1945. preselili iz Austrije u Italiju. U međuvremenu, Moškov i Šarić bili su u ilegalnom posjetu Hrvatskoj s ciljem da provjere vijesti o velikoj aktivnosti hrvatske gerile protiv komunističke vlasti. Za boravka u sjevernoj Hrvatskoj vidjeli da su te vijesti neistinite. Moškov i Šarić su se vratili u Austriju, pa potom prešli u Italiju, gdje su boravili od oktobra 1945. do jula 1946. Pred odlazak iz Austrije Moškov je iskopao i prenio u Italiju dio zlatnika (850), tamo ih promijenio u lire i kupio auto, a ostatak (760 zlatnika) pohranio u sef banke Conigliano. Moškov je dio zlatnika (1037) u kolovozu 1946. predao Božidaru Kavranu, koji je trebao sredstva za organiziranje poznate akcije upada ustaške grupe u Jugoslaviju, nazvane »operacija gvardijan«.

Moškov je u Italiji saznao da se Čavić i Tomljenović s obiteljima nalaze u okolici Padove, pa se tamo s njima i sastao. Kad su Englezi uhapsili Moškova i Šarića, Čavić i Tomljenović su otišli u Argentinu (smjestili su se u gradu Cordobi). Njihov odlazak u Argentinu uslijedio je prije izručenja Moškova jugoslavenskim vlastima, dakle, prije marta 1947. Dok su Moškov i Šarić čekali na izručenje, Marko Čavić je prešao u Argentinu i sa sobom ponio znatan dio hrvatskog zlata iznesenog iz domovine.

Arhivska građa je omogućila pouzdanu rekonstrukciju burnih događanja oko zlata NDH iznesenog u izbjeglištvo. Iz te građe proizlazi da ništa nije pohranjeno u Vatikanskoj banci, već da su zlato, dragulji i strana valuta, zakopani u Austriji, dospjeli u ruke nekolicine ustaških emigranata, koji su ih trošili po svom nahodanju. Jedino je filatelistička zbirka Ravnateljstva pošta u Zagrebu očito završila u rukama stranaca.

DRUGA USTAŠKA EMIGRACIJA

Pavelić ponovno u emigraciji. — U vrijeme sloma NDH krajem Drugog svjetskog rata, domovinu je napustio znatan broj političkih djelatnika vezanih za ustaški pokret i ustašku vlast, ali i pripadnika drugih orijentacija (pristaše HSS-a, katolički intelektualci, kulturni i javni djelatnici), koji su se pribojavali komunističke represije. U emigraciji se po drugi put našao Ante Pavelić, s kojim se iz Hrvatske povukla i hrvatska vlada na čelu s predsjednikom Nikolom Mandićem. Dio vlade uspio se prebaciti dalje na Zapad, a druge hrvatske ministre saveznici su izručili Titovoj Jugoslavenskoj armiji. Bili su to Nikola Mandić, Muhamed Alajbegović, Julije Makanec, Pavao Canki, Živan Kuveždič, Nikola Steinfl i nekadašnji ministar Mile Budak. Njih su komunističke vlasti osudile na smrt i pogubile. Sam Pavelić s najužom pratnjom uspio je stići do američke zone i smjestiti se u malom mjestu u Leingreithu. No, na vijest o izručenju dijela ustaške vlade, izgubio mu se trag. Pavelić je prešao u duboku konspiraciju. Savezničke vlasti su nastojale otkriti njegovo skrovište, ali u tome nisu uspjele.

U dubokoj ilegali Pavelić je ostao sve dok nije pripremljen njegov prijelaz u Italiju. Ujesen 1946. Pavelić je napustio Austriju: prurušen u fratra i s peruanskom putovnicom prelazi u Italiju. Preko Venecije i Firenze stigao je u Rim, gdje je počeo okupljati svoje suradnike. Tu je formirao *Hrvatski državni odbor*, kojemu su na čelu bili Lovro Sušić, Mate Frković i Božidar Kavran.

Nakon nekog vremena, Pavelić se preko Atlantika prebacio u Južnu Ameriku u Buenos Aires u Argentini. Tu je od prije rata djelovala ekspozitura ustaške organizacije *Hrvatski domobran*. Oko te organizacije Pavelić je počeo okupljati hrvatske emigrante s programom borbe protiv jugoslavenske države. Na vlasti u Argentini tada je bio general Juan Peron, koji je Paveliću pružio utočište i zaštitu.

Novo organiziranje i pojačano djelovanje. — U povodu proslave desete godišnjice proglašenja Nezavisne Države Hrvatske 1951. Pavelić je objavio popunjavanje Hrvatske državne vlade. Naime, kako rekosmo, dio vlade je pri povlačenju bio zarobljen, izručen JA i pogubljen. Vladu su sada sačinjavali istaknuti ustaški prvaci: Džaferbeg Kulenović, Andrija Artuković (ministar unutarnjih poslova), grof Petar Pejačević (ministar vanjskih poslova), Vjekoslav Vrančić (potpredsjednik vlade), Andrija Ilić (ministar prosvjete), Rafael Boban (ministar oružanih snaga), Jozo Dumandžić (ministar pošta, telefona i telegrafa), Ivica Frković (ministar šuma i ruda), te Stjepan Hefer, Himlija Bešlagić i Jozo Turina kao ministri bez resora. U Argentinu su tada pristizali i drugi ustaški emigranti, koji se okupljaju pod Pavelićevim vodstvom i razvijaju sve veću političku aktivnost. I sam Pavelić je vrlo aktivan. U emigrantskom tisku objavljuje razne izjave, članke i govore i u njima oštro napada jugoslavenski komunistički režim pod čijim plaštem se provodi velikosrpska hegemonija.

U ljeto 1954. Pavelić se u Buenos Airesu sastao s Milanom Stojadinovićem (također nastanjenim u tom gradu). Prema pisanju hrvatskog i srpskog emigrantskog tiska, cilj njihova sastanka je bio da se ispita mogućnost zajedničkog nastupa Hrvata i Srba u izbjeglištvu protiv zajedničkog neprijatelja - komunističkog režima u Jugoslaviji. Radilo se, naime, o planu stvaranja posebnih država Hrvatske i Srbije poslije razbijanja Jugoslavije i o uspostavljanju dobrosusjedskih odnosa među njima. Vijest je kasnije potvrđena s jedne i s druge strane. O pregovorima je Stojadinović izjavio: *Ja sam dr. Pavelića smatrao najvećim i najsposobnijim hrvatskim državljanikom, koji je znao što hoće i bio spreman podnijeti odgovornost za svoje političke poteze. Držim da iza njegove politike stoji većina hrvatskog naroda i zato sam smatrao umjesnim i korisnim da se s njime sporazumim.* Pregovori su toliko uznapredovali da je već bio pripremljen i tekst sporazuma, ali je njegovo potpisivanje odgođeno.

Pavelić je nastavio akciju okupljanja svojih pristaša u emigraciji, pa je Argentina, odnosno Buenos Aires, bio glavno stjecište ustaških emigranata. Nova akcija Ante Pavelića bila je osnivanje *Hrvatske državotvorne stranke*. Zapravo, bilo je to novo ime za ustaški pokret: ono je bilo primjerenije poratnom razdoblju poslije poraza fašizma i nacizma s kojima je ustaški pokret bio povezan. No, uskoro (1956) Pavelić nastoji proširiti svoju emigrantsku političku aktivnost pretvaranjem stranke u *Hrvatski oslobodilački pokret (HOP)*. HOP-a zasnivala se na načelima iz prve ustaške emigracije. Središnjica HOP-a nalazila se u Buenos Airesu, a imala je ogranke u zemljama Zapadne Europe, SAD-a, Kanade i Australije.

Podjele i programi. — Na šesnaestu obljetnicu uspostave NDH (10. aprila 1957.) izvršen je atentat na Antu Pavelića. Te je večeri u Lomas del Palomar, predgrađu argentinskog glavnog grada, u blizini kuće u kojoj je stanovao, Pavelić iz neposredne blizine zadobio dva hitca (u leđa i ključnu kost). Napadač je uspio iščeznuti u tami, a Pavelić je prevezen u sirijsko-libanonsku bolnicu. Tamo se ustanovilo da je ranjeni inženjer Pablo Aranjos, građevinski poduzetnik, zapravo poglavlник Ante Pavelić. Okolnosti koje su zatim nastale bile su nepovoljne za Pavelića: padom Perona izgubio je izravnu podršku službenih

argentinskih krugova u času kad je jugoslavenska vlada ponovno tražila njegovo izručenje. Poslije izvjesnog oporavka, Pavelić je napustio Argentinu i prešao u Čile. Četiri mjeseca je boravio u Santiagu, a zatim se prebacio u Francovu Španjolsku. U Madrid je stigao 29. novembra 1957.

Pavelić je tada iz Madrida uspostavio veze sa svim organizacijama HOP-a diljem europskih država. U Madrid su k njemu dolazili suradnici iz raznih krajeva: ne samo Europe, nego i iz prekomorskih država. Makar su mu pružile utočište, španjolske vlasti nisu Paveliću dopuštale da javno nastupa. Ipak se u ljeto 1958. javio, ali ne u Španjolskoj. Iz Madrida je u München uputio *Poruku* Saboru hrvatskih društava, koji se tamo održavao. U poruci je apelirao za zajednički rad i borbu, da se *čim skorije izpuni obća želja celog Hrvatskog Naroda za oslobođenje i za ponovnu uspostavu Nezavisne Države Hrvatske*. No, već tada su se javljale emigrantske grupe koje su se distancirale od Pavelića, a taj će se proces nastaviti i dalje, naročito poslije Pavelićeve smrti, 28. decembra 1959. u Madridu.

Poslije Pavelićeve smrti - prema njegovu testamentu - vrhovni starješina HOP-a postao je Stjepan Hefer, bivši narodni zastupnik Hrvatske seljačke stranke (njega je poslije smrti naslijedio Ante Bonifačić). To je izazvalo nezadovoljstvo u redovima starih ustaša, pa se tada jedna skupina ustaških emigranata odvojila u posebnu organizaciju pod istim imenom, a na čelu joj je bio Vjekoslav Vrančić. Dok je ustaški pokret u doba prve emigracije (1929-1941) bio jedinstvena i čvrsto povezana organizacija, sada je bio zahvaćen procesom podjele u nekoliko skupina.

Proces, započeo za Pavelićeva života, nastavio se poslije njegove smrti ubrzanim ritmom. Iz matične organizacije Hrvatskog oslobodilačkog pokreta nastalo je više ustaških grupacija pod raznim imenima: *Ujedinjeni Hrvati*, *Hrvatski Domobran*, društva *Dr. Ante Pavelić*, *Dr. Ante Starčević*, *Jure Francetić* i dr. Iako razjedinjene, sve organizacije proizašle iz HOP-a ipak su imale jedinstven politički program: ponovna uspostava Nezavisne Države Hrvatske u njezinim povijesnim granicama.

Nakon Što je 1955. došao u sukob s Pavelićem Vjekoslav Maks Luburić (nekadašnji zapovjednik logora Jasenovac) osnovao je u Španjolskoj organizaciju pod nazivom *Hrvatski narodni odpor* (HNO). Organizacija je izdavala i svoje glasilo - *Drina*.

Od Pavelića se odvojio i Branko Jelić, prisni Pavelićev suradnik iz doba prve emigracije. Izjavljujući da nije vezan apsolutnom vjernošću poglavniku, Jelić je u Zapadnoj Njemačkoj formirao organizaciju pod nazivom *Hrvatski narodni odbor* (HNO) koja je u svom programu imala stvaranje NDH uz podršku svih nacionalno svjesnih Hrvata i uređenje hrvatske države na načelima ustaštva i zapadne demokracije. Uz Jelića, središnje ličnosti Odbora bili su Stjepan Buć i Mate Frković. Ta je grupacija bila vrlo aktivna u osnivanju novih podružnica, a 1957. vođe odbora osnovale su poluvojničku organizaciju *Hrvatska obrana*, sa zadaćom da oružanom silom i intervencijom oslobodi hrvatski narod od komunističke tiranije i uspostavi samostalnu hrvatsku državu na cjelokupnom hrvatskom etničkom i povijesnom teritoriju. Glavni centri organizacije HNO nalazili su se u Berlinu i Münchenu. Odbor je izdavao i svoj list *Hrvatska država*. No, u toj je organizaciji ubrzo došlo do rascjepa, pa se iz nje 1960. izdvojila grupa pod vodstvom Ante Cilige. Nešto kasnije otcijepili su se Stjepan Buć i Mate Frković sa svojim pristašama.

Godine 1960. u Australiji je osnovano *Hrvatsko revolucionarno bratstvo* je (poput »luburićevaca«) propovijedalo borbu na diverzantsko-terorističkoj osnovi. Organizaciji su pristupili emigranti koji su poslije sloma NDH našli utočište u Australiji i Italiji.

U emigraciji je djelovala još jedna ustaška grupacija pod nazivom *Hrvatska republikanska stranka*. Bila je osnovana 1951. (dakle, za Pavelićeva života) u Buenos Airesu pod predsjedništvom Ivana Oršanića. Uz njega, najvažnija ličnost stranke bio je Ivo Korsky.

Stranka je izdavala svoj časopis, *Republika Hrvatska* (koji se po uspostavi Republike Hrvatske seli u Zagreb). Njezini vodeći članovi održavali su među emigrantima predavanja i rasprave iz suvremene hrvatske problematike.

U djelovanju hrvatske političke emigracije važno mjesto ima Vinko Nikolić koji je 40 godina izdavao i uređivao kulturno-politički časopis *Hrvatska revija*. Časopis je izlazio najprije u Buenos Airesu, a zatim u Barceloni (Španjolska). (Danas *Hrvatska revija*, kao časopis Matice hrvatske, izlazi u Zagrebu. Časopis je do svoje smrti 1997. uređivao Vinko Nikolić, koji se poslije uspostave suverene i samostalne Republike Hrvatske vratio u domovinu.)

Da bi se prevladala rascjepkanost emigrantskih organizacija i povezala njihova aktivnost, učinjeni su pokušaji da se osnuje reprezentativno predstavništvo hrvatske emigracije. (Prvi takav pokušaj učinjen je još 1962., ali bez rezultata). Tek je 1974. u Torontu osnovano *Hrvatsko narodno vijeće* (HNV) kao *političko tijelo osnovano od hrvatskih skupina i ustanova, koje stoje na načelu hrvatske državne samostalnosti*. HNV-a temeljila se na dva načela: 1. država Hrvatska mora obuhvatiti sav etnički i povijesni prostor hrvatskog naroda; 2. u državi Hrvatskoj bit će suveren jedino hrvatski narod. Vijeću su odmah osporili legitimitet HOP (frakcija Stjepana Hefera) i Hrvatska seljačka stranka koju je u emigraciji poslije Mačekove smrti predvodio Juraj Krnjević.

POLITIČKI ŽIVOTOPISI GLAVNIH LIČNOSTI U NDH

Mehmed Alajbegović. — Rođen je 7. maja 1906. u Bihaću u begovskoj obitelji. Kao i njegovi preci uvijek se smatrao Hrvatom. Studirao je i diplomirao pravo na Sveučilištu u Zagrebu. Nakon uspostave NDH napušta sudsku struku, za koju se bio opredijelio po završetku studija, i prelazi u diplomatsku službu hrvatske države.

U januaru 1942. imenovan je konzulom NDH u Münchenu. U tom svojstvu razvio je veliku djelatnost među hrvatskim radnicima na radu u Njemačkoj. U oktobru 1943. postavljen je za ministra skrbi za postradale krajeve. To novo ministarstvo moralo se brinuti za preko 300 tisuća izbjeglica iz raznih dijelova NDH, među kojima je bio i velik broj Hrvata-Muslimana iz istočne Bosne, Hercegovine i Sandžaka, izbjeglih pred četničkim pokoljima. Alajbegović je organizirao izbjegličke kuhinje, nabavljanje hrane i odjeće, te sklanjanje izbjeglica u sigurnije predjele. Početkom maja 1944. imenovan je ministrom vanjskih poslova u vladi NDH na mjesto smijenjenog dr. Stijepa Perića. Na toj dužnosti je ostao do kraja postojanja NDH. Pred slom NDH, Alajbegović je sudjelovao u pokušajima povezivanja vlasti NDH sa slovenskim (L. Rupnik) i crnogorskim (S. Drljević) nacionalistima te srbijanskim monarhistima (D. Mihailović), a sa svrhom stvaranja antikomunističkog bloka protiv Titove jugoslavenske armije.

Zajedno s ostalim članovima hrvatske vlade napustio je Zagreb 6. maja 1945. i povlačio se u Austriju. Nakon kraćeg boravka u Krumpendorfu sklonio se u Salzburg, gdje su ga ubrzo uhitile američke okupacijske snage i uputile u zatočenički logor Marcus W'Orr (Glasenbach) kod Salzburga. Tu je ostao do 8. septembra 1946. kad su ga Amerikanci izručili komunističkim vlastima u Jugoslaviji. Alajbegović je bio jedini hrvatski ministar kojega su izručili Amerikanci (ostale su izručili Englezi). Potkraj maja 1947. izveden je pred Vijeće Vrhovnog suda NR Hrvatske (zajedno s vojskovođom Slavkom Kvaternikom i ministrima dr. Vladimirom Košakom, dr. Osmanom Kulenovićem, generalima Miroslavom Navratilom i Ivanom Perčevićem te njemačkim poslanikom Siegfriedom Kascheom).

Osuđen je na smrt, a pogubljenje je izvršeno 7. juna 1947.

Andrija Artuković. — Rođen je 19. novembra 1899. u Klobuku kraj Ljubuškog. Sedam razreda gimnazije završio je u Širokom Brijegu, a osmi razred i maturu položio je u mostarskoj gimnaziji 1920. Studirao je i diplomirao na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Od 1924. radi kao sudski pripravnik u Zagrebu, a 1926. otvara odvjetničku kancelariju u Gospiću.

Čim je osnovana ustaška organizacija u Italiji, Artuković stupa s njom u vezu. Godine 1932. sudjelovao je u organiziranju Ličkog ili Velebitskog ustanka, a zatim odlazi u emigraciju i surađuje s Antom Pavelićem u ustaškom vodstvu. Neko vrijeme boravi u Beču, a zatim u Londonu. Osumnjičivši ga za sudjelovanje u pripremanju atentata u Marseilleu, Englezi su ga u oktobru 1934. uhitili i predali Francuzima.

Oni ga pak u januaru 1935. izručuju Jugoslaviji. Poslije osamnaest mjeseci zatvora Artuković je izveden pred sud u Beogradu, ali je sudskom presudom oslobođen optužbe. Tada ponovo odlazi u emigraciju i ostaje izvan zemlje do aprila 1941. Po uspostavi NDH imenovan je ministrom unutarnjih poslova u prvoj Hrvatskoj državnoj vladi. Od oktobra 1942. do sredine 1943. bio je ministar pravosuđa i bogoštovlja, a zatim ponovno preuzima resor unutarnjih poslova. Na kraju postaje ministar-državni prabilježnik (čuvar državnog pečata), koju dužnost obnaša do sloma NDH. U maju 1945. Artuković napušta Hrvatsku i povlači se u Austriju. Nakon nekog vremena, sa švicarskim ispravama (pod imenom Alois Anich), odlazi u Irsku, a 1948. u SAD.

Nastanjuje se u Kaliforniji, gdje pod pravim imenom radi u bratovu poduzeću. Jugoslavenske komunističke vlasti u više su navrata tražile njegovo izručenje, ali bez rezultata. U SAD-u je ostao 38 godina, ali tada je ipak izručen. Premda teško bolestan, bio je uhićen 14. novembra 1984. i nakon višemjesečnog zatvora predan jugoslavenskim vlastima na njujorškom uzletištu u noći između 11. i 12. februara 1986.

Dva mjeseca poslije pred Okružnim sudom u Zagrebu održan je proces u kojem je Artuković optužen kao ratni zločinac i osuđen na smrt. Međutim, zbog visoke životne dobi i teškog zdravstvenog stanja presuda nije izvršena. Umro je u januaru 1988. u bolnici Kaznenog doma u Zagrebu.

Mile Budak. — Rođen je 30. avgusta 1889. u Sv. Roku kraj Lovinca (Lika). Nakon što je završio srednju školu, studirao je na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojemu je diplomirao i doktorirao. Kao student bio je među najistaknutijim članovima pravaške skupine oko Mlade Hrvatske.

Početkom prvog svjetskog rata 1914. bio je mobiliziran u austrijsku vojsku i upućen na srpsko bojište, gdje je ranjen i zarobljen. Sa srpskom je vojskom prešao Albaniju, a zatim je kao zarobljenik odveden u Italiju, gdje je ostao do avgusta 1919. Od 1923. Budak je odvjetnik u Zagrebu.

Djeluje u Hrvatskoj stranci prava i ubrzo se ističe kao jedan od njenih viđenijih mlađih ljudi. Radio je i u *Hrvatskom sokolu*, a bio je i gradski zastupnik grada Zagreba. Godine 1932. na Budaka su plaćenici jugoslavenskih vlasti pokušali atentat, poslije kojeg je napustio zemlju i priključio se ustaškoj emigraciji u Italiji. U emigraciji ostaje do 1938., a po povratku u domovinu djeluje u javnom političkom životu i smatran je predvodnikom domovinskog ustaškog pokreta. Tada je u Zagrebu pokrenuo i tjednik *Hrvatski narod* koji će u NDH postati dnevnik.

Nakon što je uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska postao je član Državnog vijeća i ministar bogoštovlja i nastave, a zatim poslanik NDH u Berlinu i ministar vanjskih poslova. U ustaškoj organizaciji i državi bio je jedan od doglavnika. Kada je početkom studenog 1943. smijenjen s dužnosti ministra vanjskih poslova, završava političku karijeru, te u posljednjem razdoblju NDH nije imao nikakvu funkciju u državnom aparatu. Budak je bio ne samo

političar nego i književnik. Njegovo opsežno djelo predstavlja visoki domet u literarnom stvaralaštvu. Pisao je pripovijetke (zbirku *Pod gorom, Opanci dida Vidurine, Na Veliki Petak*), i romane (*Ognjište, Rascvjetana trešnja, San o sreći, Na vulkanima, Direktor Križanić*). Doživljuje iz zarobljenništva u srpskoj vojsci opisao je u memoarskoj knjizi *Ratno roblje*. U svojim pripovijetkama i romanima izrazio je svoj osobiti epski stil i svoj jezik, jednostavan i sočan, prožet elementima ličke ikavštine.

Poslije sloma Nezavisne Države Hrvatske 1945., povlačio se prema Austriji, gdje su ga Englezi zarobili i izručili komunističkim vlastima koje su ga sa skupinom hrvatskih ministara i ustaških dužnosnika objesile na periferiji Zagreba.

Edo Bulat. — Rodio se 17. februara 1901. u Splitu u uglednoj hrvatskoj obitelji, iz koje je potekao i hrvatski preporoditelj u Dalmaciji dr. Gajo Bulat. Nakon završene srednje škole studirao je pravo u Zagrebu, Parizu i Berlinu. Poslije diplome postigao je i doktorat prava. Nakon stvaranja jugoslavenske države, ponesen idejom jugoslavenskog jedinstva, Bulat se u mladosti priključio Organizaciji jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA), koja je 1921. bila osnovana upravo u njegovu rodnom Splitu. No, nakon izvjesnog vremena prevladao je u njemu hrvatski nacionalni osjećaj, pa pristupa u redove Hrvatske seljačke stranke i postaje jedan od njenih prvaka u Splitu. Svoju već naglašenu hrvatsku orijentaciju potvrdio je u vrijeme šestojanuarske diktature kada je režim 1930. izveo pred sud u Beogradu predsjednika HSS-a dr. Vladka Mačeka. Edo Bulat, tada mladi splitski odvjetnik, bio je jedan od branitelja dr. Mačeka, koje je predvodio dr. Ante Trumbić. U drugoj polovici 30-ih XX. stoljeća godina radikalizira svoje političke poglede i sve više se orijentira prema ustaškoj grupaciji.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj najprije je u diplomatskoj službi. Poglavnik ga je imenovao poslanikom NDH u Bukureštu. Zatim postaje ravnatelj Hrvatskog nakladnog zavoda u Zagrebu, a poslije kapitulacije Italije (1943) član je Hrvatske državne vlade kao ministar za oslobođene krajeve. Pri kraju postojanja NDH bio je državni vijećnik. U maju 1945. napustio je Hrvatsku i pri tome je dobio zadatak da pri povlačenju prati dr. Mačeka i njegovu obitelj u bijegu prema Zapadu. Od 1947. živio je u Argentini. Umro je u Buenos Airesu 28. juna 1984.

Eugen Dido Kvaternik. — Rođen je 29. marta 1910. u Zagrebu. Sin je Slavka Kvaternika i Olge rođ. Frank (kći hrvatskog političara dr. Josipa Franka, koji se 1895. izdvojio iz Stranke prava i osnovao novu Čistu stranku prava). Pohađao je Drugu klasičnu gimnaziju u Zagrebu, a po završetku srednje škole upisao se 1928. na Pravni fakultet Zagrebačkog sveučilišta. Odgojen u obitelji s hrvatskom državotvornom orijentacijom, već tijekom školovanja iskazuje svoje naglašeno hrvatstvo i priključuje se pravaškoj grupaciji. U vrijeme šestojanuarske diktature kao student djeluje u konspirativnoj skupini sveučilištaraca, koju je predvodio Vlado Singer. Da izbjegne policijski progon napušta zemlju (u prosincu 1933.) i nastavlja studije u Berlinu. Povremeno boravi u Francuskoj i Velikoj Britaniji zbog usavršavanja jezika. Pridružuje se ustaškoj organizaciji u Italiji i ulazi u vodeću grupu hrvatskih emigranata.

Iskazujući organizatorske sposobnosti i svoju superiornu intelektualnu ličnost, uz poznavanje više stranih jezika, Eugen Dido Kvaternik postaje najbliži Pavelićev suradnik u emigraciji. Imao je važnu ulogu u pripremanju i organiziranju marsejskog atentata na kralja Aleksandra. On priprema i prebacuje atentatore u Francusku nadomak Marseillea pa se nakon atentata vraća u Italiju, gdje je zajedno s Pavelićem uhićen i utamničen do marta 1936. U veljači 1937. Pavelić ga postavlja za zapovjednika ustaškog logora na Liparima. U svojim

mladim danima kao nacionalni fanatik bio je nekritički privrženik Pavelića. Poslije uspostave Nezavisne Države Hrvatske, pri organiziranju aparata vlasti, Pavelić mu povjerava dužnost šefa Ustaške nadzorne službe (UNS), policijske ustanove s velikim ovlastima. Njemu su bili podređeni svi organi redarstva i oružništva. Kada je uz UNS uspostavljeno i Ravnateljstvo za javni red i sigurnost, Dido Kvaternik imenovan je i za ravnatelja tog Ravnateljstva. Tako je postao najodgovornija ličnost za policijske poslove, ali i za sustav progona u NDH, uključujući i logore.

U oktobru 1942. odlukom poglavnika uklonjen je sa svih funkcija i do kraja postojanja NDH više ne djeluje u državnom i javnom životu. Poslije 1945. ponovno je u emigraciji (u Argentini). Tada se javlja u emigrantskom tisku, iznoseći mnoge zanimljive pojedinosti iz političkog djelovanja ustaške organizacije i njezinih prvaka prije i za vrijeme Nezavisne Države Hrvatske. Poginuo je u automobilskoj nesreći 10. marta 1961. nedaleko od grada Rio Cuarto u Argentini. Tom je prilikom poginula i njegova jedanaestogodišnja kći Olga, a ranjeni su njegova supruga Marija (rođ. Cvitković) i sinovi Slavko i Davor.

Stjepan Hefer. — Rođen je 18. avgusta 1897. u selu Čepin blizu Osijeka u seljačkoj obitelji. Gimnaziju je pohađao u Osijeku, a nakon završene srednje škole odlazi na studije u Zagreb. Upisao se na Pravni fakultet na kojemu je diplomirao i doktorirao. Potom se vraća u Osijek, gdje je otvorio odvjetničku kancelariju i djelovao u hrvatskim kulturnim društvima (*Kuhač, Lipa, Frankopan*). Prišao je Hrvatskoj seljačkoj stranci i s vremenom postao njezin predvodnik u istočnoj Slavoniji i Baranji. Na izborima za Narodnu skupštinu 1935. i 1938. izabran je za narodnog zastupnika HSS-a. Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske priklanja se ustaškom režimu i sudjeluje u akciji uključivanja pristaša HSS-a u ustaški pokret (zajedno s Jankom Tortićem, Lovrom Sušićem, Josipom Berkovićem, Dragutinom Tothom, Vjekoslavom Blaškovom). Prilikom postavljanja velikih župana poglavnik je imenovao Stjepana Hefera za velikog župana Velike župe Baranja sa sjedištem u Osijeku. Na toj je dužnosti ostao do 1943. kada postaje član Hrvatske državne vlade kao ministar seljačkog gospodarstva. Tu je dužnost obavljao do sloma NDH. U maju 1945. s ostalim hrvatskim ministrima napušta Hrvatsku, uspijeva izbjeći zarobljavanje i odlazi u emigraciju u Južnu Ameriku.

Kada je Pavelić 1951. u izbjeglištvu obnovio Hrvatsku državnu vladu, Stjepan Hefer je naveden kao njen član, ali bez resora. Nakon Pavelićeve smrti (1959) njegovom usmenom oporukom Hefer je imenovan nasljednikom poglavnika kao predsjednik Hrvatskog oslobodilačkog pokreta (HOP). Na tom položaju ostaje do svoje smrti. Umro je 31. jula 1973. u Buenos Airesu.

August Košutić. — Rođen je 5. jula 1893. u selu Radoboju kod Krapine u Hrvatskom zagorju. Po završenoj osnovnoj školi odlazi u Zagreb i nastavlja školovanje u gornjogradskoj gimnaziji. Kao srednjoškolac naučio je stenografiju, pa je bio pozivan u Hrvatski sabor da bilježi izlaganja saborskih zastupnika. U Saboru je često susretao Stjepana Radića, kojega je već ranije upoznao u roditeljskoj kući i koji je na njega snažno utjecao. Tako je njegovo političko opredjeljenje od rane mladosti bilo usmjereno prema hrvatskom seljačkom pokretu braće Radića. Pošto je završio srednju školu, Košutić se upisao na Pravni fakultet u Zagrebu. No, zbog izbijanja Prvog svjetskog rata, morao je prekinuti studij i odazvati se pozivu u vojsku. Kao časnik austrougarske vojske bio je na bojištima Galicije i Soče. Po završetku rata ne nastavlja studij prava, već se upisuje na Visoku tehničku školu u Pragu. Nakon uspješno položenih ispita promoviran je u inženjera.

Neko je vrijeme ostao u Pragu kao asistent katedre za opću nauku o strojevima, ali se ubrzo vraća u domovinu. Tu se uključuje u redove Hrvatske republikanske seljačke stranke i tijesno surađuje sa Stjepanom Radićem. God. 1921. oženio se Radićevom kćerkom Mirom. To ga je još jače vezalo uz Stjepana Radića i njegovu stranku. Bio je biran za narodnog zastupnika HRSS-a, a 1923./24. prati Radića na putu u London i Moskvu. U vrijeme *Obznane* nad HRSS-om bio je zatvoren s ostalim članovima vodstva stranke. Nakon Radićeva zaključivanja sporazuma s radikalima Košutić je neko vrijeme podtajnik u Ministarstvu prometa, a krajem 1926. postaje ministar građevine. Kada HSS prelazi u oporbu, on uz Radića nastavlja borbu protiv centralizma.

Poslije Radićeve smrti u najužem je vodstvu stranke i postaje njenim potpredsjednikom. U vrijeme šestojanuarske diktature odlazi u emigraciju (u kolovozu 1929.). Boravio je u Londonu, Beču i Berlinu, a neko vrijeme i u SAD-u. U Hrvatsku se vratio u ljeto 1938. Poslije zaključenja sporazuma Cvetković-Maček Košutić je trebao postati banom Banovine Hrvatske, ali je knez Pavle taj Mačekov prijedlog odbio, pa je za bana imenovan dr. Ivan Šubašić. Za vrijeme NDH Košutić je boravio u Zagrebu. U ime HSS-a pregovarao je s ustaškim dužnosnicima o mogućim promjenama u Hrvatskoj. Stupao je u vezu i s partizanima tražeći mjesto HSS-a u antifašističkoj borbi.

U ljetu 1944. bio je jedan od ključnih ljudi u pripremanom puču Lorković-Vokić. No, kad je cijela akcija otkrivena i kad je Pavelić poduzeo represivne mjere protiv zavjerenika, da izbjegne hapšenje, prešao je na teritorij pod nadzorom partizana. No, tamo je bio uhićen i držan u zatvoru. Nakon završetka rata vratio se u Zagreb, ali su mu komunističke vlasti onemogućile političko djelovanje. Bio je određen za rad u tvornici »Rade Končar«, ali je neprestano bio pod policijskim nadzorom. Košutić je umro u Zagrebu 12. septembra 1964.

Džaferbeg Kulenović. — Rođen je 1889. u selu Rajnovici kod Kulen Vakufa u jednoj od najuglednijih begovskih obitelji u Bosni. Gimnaziju je završio u Sarajevu. Nakon srednje škole polazi na studij medicine u Beč, ali ga prekida i upisuje se na Pravni fakultet u Zagrebu. Po završetku studija promoviran je u doktora prava.

Kao sveučilištarac Džaferbeg Kulenović se priklonio hrvatskoj pravaškoj omladini. Tada, kao i kasnije do kraja života, u nacionalnom pogledu uvijek se osjećao Hrvatom. Nakon stvaranja jugoslavenske države i formiranje Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) postaje član te stranke. Na svim skupštinskim izborima između dva rata bio je biran za narodnog zastupnika kotara Brčko. Bio je među rijetkim zastupnicima JMO-a koji su 1921. glasovali protiv *Vidovdanskog ustava*, iako je vodstvo stranke dalo suprotnu uputu. Kao predstavnik JMO-a bio je član Stojadinovićeve i Cvetkovićeve vlade, te nakon zaključenja sporazuma 1939. i uspostave Banovine Hrvatske i član Cvetković-Mačekove vlade. Ministar je i u pučističkoj vladi generala Simovića 1941.

Njegov ugled u stranci bio je u stalnom porastu, pa je nakon smrti dr. Mehmeda Spahe (u junu 1939.) izabran za predsjednika JMO-a. U javnim nastupima iskazivao je svoju hrvatsku pripadnost, što je izazivalo negodovanje velikosrpskih krugova. Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije Džaferbeg Kulenović prelazi u Zagreb i kao predstavnik Hrvata-muslimana ulazi u politički vrh Nezavisne Države Hrvatske, pa u studenom 1941. postaje potpredsjednik Hrvatske državne vlade (umjesto brata Osmana, dotadašnjeg potpredsjednika). Na toj funkciji ostaje do kraja NDH, kada napušta Hrvatsku i odlazi u emigraciju. Neko vrijeme kao emigrant živi u Austriji, a zatim prelazi u Siriju, gdje ostaje do smrti.

U emigraciji njegova se djelatnost uglavnom očitovala samo publicistički. U svojim člancima zagovarao je jedinstveni hrvatski nastup u bitnim problemima, a prije svega u radu na ponovnoj uspostavi hrvatske države. Kada je dr. Ante Pavelić 1951. o desetogodišnjici

proglašenja NDH objavio popunjavanje Hrvatske državne vlade, Džaferbeg Kulenović je bio u popisu hrvatskih ministara ponovno kao potpredsjednik vlade. I dalje je živio u Damasku, gdje je umro 3. oktobra 1956.

Slavko Kvaternik. — Rođen je 25. avgusta 1878. u selu Vučinići, kotar Vrbovsko. U mladosti se opredijelio za vojničko zvanje u austrougarskoj vojsci. Do sloma Dvojne Monarhije u toj je vojsci postigao čin potpukovnika. Između dva svjetska rata, kao civilna osoba, živi u Zagrebu i pridružuje se Hrvatskoj stranci prava koja ističe kao svoj program stvaranje samostalne hrvatske države. Njegova aktivnost dolazi jače do izražaja u drugoj polovici tridesetih godina, kada se 1938. poslije povratka Mile Budaka iz emigracije, aktivira domovinska ustaška skupina. Kvaternikovim djelovanjem u *Uzdancici*, pomoćno-štednoj zadruzi, i *Hrvatskom radiši*, gospodarskoj organizaciji za pomoć mladom naraštaju, stvaraju se središta okupljanja pristaša ustaške orijentacije u Hrvatskoj. Kvaternik je imao važnu ulogu u danima sloma Kraljevine Jugoslavije i pripremanja proglašenja Nezavisne Države Hrvatske.

Upravo je on 10. aprila 1941. na zagrebačkoj radio-postaji pročitao proglas o uspostavi NDH. Po povratku Ante Pavelića u Zagreb, prilikom formiranja prve Hrvatske državne vlade, Kvaternik je imenovan ministrom hrvatskog domobranstva. Tada je dobio titulu *vojskovođe*, a 12. juna 1941. imenovan je i doglavnikom u vodstvu ustaškog pokreta. Potkraj 1942., na traženje poglavnika Pavelića, morao se povući s vojnih i državnih funkcija, pa je do kraja postojanja NDH kao umirovljenik živio u Austriji. Po slomu NDH Englezi su ga izručili jugoslavenskim komunističkim vlastima, koje su ga osudile na smrt i 1947. pogubile.

Mladen Lorković. — Rođen je u Zagrebu 1909. Po svršetku srednje škole studirao je pravo u Zagrebu. Studije je nastavio u Berlinu, gdje je doktorirao. Od mladosti je zastupao naglašenu hrvatsku nacionalističku orijentaciju, pa je već 1929., poslije uvođenja šestojanuarske diktature, napustio zemlju i otišao u emigraciju, gdje je ostao do kraja 1939. U emigraciji se priključuje Anti Paveliću i postaje jedan od njegovih najbližih suradnika u ustaškoj organizaciji. Ustašku prisegu položio je 4. oktobra 1934. Uz političko djelovanje, Lorković se bavio i znanstvenim radom. U svojoj knjizi *Narod i zemlja Hrvata* (objavila ju je Matica hrvatska 1939.) analizirao je postojanje hrvatskog življa u svim povijesnim hrvatskim pokrajinama.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske, kao Pavelićev blizak suradnik, ulazi u najuži krug vodećih političkih ličnosti i preuzima važne resore u vladi. Najprije je imenovan državnim tajnikom u Ministarstvu vanjskih poslova, a ubrzo zatim u junu 1941. i ministrom vanjskih poslova na kojoj dužnosti ostaje do proljeća 1943. Nakon toga je ministar unutarnjih poslova. Kada je, na kraju rata, procijenio da se Nezavisna Država Hrvatska kao saveznica Njemačke nalazi u teškom položaju, poduzeo je - zajedno s ministrom vojske Antom Vokićem - akciju spašavanja hrvatske države, s planom napuštanja njemačkog saveznika. U tome je spriječen, smijenjen s položaja ministra i zatvoren (potkraj avgusta 1944.). Uoči sloma NDH ubijen je u Lepoglavi od ustaške ruke.

Vladko Maček. — Rođen je 20. jula 1879. u Jastrebarskom. Završivši gimnaziju, nastavio je sveučilišne studije na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, na kojemu je 1903. promoviran za doktora prava. Do 1905. bio je u sudskoj službi u Zagrebu, Petrinji, Samoboru i Ivancu. Nakon toga neko vrijeme je odvjetnički pripravnik u Krapini kod dr. Josipa Majcena, a zatim otvara odvjetničku kancelariju u Sv. Ivanu Zelini. Tu ostaje do početka Prvog svjetskog rata.

Od osnivanja Hrvatske pučke seljačke stranke koncem 1904. Maček je član njenog Glavnog odbora. Kandidirao se na listi te stranke za Hrvatski sabor, ali nije bio izabran. U vrijeme Prvog svjetskog rata bio je mobiliziran i upućen na bojište, najprije u Srbiju, a zatim na Soču prema Italiji. Po završetku rata otvorio je odvjetničku kancelariju u Zagrebu. I dalje je politički aktivan u vodstvu Hrvatske pučke seljačke stranke (poslije preimenovane u Hrvatsku republikansku seljačku stranku i napokon u Hrvatsku seljačku stranku). Kao jedan od najbližih suradnika Stjepana Radića biran je za narodnog zastupnika u Narodnu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Godine 1924. bio je izabran za prvog potpredsjednika Skupštine, ali je ona uskoro raspuštena. Početkom 1925., u vrijeme primjene *Obznane* na HRSS, Maček je - s ostalim vodstvom stranke - neko vrijeme bio zatvoren. U veljači 1927. postao je predsjednik Oblasnog odbora Zagrebačke oblasne skupštine.

Uz Josipa Predavca, Juru Valečića i Dragutina Karlu Kovačevića Maček je tada potpredsjednik HSS-a. Kada je 1928. ubijen Stjepan Radić, Maček - na prijedlog Josipa Predavca - postaje predsjednikom HSS-a i ujedno jedan od dvojice predsjednika Seljačko-demokratske koalicije (drugi predsjednik bio je Svetozar Pribićević).

U vrijeme šestojanuarske diktature, zbog potpisivanja *Zagrebačkih punktacija*, Maček je bio osuđen na tri godine zatvora. Kada je nakon ubojstva kralja Aleksandra (1934) uspostavljeno namjesništvo i počelo oživljavanje stranačko-političkog života u državi, Maček postaje istaknuta oporbena ličnost. Dva puta je bio nositelj zemaljske opozicijske liste na izborima za Narodnu skupštinu (1935. i 1938.). Kada je u ljeto 1939. s Dragišom Cvetkovićem zaključio sporazum o uspostavi Banovine Hrvatske, Maček ulazi u beogradsku vladu kao njezin potpredsjednik (vlada Cvetković-Maček). Nakon što je uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska, ustaške vlasti ga potpuno izoliraju od javnosti (u Kupincu i Zagrebu, a nekoliko mjeseci i u Jasenovcu). Početkom maja 1945., u danima sloma NDH, Maček se preko Austrije povlači u Sjedinjene Američke Države, gdje živi do kraja života. Nastanjuje se u Washingtonu, gdje je i umro 15. maja 1964. U emigraciji Maček je 1957., na engleskom jeziku, objavio knjigu svojih političkih uspomena (*In the Struggle for Freedom*). Ta je knjiga u hrvatskom prijevodu, pod naslovom *Memoari*, objavljena u Zagrebu 1991.

Nikola Mandić. — Rođenje 15. januara 1869. u Travniku. Gimnaziju je završio u Sarajevu, a pravne studije u Beču, gdje je i doktorirao. Najprije je sudbeni pristav, a nakon položenog odvjetničkog ispita odvjetnik u Sarajevu. Jedan je od viđenijih hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini prije Prvog svjetskog rata. Kada je 1908. u Sarajevu osnovana politička stranka Hrvatska narodna zajednica, Mandić - uz Ivu Pilara i Jozu Sunarića - vrlo aktivno sudjeluje u njezinu organiziranju i postaje njen predsjednik. Kao vodeća ličnost nove stranke između 1909. i 1918. bio je biran u Bosansko-hercegovački zemaljski sabor kojemu je i predsjedao. U tom razdoblju je i donaćelnik Sarajeva. Godine 1914. imenovan je zamjenikom poglavara Bosne i Hercegovine. Na izborima za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1920. Mandić je izabran za narodnog zastupnika na listi Hrvatske pučke stranke. Između dva svjetska rata, u prvoj Jugoslaviji, iskazivao je izrazitu hrvatsku političku orijentaciju.

U prve dvije godine Nezavisne Države Hrvatske nije se politički angažirao, a onda ga početkom septembra 1943. poglavnik Ante Pavelić poziva na suradnju i imenuje predsjednikom Hrvatske državne vlade. Na čelu vlade ostaje do kraja postojanja NDH. Pri povlačenju u maju 1945. zarobljen je u Austriji od Engleza, koji su ga sa skupinom hrvatskih ministara izručili Titovim partizanima. Osuđen je na smrt i obješen u okolici Zagreba.

Ivan Oršanić. — Rođen je 2. jula 1904. u Županji. Kao student matematike uključio se u rad hrvatskog katoličkog pokreta, koji je osnovao krčki biskup Antun Mahnić. Poslije je sudjelovao u radu vodstva Hrvatskog orlovskog saveza. Kad je u vrijeme šestojanuarske diktature ta organizacija bila zabranjena, osnovana je nova katolička organizacija, Veliko križarsko bratstvo, u kojoj Oršanić nastavlja rad kao već izgrađeni katolički intelektualac. Tridesetih godina XX. stoljeća profesor je matematike na Nadbiskupskoj gimnaziji u Zagrebu. U to je vrijeme i glavni urednik *Hrvatske smotre*, a surađuje i u isusovačkom časopisu *Život*. Uz svoju katoličku orijentaciju, Oršanić je osvjedočeni hrvatski rodoljub koji se priklanja ustaškoj domovinskoj skupini.

U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj svrstava se u vodeće ustaške dužnosnike i postaje zapovjednik Ustaške mladeži. U maju 1944. imenovan je državnim savezničarom u Glavnom savezu staleških postrojbi. Početkom maja 1945., u vrijeme sloma NDH, napušta domovinu i odlazi u emigraciju. Nastanjuje se u Buenos Airesu (Argentina) i okupljajući istomišljenike nastavlja političko djelovanje. Pri tome se razišao s poglavnikom Antom Pavelićem. Smatrao je da je Pavelićevo vrijeme prošlo i da u borbi za državu Hrvatsku novo vrijeme traži nove ideje i nove ljude. Zato pristupa osnivanju nove političke formacije odvojene od Pavelićeve Hrvatske državotvorne stranke. Kada je 9. januara 1951. njegovim nastojanjem osnovana Hrvatska republikanska stranka, Oršanić postaje njenim predsjednikom. Uz njega, najistaknutija ličnost stranke je dr. Ivo Korsky. Stranka je pokrenula i časopis *Republika Hrvatska*, u kojemu i Oršanić surađuje. Na čelu Hrvatske republikanske stranke ostao je do svoje smrti 17. decembra 1968. Umro je u Buenos Airesu. Poslije sloma komunističke Jugoslavije i uspostave suverene Hrvatske, stranka prof. Oršanića prenijela je svoje sjedište u domovinu, gdje nastavlja rad pod nazivom Hrvatska republikanska zajednica. I dalje izdaje svoj časopis.

Ante Pavelić. — Rođen je 14. jula 1889. u Bradini kraj Konjica. Gimnaziju je pohađao u Senju. Završio je Pravni fakultet u Zagrebu. U mladosti se priklonio pravašima, pa je 1919. na listi Hrvatske stranke prava izabran za gradskog zastupnika u Zagrebu. Aktivirajući se u vodstvu stranke, postaje jedan od stranačkih prvaka, sa sve izrazitijim utjecajem na mlađe članove. Na izborima za Narodnu skupštinu u Beogradu 1927. Pavelić je izabran za narodnog zastupnika na listi Hrvatskog bloka (sačinjavali su ga Hrvatska stranka prava i Hrvatska federalistička seljačka stranka).

U beogradskom se parlamentu isticao protujugoslavenskim govorima u kojima je ustajao protiv velikosrpske hegemonije i branio pravo Hrvata na vlastitu samostalnu državu. Poslije atentata u Narodnoj skupštini na hrvatske zastupnike u junu 1928., podržao je rezoluciju Seljačko-demokratske koalicije (1. avgusta) i pristupio zastupničkom klubu Hrvatske seljačke stranke, odnosno Seljačko-demokratske koalicije. Nakon što je kralj Aleksandar 6. januara 1929. uveo diktaturu, Pavelić napušta zemlju i od tada djeluje u emigraciji. U ljeto 1929. (17. jula) na procesu u Beogradu osuđen je u odsutnosti na smrt zbog potpisivanja *Sofijske deklaracije*, kojom se traži rasformiranje Jugoslavije, a koju je za vrijeme boravka u Sofiji Pavelić potpisao kao zajednički dokument s vođom makedonske revolucionarne organizacije Vančom Mihailovim.

U Italiji, uz potporu fašističkih vlasti, Pavelić organizira ustašku organizaciju s ciljem uspostavljanja nezavisne hrvatske države. Poslije atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu, koji je pod Pavelićevim vodstvom organizirala i izvela ustaška emigracija, Pavelić je bio zatvoren u Torinu (od 15. oktobra 1934. do 20. aprila 1936.). Po izlasku iz zatvora tri je godine bio interniran: najprije u Salernu, a onda u Sieni. Kad je bio oslobođen nastanjuje se u

Firenzi, gdje pod policijskim nadzorom boravi do povratka u domovinu u aprilu 1941., kada kao poglavnik stupa na čelo Nezavisne Države Hrvatske.

Poslije sloma i propasti hrvatske države u maju 1945. Pavelić napušta Hrvatsku i po drugi put odlazi u izbjeglištvo. U Argentini djeluje na okupljanju i aktiviranju ustaških emigranata u borbi za obnovu hrvatske države, ali mu ne uspijeva povezati razjedinjene ustaške skupine. Godine 1957. na Pavelića je u Buenos Airesu izvršen atentat. Napustivši Argentinu (u julu 1957.), nakratko se sklanja u Čile, a zatim se vraća u Europu i nastanjuje u Madridu, gdje je od posljedica ranjavanja umro 28. decembra 1959. Pokopan je na madridskom groblju. Pavelić je napisao knjigu *Strahote zabluda* (objavljena 1941.) u kojoj se razračunava s teorijom i praksom boljševizma te roman *Lijepa plavka* (1935.). U drugoj se emigraciji Pavelić s priložima političkog sadržaja javljao u emigrantskom tisku, a napisao je i objavio uspomene pod naslovom *Doživljaji*.

Stijepo Perić. — Rođen je 12. oktobra 1896. u Brocama kod Stona. Gimnaziju je pohađao u Dubrovniku, Kotoru i Splitu. Nakon završene srednje škole studirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu, kao doktor prava odlazi u Dubrovnik, gdje otvara odvjetničku kancelariju. Od mladosti je bio izrazito hrvatski orijentiran, pa je ušao u borbu protiv jugounitarizma i centralističkog *Vidovdanskog ustava*. Prilikom izbora za Narodnu skupštinu 1927. kandidiran je u dubrovačkoj izbornoj jedinici na listi Hrvatskog bloka, kojega su tada sačinjavale Hrvatske federalistička seljačka stranka i Hrvatska stranka prava. No, nije bio izabran za narodnog zastupnika, jer je u južnoj Dalmaciji pobijedila HSS.

Nakon uspostave šestojanuarske diktature Stijepo Perić sve više radikalizira svoje političke stavove i najzad 1933. odlazi u emigraciju, gdje se priključuje ustaškoj organizaciji pod vodstvom dr. Ante Pavelića. Bio je aktivan u akciji uključivanja hrvatskih ekonomskih emigranata u Belgiji i Francuskoj u ustašku organizaciju i njihovo prebacivanje u Italiju. Neko je vrijeme boravio i u Berlinu, gdje je djelovao zajedno s dr. Brankom Jelićem. U domovinu se vratio 1938. zajedno s dr. Milom Budakom i tada nastavlja političko djelovanje u ustaškoj domovinskoj grupi.

Po uspostavi Nezavisne Države Hrvatske jedan je od vodećih ustaških dužnosnika. Nakon potpisivanja *Rimskih ugovora* Perić je imenovan prvim hrvatskim poslanikom u Rimu, pa od tada djeluje u hrvatskoj diplomaciji. Na dužnosti u Rimu je do aprila 1943., kada je određen za poslanika NDH u Madridu, ali tamo nije otišao jer je ubrzo preimenovan za poslanika u Sofiji. No, u Bugarskoj nije dugo ostao. Po kapitulaciji Italije postao je ministar vanjskih poslova NDH (imenovan je 5. novembra 1943.). Na toj je dužnosti do kraja aprila 1944., kada je na zahtjev njemačke vlade uklonjen zbog oštrog prosvjeda protiv nasilja njemačke vojske izvršenih u Dalmaciji. Napustivši domovinu u maju 1945. živio je u Buenos Airesu, gdje je umro 12. juna 1954.

Alojzije Stepinac. — Rođen je 8. maja 1898. u Krašiću nedaleko od Zagreba. Po završetku osnovne škole nastavio je školovanje na gornjogradske gimnaziji u Zagrebu. Već u petom razredu učlanjuje se u organizaciju katoličkih đaka, a u šestom razredu stupa u nadbiskupsko sjemenište na zagrebačkom Kaptolu. Navršivši osamnaestu godinu i položivši ispit zrelosti, Stepinac odlazi u vojsku. Upućen je u časničku školu u Rijeku. Kao mladi zastavnik, godine 1917. raspoređen je na talijansko bojište. U borbama na Piavi početkom jula 1918. bio je ranjen u nogu, a zatim i zarobljen. Slom Austro-Ugarske Monarhije dočekao je u talijanskom zarobljeništvu (u Noceri, pokrajina Umbrija), odakle se u prosincu 1918. dobrovoljno prebacio u Solun i prijavio u jugoslavensku dobrovoljačku legiju. U proljeće 1919. Stepinac je bio demobiliziran.

Na nagovor oca upisuje se na studij agronomije, ali ga brzo napušta i prelazi na bogosloviju. Kao student bogoslovije sedam se godina pripremao za svećeničko zvanje u papinskom zavodu Germanicum u Rimu. Završivši studije, zaređen je za svećenika u oktobru 1930. u Crkvi Sv. Petra Kanizija u Rimu. Potom se vraća u domovinu, gdje ga zagrebački nadbiskup Antun Bauer imenuje ceremonijarom (voditeljem obreda). U maju 1934. Stepinac je imenovan nadbiskupom-koadjutorom s pravom nasljedstva, pa je poslije smrti nadbiskupa Bauera u prosincu 1937. preuzeo službu i naslov zagrebačkog nadbiskupa. Od tada Stepinac je na čelu Katoličke crkve u Hrvatskoj.

U NDH Stepinac brani kršćanska načela i kritički se odnosi prema rasističkim zakonima i progonima Židova, kao i prema progonima pripadnika pravoslavlja. Osuđivao je i komunističku ideologiju. Nakon što je uspostavljena komunistička vlast, zbog svojih religijskih i nacionalnih stavova i neospornog autoriteta u hrvatskom narodu, bio je uhićen i izveden pred sud u jesen 1946. Osuđen je na 16 godina zatvora. U leopoglavskoj kaznionici proveo je vrijeme od 19. oktobra 1946. do 5. decembra 1951., kada je upućen na prisilni boravak u rodno mjesto Krašić. Tu ostaje kao zatočenik do smrti, 10. februara 1960. Dana 12. januara 1953. papa Pio XII. imenovao je Alojzija Stepinca kardinalom, a papa Ivan Pavao II. proglasio ga je 5. oktobra 1998. blaženikom.

Mile Starčević. — Rođen je 15. septembra 1904. u Gospiću, gdje pohađa osnovnu i srednju školu. Studirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na kojemu je postigao i doktorat obranom disertacije »Postanak Hrvatske stranke prava 1861. godine«. Od mladosti bio je izrazito hrvatski orijentiran, pa je kao hrvatski borac zbog svojih političkih uvjerenja i djelatnosti bio hapšen i zatvaran. Za vrijeme šestojanuarske diktature suđen je u procesu Javor-Hranilović-Soldin na dvije i pol godine tamnice. Ponovno je zatvoren u prosincu 1933. prilikom pokušaja atentata na kralja Aleksandra (iako nije bio u grupi atentatora). Bio je zatvoren s ustaškom grupom i u vrijeme Banovine Hrvatske. Posebno je 1930. u zatvoru bio izvrgnut surovim postupcima i mučenju, od čega je do kraja života trpio teške posljedice i nikada se nije potpuno oporavio.

U predratnom razdoblju bio je upravitelj Gradske knjižnice u Zagrebu. No, njegovo glavno javno djelovanje bilo je u Matici hrvatskoj u kojoj je neko vrijeme bio gospodarski tajnik. Mnogo je radio na organiziranju matičinih pododbora diljem Hrvatske. U doba šestojanuarske diktature ti su pododbori vršili ne samo kulturnu misiju, već su bili i mjesta političkog okupljanja proturežimskih snaga. Kao hrvatski kulturni djelatnik Mile Starčević je uređivao i neke hrvatske časopise (*Hrvatska mladica*, *Nastavni vjesnik* i *Omladina*), te pripremio i uredio zbirku pjesama *Lirika grude* (1934).

Napisao je velik broj članaka kulturnog i političkog sadržaja, a objavio je i studiju *Dr. Ante Starčević i Srbi* (1936). Za vrijeme NDH nastavio je svoju kulturnu djelatnost, a bio je i visoki dužnosnik u Ministarstvu nastave i bogoštovlja (kasnije Ministarstvu narodne prosvjete), najprije kao predstojnik Odjela za promicanje prosvjete i potom ministar nakon prijelaza dr. M. Budaka na novu dužnost. Ministrom narodne prosvjete imenovan je 10. oktobra 1942. i na toj dužnosti ostaje do 11. novembra 1943. (naslijedio ga je dr. Julije Makanec). Od maja 1945. živio je u emigraciji, najprije u Austriji i Italiji, a od februara 1947. u Argentini. Umro je u Buenos Airesu 9. marta 1953.

Lovro Sušić. — Rođen je 9. avgusta 1891. u Mrkoplju (Gorski Kotar). Osnovnu školu pohađao je u rodnom mjestu, a zatim gimnaziju u Senju. Završne razrede polazio je u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu, u kojoj je i maturirao. Pravne nauke studirao je i diplomirao u Zagrebu. Već u srednjoj školi prihvatio je pravašku ideju. U tom je smjeru uređivao i jedan

učnički list. Po završetku studija odlazi u Ogulin, gdje otvara odvjetničku kancelariju. U novom prebivalištu razvija političku djelatnost kao ugledni pristaša Hrvatske stranke prava.

Kada je šestojanuarski režim izveo Mačeka pred Sud za zaštitu države, Sušić je među mnogobrojnim odvjetnicima koji su se prijavili da ga brane. Iako je bio pravaški orijentiran, na skupštinskim izborima 1935. bio je kandidiran na listi HSS-a i za narodnog zastupnika u slunjskom kotaru. To se ponovilo i na izborima 1938. Sušić tada pristupa HSS-u. Poslije osnivanja Banovine Hrvatske udaljuje se od Mačeka i približava ustaškoj domovinskoj skupini, pa nakon uspostave NDH postaje ministar narodnog gospodarstva u prvoj državnoj vladi. Posljednja dužnost u NDH bila mu je ministar-postrojniki Ustaškog pokreta. U toj funkciji bio je i član doglavničkog vijeća, kojemu je povremeno i predsjedao.

Napustivši Hrvatsku u maju 1945., neko vrijeme boravi u Austriji i sudjeluje u organiziranju Kavranove akcije ubacivanja ustaške skupine u Jugoslaviju, koja je tragično završila u jesen godine 1948. Nakon toga preko Rima odlazi u Španjolsku. Smatrajući da ličnosti koje su predvodile NDH ne mogu više imati vodeću ulogu u hrvatskoj politici (ne isključuje ni sebe), distancira se od Pavelića. Godine 1951. dolazi u Caracas (Venezuela), gdje pomaže maloj skupini hrvatskih emigranata, ali izbjegava javne nastupe. Ipak, zagovarajući složni rad emigracije, odazvao se pozivu da sudjeluje na Hrvatskom kongresu u New Yorku u kolovozu 1962. Kao poklonik hrvatske suradnje, iskoristio je boravak u SAD-u da posjeti dr. Mačeka u Washingtonu. Do kraja života ostaje u Venezueli i radi u jednom trgovačkom poduzeću. Umro je 8. januara 1971. u Caracasu.

Ante Vokić. — Rođen je 23. avgusta 1909. u Mostaru. Osnovnu školu i gimnaziju polazio je u Sarajevu. Poslije završene gimnazije upisao se na Pravni fakultet u Zagrebu. Kao sveučilištarac prihvaća hrvatsku državnu ideju i priključuje se grupaciji radikalno hrvatski orijentirane mladeži. Sudjelovao je u osnivanju Akademskog kluba *Kranjčević* u Sarajevu i pri pokretanju lista *Svijest*. God. 1929. stupio je u željezničku službu u Sarajevu, gdje je vrlo aktivan u zadruzi željezničara. Radio je i u Hrvatskom kulturnom društvu *Napredak*.

Zbog svojeg rodoljubnog rada često je premještan, najprije u Bosanski Brod, zatim u Slavonski Brod, Karlovac, te najzad u Zagreb, gdje se uključuje u djelovanje domovinske ustaške skupine. U Zagrebu je dočekaio proglašenje NDH, pa je odmah imenovan ravnateljem željeznica u Sarajevu. Uz Juru Francetića vrlo je aktivan prilikom osnivanja *Crne legije* - ustaške formacije za borbu protiv pobunjenika. Kad su poglavnikovom odredbom uspostavljeni ustaški prometni sdrugovi za zaštitu i nadzor prometnica, Vokić je postavljen za njihova zapovjednika. Bio je unaprijeđen u čin ustaškog krilnika. Za vrijeme rada u Sarajevu Hitler ga je odlikovao ordenom Njemačkog orla za brigu oko nesmetanog željezničkog prometa i zasluge koje je učinio njemačkim oružanim snagama. Dana 11. oktobra 1943. postaje član vlade NDH kao ministar prometa, a od 29. januara 1944. preuzima ministarstvo oružanih snaga (zadržavši ujedno i ministarstvo prometa).

Uz Mladena Lorkovića, Vokić je bio ključna osoba u pripremanju puča 1944., pa je 30. avgusta razriješen dužnosti ministra u oba resora (ministar oružanih snaga postaje tada doadmiral Nikola Steinfel, a ministar prometa dr. Jozo Dumandžić). Vokić je poslije 30. avgusta 1944. uhićen i zajedno s Lorkovićem otpremljen u Lepoglavu. Uoči sloma NDH ubijen je od ustaške ruke.

Vjekoslav Vrančić. — Rođen je 26. marta 1904. u Ljubuškom. Političku djelatnost započeo je kao pristaša Radićeve Hrvatske seljačke stranke, pa vrlo mlad postaje članom Mjesnog odbora te stranke u Mostaru (1925-1929). U vrijeme šestojanuarske diktature radikalizira svoja politička gledanja i pridružuje se domovinskoj ustaškoj grupi. Od

proglašenja NDH vršio je razne dužnosti u državnom vrhu. Među ostalim, bio je pomoćnik ministra vanjskih poslova (1941-1942), povjerenik kod Druge talijanske armije (1942), državni tajnik u predsjedništvu vlade (1942-1943), pomoćnik ministra vanjskih poslova (1943-1944) te ministar obrta, veleobrti i trgovine od 3. aprila 1944. do kraja rata.

Posljednjih dana NDH povjerena mu je misija za pregovore hrvatske vlade sa savezničkim zapovjedništvom za Sredozemlje o predaji hrvatskih oružanih snaga saveznicima. Poslije rata Vrančić živi u emigraciji u Argentini. Najprije surađuje s poglavnikom Pavelićem i radi na okupljanju i aktiviranju ustaške emigracije u novim prilikama. Kada je Pavelić 1951. objavio popunjavanje Hrvatske državne vlade, Vrančića je imenovao potpredsjednikom Vlade. Međutim, 1958. razilazi se s Pavelićem i povlači s vodećih mjesta u Hrvatskom oslobodilačkom pokretu i organizaciji *Hrvatski domobran*. Poslije Pavelićeve smrti ponovno se politički aktivira i početkom 1960. staje na čelo reformiranog krila HOP-a, koje ga bira za predsjednika. Sudjelovao je i u radu Hrvatskog narodnog vijeća (obnovljenog 1974.). Napisao je i objavio svoje uspomene na NDH. Knjigu je naslovio *Branili smo Državu*. Donošenjem mnogih nepoznatih podataka ona predstavlja povijesni izvor, kao i njegova druga knjiga *U službi domovine*. Umro je u Poliklinici Eve Peron u Ramos Mejia u Provinciji Buenos Aires 25. septembra 1990. u 87. godini života, kao posljednji živući ministar vlade Nezavisne Države Hrvatske.

Dušan Žanko. — Rodio se 10. novembra 1904. u Sinju. Srednju školu je pohađao u Sinju i Širokom Brijegu. Poslije završenog studija na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, od 1928. profesor je u Nadbiskupskom sjemeništu u Zagrebu, gdje predaje opću povijest i povijest umjetnosti. Već u mladosti sudjelovao je u radu Saveza hrvatskih orlova, kasnije Velikog križarskog bratstva. Suradivao je u *Hrvatskoj smotri* kao kazališni kritičar i esejist, a kratko vrijeme bio je i urednik tog časopisa. Kao intelektualac katoličke orijentacije suradivao je i u drugim publikacijama katoličkog smjera (*Franjevački vjesnik, Katolički tjednik, Križ, Život* i dr.). Godine 1935. objavio je antologiju *Hrvatska marijanska lirika*. Dušan Žanko je bio veliki poklonik francuske kulture i književnosti, pa je mnogo prevodio s francuskog.

U predratnom političkom gibanju Žanko se uključuje u redove hrvatskih nacionalista i s oduševljenjem dočekuje uspostavu Nezavisne Države Hrvatske. Njegov široki kulturni horizont učinio ga je jednim od najistaknutijih kulturnih djelatnika u hrvatskoj državi. Od 1941. do 1943. bio je intendant Hrvatskog narodnog kazališta. Za to je vrijeme kazališni život podigao do zamjerne visine, te pod njegovim vodstvom Hrvatska opera uspješno gostuje u Rimu, Firenzi, Veneciji i Beču. No, 1943. napušta kazalište i prelazi u diplomaciju. Upućen je u Francusku kao izvanredni hrvatski diplomatski predstavnik i tu ostaje do kraja rata. Nakon završetka rata Žanko je izbjegao u Italiju i dospio u saveznički zarobljenički logor u Fermu. Tu je izabran za predsjednika hrvatskih izbjeglica. Nakon izvjesnog vremena prebačen je u rimsku tamnicu »Regina Elena« odakle je uspio pobjeći i otploviti u Argentinu. Tamo je radio u isusovačkom koledžu u San Miguelu kao knjižničar.

Godine 1954. Žanko iz Argentine prelazi u Caracas u Venezueli. I tu je knjižničar na katoličkom sveučilištu, a od 1961. profesor Centralnog sveučilišta Venezuele. Predavao je predmete bibliografske dokumentacije i tehničke komunikacije. U emigraciji Žanko surađuje u emigrantskim časopisima (*Hrvatska revija, Novi život, Republika Hrvatska, Studia Croatia* i dr.), a glavne su mu teme hrvatske ličnosti i njihova povijesna, književna i filozofska djela. U Venezueli je jedno vrijeme predsjednik starog Društva Hrvata, a potom suosnivač i do smrti član Hrvatskog odbora u Venezueli i član Mjesnog odbora Hrvatskog narodnog vijeća. U književnom radu Dušana Žanka dolaze do izražaja njegova zamjerna osobna kultura i duboka ljubav za Hrvatsku. Njegovi članci, eseji i predavanja o književnim, filozofskim, estetskim i

povijesnim temama potvrđuju intelektualce široke erudicije i istančana stila. U rukopisu je ostavio knjigu *Svjedoci*. Umro je u Caracasu 23. januara 1980.

DOKUMENTI

Ante Pavelić

STRAHOTE ZABLUDA⁴

FAŠIZAM I BOLJŠEVIZAM (Posljednje poglavlje)

Fašizam nije danas više samo jedna forma vladavine kakva je uvedena u Italiji, nego je tim imenom označena jedna izvorna ideja novog narodnjačtvenog uređenja države, pa i društva, te je danas to već stvar svjetskog značenja. Fašizam nije »antiteza demokraciji«, kako se to obično krivo tvrdi, nego je njezin nasljednik kao »antiteza komunizma« odnosno boljševizma. Komunizam se je »paktički« pojavio na Iztoku, u Rusiji, mimo demokracije i izravno na ruševini samovlada (autokracije), jer je demokracija zakasnila i promašila pravi čas, da se vremenski umetne između njih. Fašizam je nikao na Zapadu na razvalinama demokracije, koja se nije bila kadra suprotstaviti boljševizmu, kada je htio iz Rusije prodrijeti na Zapad. Njezin sustav, njezini načini rada i njezina sredstva, kojima ona može raspolagati, nisu bila kadra mjeriti se a još manje suzbiti i potući načine rada boljševizma i njegova sredstva borbe, baš kao što se ribarska lađa ne može suprotstaviti ratnoj oklopnjači. Trebalo je doći nešto novo, nešto jače i sposobnije za borbu protiv boljševizmu, sposobno da ga porazi. A to je našlo svoj izhod u fašizmu. Naravno, fašizam je morao najprije odstraniti demokraciju, koja se je pokazala nedoraslom i nesposobnom za tu borbu, da mu se ne plete oko nogu, dok se rve s boljševizmom, i da si na taj način načini čisto i ravno tlo za rvanje. Da mu bude moguće razviti u toj borbi svu svoju snagu, morao je fašizam naravno odstraniti sve ono, što je demokracija bila uvela, u koliko je god to moglo smetati borbi ili bi što više neprijatelja jačalo ili mu pomagalo. To je u prvom redu slobodarstvo (liberalizam), naravno, slobodarstvo tako zvanih zapadnih demokracija, odnosno ona, što se u njima slobodarstvom naziva, a u stvari nije ništa drugo nego podpuni nehaj za narodne vrijednosti, jer se po tom slobodarstvu mora svakome putnom i namirnom dopustiti, da te vrijednosti uništava i razara, a narodno ime, čast i ponos naroda vuče po blatu i gazi, sve to podpuno nekažnjivo, a često i uz nagradu. Sa slobodarstvom se ne može boriti protiv boljševicima, koji ga na svom tlu ne poznaju i ne trpe, a na protivničkom se tlu baš s njim služe kao najjačim oružjem u stvaranju protivničke slabosti, baš kao što se ne može pobijati zločinačstvo (kriminal) pjevanjem »litanija«, nego kaznenim zakonom i tamnicama.

Demokracija sa svoje strane ne će priznati svoje slabosti i nemoći te svoje podpune nesposobnosti, da se ozbiljno suprotstavi boljševizmu, nego se nastoji opravdati time, što niječe njegovu pogibeljnost i odvratnost. Da tomu dade vidna izražaja, sklapa ona s komunizmom sporazum (kompromis), a po tom se pomalo u njemu i utapa.

Lažne su i neiskrene stoga suze onih, što plaču nad razvalinama demokracije i što nepravedno kunu fašizam, da je on uzrokom propasti demokracije, jer da je on navlas ruši. Naprotiv, ona se ruši jer ne može odoljeti novoj »dinamici« borbe, baš kao što se same od sebe ruše zapuštene srednjovjeke ratne tvrđave, koje nisu više bile kadre odolievati novim teškim topovima, pa nije nitko više imao nikakva razloga, da ih uzdržava. Najbolje to znadu sami boljševici, i radi toga oni zajedno s velikim svećenicima demokracije licemjerno liju

⁴ Dr. Ante Pavelić, *Strahote zabluda, Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu, II. izdanje*, Zagreb, 1942.

suze nad razvalinama demokratskog Jeruzalema, te u jednom zboru s njima dižu zaglušnu viku proti fašizmu kao proti najvećem zlu na svijetu.

Boljševici su proti fašizmu izmislili najuvjerljiviji dokazni razlog u krilatici, da fašizam znači pogibelj za mir. Taj je razlog kod naroda zapadnih demokracija najuvjerljiviji. Sada, poslije svjetskog rata, u kome su se države zapadnih demokracija napljačkale do prezasićenosti, nemaju one druge želje ni težnje, nego da se stanje stvoreno mirovnim »diktatom« nikada više ne promieni. Do te promjene naravno ne može doći nego ratom, jer je one po dobru ne dozvoljavaju, i za to do rata ne smije nikada više doći. Već dakle radi toga, a i bez obzira na strahote rata kao takova, tko može biti u očima naroda zapadnih demokracija omraženiji od onoga, tko ugrožava mir i sprema rat? Eto za to boljševici u svojoj promičbi među narodima zapadne demokracije trajno i uzko vežu ime fašizma s imenom rata. Odatle također po cielome svijetu organiziranje »Kongresa proti ratu i fašizmu«, odatle postavljanje »Komiteta proti ratu i fašizmu«, a odatle i ime cielome protufašističkom pokretu »Amsterdamski pokret proti ratu i fašizmu«, što ga vode boljševici.

Čitav je taj boljševički protufašistički rad jedna velika napuha (montatura), praćena svakodnevnim vikom slobodarskog (liberal) tiska, jer je potrebno, da se svakoj staroj usidjelici, svakome posjedniku dionica velikih petrolejskih i rudarskih poduzeća, te svakome velikom i malom »rentieru« po državama zapadnih demokracija nakostruše kose i naježi koža svakog jutra, kada za vrijeme tečnog i obilnog zajutarka uzme u ruke novine i čita o fašističkoj ratnoj pogibelji, koja naravno ugrožava mirno uživanje plodova »versaljskog diktata«. Treba na taj način pod svaku cijenu staviti u pokretno stanje (mobilizirati) cijeli svijet u rat proti fašizmu, jer fašizam znači - ratnu pogibelj. Treba njega uništiti, a onda će boljševizmu biti lako svršiti s demokracijom. Ona je i tako postala već igračkom u njegovim rukama. Taj je obračun s demokracijom tim lakši, što ona već dugo nije stroj u rukama naroda, tako da bi se on za nju kao za svoju stvar borio, nego je sredstvo u rukama tajnih osnova i glavica (kapitala) neodređene narodnosti i sumnjivih izvora. A fašizam, onaj pravi, kako su ga dale Italija i Njemačka, jest odraz volje naroda, njegovih najširih slojeva, koji treba razlikovati od proračunanih smišljenosti (spekulativnih kombinacija), što služe samo za održavanje izvjesnih vladavina na vlasti u demokracijama na umoru, i od »pseudofašizma« vlada, koje nisu proiztekle ni iz demokracije ni iz fašizma, nego su tek prigodne (okazionalne) i proiztekle iz naročitih prilika i u naročite svrhe, a u glavnom su stvarno i nehotice najbolje i najpodesnije predteče boljševizma, jer mu radi svoje omraženosti u narodu pospješno uravnavaju put.

Demokracije narod raztočuju, baš kako to žele boljševici, a fašizam je moguć samo u u jednom narodu, jedinstvenom po krvi, po osjećaju i po jedinstvenoj volji, pa je stoga on tvrđava, koje boljševizam ne može osvojiti, i sila, pred kojom on mora uzmaknuti. Fašizam se ne može stvarati odozgora, sa vlade, kao što se stvaraju izvjesne stranke izvjesnih vladavina u poludemokraciji i u pseudo-fašizmu, nego on nastaje odozdo, iz naroda, te dolazi s prirodnom snagom, što je crpi iz širokih narodnih slojeva, dočim one druge spomenute vlade drže državnu vlast u rukama do prve sljedeće nove »kombinacije« ili »koalicije«, koja je zvana da uvede novu zbrku i nove daljnje »kombinacije« i »permutacije« u narodnom i državnom životu.

To je polje, na kome cvate nesmetano i nekažnjivo boljševička rabota na pripremanju svjetskog boljševičkog prevrata.

Dok ova dva velika pokreta, s jedne strane fašizam kao pokret ideja i naroda, a s druge strane boljševizam kao sljub (sinteza) barbarstva i razaranja, diele među sobom veliki dvoboj, dotle je demokosudena na ulogu mirnog promatrača ili vlasnika polja, na kojem se taj dvoboj dieli, a kad se ta borba završi, ne će na polju ostati ni zelene trave od »demokratske ideologije« i demokratskog društvenog poredka.

Nije moguće nastaviti dalje u tom razmatranju, jer to ne spada u ovaj uzki okvir, već je predmet posebnog većeg razmatranja. Ovdje nam se je dotać tek u nekoliko rieči nosioca pokreta, kome je providnost namienila, da izvrši ulogu spasitelja čovječanstva u ovom razdoblju od najveće pogibelji, što je za čovječanstvo i za njegove najveće tekovine predstavlja boljševizam po svom sadržaju, po svojim načinima i po značaju onih, koji su ga stvorili, koji ga vode, i koji hoće da ga nametnu cielome svijetu.

Nije bilo moguće, da se ne pojavi odpor na marksističke zablude i na luđačko provođenje u život tih zabluda otvoreno i u punoj mjeri na onom tlu, na kome se je pred preko dvadeset stoljeća rodilo ne samo veliko rimsko carstvo, nego i nova kultura i uljudba, što je dala životu ciele Evrope a i preko njezinih granica sasvim nov pravac, a najznatnijem razdoblju poviesti svoje obilježje. Razdoblju, što još nije prestalo, a s kojim će obilježjem biti povjesnica obilježavana još dugo, neizračunljivo i nepredvidljivo dugo vrieme. Zemlja Katona, Cicerona i Cezara, morala je dati i Mussolinia.

PRIZNAVANJE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE⁵

Iz Berlina je 15. aprila 1941. godine stigla brzojavka⁶ sljedećeg sadržaja:

»DR. ANTE PAVELIĆ, Zagreb

Zahvaljujem Vam na brzojavci i brzojavci generala Kvaternika, u kojima mi dajete do znanja proklamaciju Nezavisne Države Hrvatske i u skladu s voljom hrvatskoga naroda, te u kojima molite, da Njemački Reich prizna Nezavisnu Hrvatsku. Za mene je posve osobita radost i zadovoljstvo, što Vam mogu izraziti da Njemački Reich priznaje Nezavisnu Državu Hrvatsku u času, kada je hrvatski narod našao svoju dugo željenu slobodu kroz pobjedonosno prodiranje četa sila osovine.

Njemačka vlada će se radovati, da će se o granicama nove države sporazumjeti s hrvatskom narodnom vladom u slobodnoj izmjeni misli. Svoje najbolje želje upravljam Vama i budućnosti hrvatskoga naroda.

ADOLF HITLER.«

Iz Rima je, istoga dana, stigla ovakova brzojavka:

»DR. ANTE PAVELIĆ, Zagreb.

Primio sam brzojavku, kojom mi javljate proglašenje Nezavisne Države Hrvatske u skladu s voljom hrvatskog naroda, te u kojoj me molite za priznanje Nezavisne Države Hrvatske od strane fašističke Italije. S najvećim zadovoljstvom pozdravljam novu Hrvatsku, koja je danas izvojštila dugo žuđenu slobodu, kada su sile osovine uništile umjetno stvorenu Jugoslaviju. Raduje me, što Vam mogu izraziti, da fašistička vlada priznaje nezavisnost Države Hrvatske. Fašistička Italija radovat će se, što će se s narodnom hrvatskom vladom u slobodnoj razmjeni misli sporazumjeti o određivanju granica nove Države, kojoj talijanski narod želi svu sreću.

BENITO MUSSOLINI.«

PRISTUP NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE TROJNOM PAKTU⁷

⁵Hrvatski narod, Zagreb, 16. aprila 1941.

⁶ Telegram. Današnji hrvatski izraz je brzojav. /prim. Digitalizatora/

⁷Narodne novine, br. 53 od 17. juna 1941.

ZAPISNIK

Vlade Italije, Japana i Njemačke s jedne strane i Vlada Hrvatske s druge strane ugovaraju putem svojih potpisanih opunomoćenika kako slijedi:

Članak 1.

Hrvatska pristupa Trojnom Paktu, potpisanom u Berlinu 27. septembra 1940. između Italije, Japana i Njemačke.

Članak 2.

Kada mješovite tehničke komisije, predviđene u čl. 4. Trojnog Pakta, budu razpravljale pitanja, koja se tiču Hrvatske, bit će pozvani da sudjeluju razpravama i predstavnici Hrvatske.

Članak 3.

Tekst Trojnog Pakta je priložen nazočnom zapisniku.

Ovaj zapisnik je sastavljen na talijanskom, japanskom, njemačkom i hrvatskom jeziku, i svaki od tih tekstova je jednako vjerodostojan. Zapisnik stupa na snagu na dan njegovog potpisa.

U dokaz toga potpisani, valjano ovlašteni od odnosnih vlada, potpisali su ovaj zapisnik i stavili na isti svoje pečate.

Sastavljeno u četiri primjerka u Veneciji 15. juna 1941-XIX. godine fašističke vladavine, koja odgovara 15-tom danu 6. mjeseca XVI. godine vladavine Syowa.

Dr. ANTE PAVELIĆ

CIANO
VON RIBBENTROP
ZEMBEI HORIKIRI

PRISTUP NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE SPORAZUMU PROTIV KOMUNISTIČKE INTERNACIONALE⁸

Prigodom potpisivanja zapisnika o produženju vrijednosti protiv Komunističke internacionale (Berlin, 25. 1941.) pristupila je ovom sporazumu i Nezavisna Država Hrvatska. Hrvatski ministar vanjskih poslova čitao je slijedeću izjavu o pristupu:

IZJAVA

hrvatskog ministra vanjskih poslova Dra. Mladena Lorkovića pristupa Nezavisne Države Hrvatske sporazumu protiv čke internacionale u Berlinu, dne 25. novembra 1941.

»Preuzvišenosti!

Time što se vlada Nezavisne Države Hrvatske priključuje Zapisniku protiv Komunističke internacionale, ne izpunjava ona samo obvezu prema najvišim vrijednostima ljudske uljudbe, nego također nastavlja staru predaju hrvatskoga naroda, koja se osjeća kao poslanje, da bude prezide zapadnjačke uljudenosti.

U pravoj spoznaji smrtno opasnosti, koja prieti svim narodima od komunističkog raztvaranja, hrvatski narod se je još u vrijeme, kad je morao živjeti pod tuđinskim gospodstvom, naoružao protiv komunizma narodnom sviešču i unutarnjom povezanošču.

Jedva što je uzkršao kao nezavisna država, hrvatski narod se je prihvatio borbe protiv boljševizma svim sredstvima, koja mu stoje na raspolaganju, i to kako unutar vlastitih

⁸MEĐUNARODNI UGOVORI 1941., Zagreb.

granica, gdje treba odstraniti nezdravo nasljeđe, tako i na velikoj europskoj fronti protiv komunističkog barbarstva i uništavanja.

Ponosna, što može stupati i boriti se na strani vevlasti novoga poredka, Njemačke, Italije i Japana, Ustaška Hrvatska izpunit će svoju dužnost.«

ZAKONSKA ODREDBA ZA OBRANU NARODA I DRŽAVE⁹

1. Tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločina veleizdaje.

2. Tko se učini krivcem zločina u točki 1. navedenoga ima ga stići kazna smrti.

3. Za sudovanje po ovoj zakonskoj odredbi, postavlja ministar za pravosuđe po potrebi izvanredne narodne sudove od tri osobe, koji imaju suditi hitnim postupkom po propisima ukinutog hrvatskog kaznenog postupnika o prijekom sudu.

4. Ministar pravosuđa imade imenovati članove suda.

5. Ova zakonska odredba stupa odmah na snagu. U Zagrebu, dne 17. aprila 1941.

Poglavnik: Dr. Ante Pavelić, v. r.

Na prijedlog Ministra pravosuđa propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU¹⁰ o sačuvanju hrvatske narodne imovine

1. Svi pravni poslovi između Židova međusobno i između Židova i trećih osoba sklopljeni unutar dva mjeseca prije proglašenja Nezavisne Države Hrvatske proglašuju se ništavima, ako vrijednost pravnoga posla prelazi iznos od 100.000 dinara, i ako ih naknadno ne odobri ministar pravosuđa, kome se imaju podnijeti na odobrenje u roku od deset dana nakon proglašenja ove Zakonske odredbe.

2. Kotarski sudovi imaju odmah provesti zabilježbu ništavosti pravnoga posla u zemljišnim knjigama, u kojima su upisane otuđene nekretnine pozivom na ovu Zakonsku odredbu, a isto tako imaju i sve druge vlasti, koje vode kakve javne knjige u pogledu otuđene imovine upisati u tim knjigama ništavost pravnoga posla.

3. Provedenje ove Zakonske odredbe povjerava se ministru pravosuđa.

4. Ova Zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim Novinama. Zagreb, 18. aprila 1941.

Poglavnik Države Hrvatske:
Dr. ANTE PAVELIĆ, v. r.

Na prijedlog ministra unutarnjih poslova propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU¹¹ o državljanstvu

Točka 1.

Državni pripadnik je osoba, koja stoji pod zaštitom Nezavisne Države Hrvatske.

⁹Narodne novine, br. 4 od 17. aprila 1941.

¹⁰Narodne novine, br. 6 od 19. aprila 1941.

¹¹Narodne novine, br. 16 od 30. aprila 1941.

Državno pripadništvo stiče se po propisima zakonske odredbe o državnom pripadništvu.

Točka 2.

Državljanin je državni pripadnik arijskog porijetla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnja hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Točka 3.

Državljanin je nosilac političkih prava prema odredbama zakonâ.

Točka 4.

Ministarstvo unutarnjih poslova izdati će naredbe potrebne za provedbu i nadopunu ove zakonske odredbe.

Točka 5.

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.
U Zagrebu, 30. aprila 1941.

Poglavnik:
Dr. Ante Pavelić, v. r.

Na prijedlog ministra unutarnjih poslova propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU¹²
o rasnoj pripadnosti

Točka 1.

Arijskog porijetla je osoba, koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.

U koliko za stanovite službe ne postoje druge odredbe, arijsko se porijetlo dokazuje krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka). Kod pripadnika islamske vjerske zajednice, koji ne mogu pridonijeti navedene isprave, potrebno je pismeno posvjedočenje dvojice vjerodostojnih svjedoka, koji su poznavali njihove predke, da među njima nema osoba nearijskog porijetla.

U dvojbenim slučajevima donosi odluku ministarstvo unutarnjih poslova na prijedlog rasnopoličkog povjerenstva.

Točka 2.

Osobe, koje pored arijskih predaka imaju jednog predka drugog koljena Židova ili drugog europskog nearijca po rasi izjednačuju se obzirom na sticanje državljanstva s osobama arijskog porijetla.

Osobe sa dva predka drugog koljena Židova po rasi također mogu biti obzirom na državljanstvo izjednačene s osobama arijskog porijetla, u koliko to u točki 3. nije drugačije određeno.

Točka 3.

Kao Židovi u smislu ove zakonske odredbe vrijede:

1. Osobe, koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve vjere ili su se u toj vjeri rodili.

2. Osobe, koje imaju dva predka drugog koljena, koji su Židovi po rasi, i to u ovim slučajevima:

¹²Narodne novine, br. 16 od 30. aprila 1941.

a) ako su bile 10. aprila 1941. pripadnici mojsijeve vjere ili ako su kasnije na tu vjeru prešli;

b) ako imaju bračnog druga, koji vrijedi kao Židov u smislu 1.;

c) ako su poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe sklopili brak s osobom, koja ima dvoje ili više predaka drugog koljena Židova po rasi, i potomci iz takvog braka;

d) ako su nezakonita djeca sa Židovom u smislu 1., a rode se poslije 31. januara 1942.;

e) ako ministarstvo za unutarnje poslove na obrazloženi prijedlog rasnopolitičkog povjerenstva odluči, da vrijede kao Židovi.

3. Osobe, rođene izvan teritorija Nezavisne Države Hrvatske od roditelja, koji ne potječu iz Nezavisne Države Hrvatske ako su bile 10. aprila 1941. mojsijeve vjere ili imaju najmanje dvoje predaka dugog koljena Židova po rasi, ili vrijede kao Židovi u smislu zakona zemlje, iz koje potječu.

4. Osobe, koje su poslije stupanja na snagu ove zakonske odredbe sklopile obilaženjem zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi brak, koji je zabranjen i njihovi potomci.

5. Osobe, koja su nezakonita djeca Židovki u smislu 1.

Točka 4.

Kao Ciganin u smislu ove zakonske odredbe vrijedi osoba, koja potječe od dvaju ili više predaka drugog koljena, koji su Cigani po rasi.

Točka 5.

Kod ministarstva unutarnjih poslova osniva se rasnopolitičko povjerenstvo, koje donša mnijenja i prijedloge u svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti.

Konačno rješenje o dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti donša ministarstvo unutarnjih poslova.

Propise o ustrojstvu i djelokrugu rada toga povjerenstva izdat će ministarstvo unutarnjih poslova posebnom naredbom.

Točka 6.

Osobama, koje su se prije 10. aprila 1941. iskazale zaslužnima za Hrvatski narod, napose za njegovo oslobođenje, kao i njihovim bračnim drugovima, s kojima su sklopile brak prije stupanja na snagu ove zakonske odredbe i potomcima iz takvog braka, u koliko bi se na te osobe mogla odnositi ova naredba, može poglavar države izvan propisa ove naredbe priznati sva prava, koja pripadaju osobama arijskog porijetla.

Točka 7.

Provedba ove naredbe povjerava se ministru unutarnjih poslova.

Točka 8. Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, 30. aprila 1941.

Poglavnik:
Dr. Ante Pavelić, v. r.

Na prijedlog ministra unutarnjih poslova propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU¹³ o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda

Točka 1.

Brak Židova i inih osoba, koje nisu arijskog porijetla s osobama arijskog porijetla, je zabranjen. Isto tako je zabranjen brak osobe, koja pored arijskih predaka ima jednog predka

¹³Narodne novine, br. 16 od 30. aprila 1941.

drugog koljena po rasi Židova ili drugog europskog nearijca s osobom, koja je po rasi jednakog porijetla.

Koje osobe vrijede kao Židovi ili nearijci određuje zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.

Točka 2.

Posebna dozvola za sklapanje braka potrebna je u slijedećim slučajevima:

1. za brak osobe sa dva predka drugog koljena Židova po rasi s osobom, koja imade jednog predka drugog koljena europskog nearijca po rasi, ili s osobom, koja je arijskog porijetla;

2. za brak osobe, koja imade među precima pripadnike drugih neeuropskih rasa s osobama isto takvog porijetla, ili s osobom, koja imade jednog ili dva predka drugog koljena Židova po rasi ili jednog predka drugog koljena Ciganina po rasi, ili s osobom arijskog porijetla;

3. za brak između državljana i državnih pripadnika, ukoliko nije po točki 1. zabranjen.

Dozvolu za takav brak izdaje ministarstvo unutarnjih poslova po saslušanju rasnopolitičkog povjerenstva.

Točka 3.

Izvanbračno spolno općenje Židova ili ine osobe, koja nije arijske krvi, sa ženskom osobom arijskog porijetla je zabranjeno.

Muška nearijska osoba, koja se ogriješi protiv ove zabrane počinja zločin oskvrnuća rase, te se kažnjava sa zatvorom ili tamnicom. U naročito teškim slučajevima, napose ako se radi o silovanju nevine djevojke, može se izreći smrtna kazna.

Točka 4.

Židovi ili ine osobe, koje nisu arijskog porijetla, ne smiju zaposliti u kućanstvu ženske osobe arijskog porijetla ispod 45 godina starosti.

Nearijcima i državnim pripadnicima je zabranjeno izvješanje hrvatske državne i narodne zastave i isticanje hrvatskih narodnih boja i emblema.

Sve promjene židovskih prezimena koje su izvršene poslije 1. decembra 1918. stavljaju se izvan krijeposti, te se imaju zamijeniti sa prvotnim prezimenima.

Točka 5.

Tko je Židov određuje zakonska odredba o rasnoj pripadnosti.

Točka 6.

Ministar za unutarnje poslove izdat će naredbe o provedbi ove zakonske odredbe.

Točka 7.

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagreb, 30. aprila 1941.

Poglavnik:

Dr. Ante Pavelić, v. r.

Na prijedlog ministra bogoštovlja i nastave propisujem i proglašujem

ZAKONSKU ODREDBU¹⁴ o prelazu s jedne vjere na drugu

§1.

Do donošenja zakona o vjeroispovjednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prelaza s jedne vjere na drugu. Za valjanost prelaza potrebno je, da stranka,

¹⁴Narodne novine, br. 19 od 5. maja 1941.

koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu upravnoj vlasti prve molbe (kotarskoj oblasti odnosno gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi, te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti, na koju stranka prelazi.

§2.

Ova zakonska odredba stupa na snagu danom proglašenja u Narodnim novinama. Tim danom prestaju vrijediti svi zakonski i naredbeni propisi, koji su s ovom zakonskom odredbom u protivuriječju.

Provedba ove zakonske odredbe povjerava se ministru bogoštovlja i nastave.

U Zagrebu dne 3. maja 1941.

Poglavnik:

Dr. Ante Pavelić, v. r.

ZAKONSKA ODREDBA¹⁵

o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore

§ 1.

Nepoćudne osobe, koje su pogibeljne za javni red i sigurnost, ili koje bi mogle ugroziti mir i spokojnost hrvatskoga naroda ili tekovine oslobodilačke borbe hrvatskog ustaškog pokreta, mogu se uputiti na prisilni boravak u sabirne i radne logore. Ove logore ovlaštena je osnivati u pojedinim mjestima Nezavisne Države Hrvatske Ustaška nadzorna služba.

§2.

Trajanje boravka u sabirnim i radnim logorima ne može biti kraće od tri mjeseca ni duže od tri godine.

Ustaški nadzorni zapovjednik može u svako vrijeme po slobodnoj razsudi pojedinoj osobi smanjiti trajanje boravka i ublažiti stepen opreza i pazke.

§3.

Odluka o upućivanju osobe na prisilni boravak u sabirne i radne logore, o vremenu trajanja boravka i o stepenu opreza i pazke, a prema propisima ove zakonske odredbe, donosi ustaško redarstvo kao grana ustaške nadzorne službe.

Sve upravne i samoupravne oblasti, kao i ustanove ustaškog pokreta dužne su ustaškom redarstvu preko župskog redarstva svoga područja prijaviti osobe, navedene u § 1. ove zakonske odredbe.

Proti odluci ustaškog redarstva o upućivanju na prisilni boravak u sabirne i radne logore nema pravnog lieka ni tužbe na upravni sud.

§4.

Donošenju odluke o upućivanju osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore ima predhoditi postupak, predviđen za upravno kazneno postupanje. Postupak provodi ustaško redarstvo neposredno ili posredno preko upravnih oblasti prve molbe.

§5.

Vrijeme, provedeno u pritvoru upravnih oblasti i redarstva do donošenja odluke o upućivanju osobe na prisilni boravak u sabirne i radne logore, uračunava se u vrijeme trajanja prisilnog boravka u logorima.

§6.

Ustaški nadzorni zapovjednik izdat će propisnik o ustrojstvu, poslovanju i stepenu opreza i pazke u sabirnim i radnim logorima, te o uzdržavanju osoba, upućenih u ove logore.

§7.

¹⁵Narodne novine, br. 188 od 26. novembra 1941.

Ova zakonska odredba zadobiva pravnu moć danom proglašenja u Narodnim novinama, a provedba se povjerava ustaškom nadzornom zapovjedniku.

U Zagrebu, 25. novembra 1941.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske:
Dr. Ante Pavelić, v. r.

ZAKONSKA ODREDBA O IZJEDNAČENJU
PRIPADNIKA NDH S OBZIROM NA RASNU
PRIPADNOST¹⁶

§ 1.

Od dana, kada ova zakonska odredba zadobije pravnu moć, prestaje među pripadnicima Nezavisne Države Hrvatske svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti.

Sve zakonske odredbe, prema kojima se pripadnici Nezavisne Države Hrvatske razlikuju s obzirom na rasnu pripadnost, kao i svi ostali propisi, izdani na temelju tih zakonskih odredaba, gube pravnu moć.

§ 2.

Svi imovinsko-pravni odnosi pripadnika Nezavisne Države Hrvatske, nastali usljed razlikovanja rasne pripadnosti, ne podpadaju pod propise ove zakonske odredbe, nego će se riješiti posebnim zakonskim odredbama.

§ 3.

Ova zakonska odredba zadobiva pravnu moć danom proglašenja u Narodnim novinama.

U Zagrebu, dne 3. maja 1945.

Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske
Dr. Ante Pavelić, v. r.

Državni prabilježnik -
čuvar državnog pečata:
Dr. Andrija Artuković, v. r.

MEMORANDUM

hrvatske vlade za feldmaršala HAROLDA ALEXANDERA, savezničkog generala, glavnokomandujućeg na Sredozemlju, otposan 4. maja 1945.

U prijevodu s engleskog u konačnoj redakciji glasio je ovako¹⁷:

U ovo vrijeme kada će se sudbina svih europskih naroda kao i onih čitavog svijeta odrediti za dugo historijsko razdoblje potrebno je da se također uredi i položaj Nezavisne Države Hrvatske. Pravedna odluka za koju se zalažu Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države ne može se donijeti ako se pri tome ne uzmu u obzir i sljedeći momenti:

Hrvatski narod došao je na područje koje pokriva Nezavisna Država Hrvatska u srednjem vijeku za vrijeme velikih seoba naroda i osnovao svoju državu. Prije 800 godina ušli smo s Ugarskom u personalnu a kasnije u realnu uniju. God. 1918. (protivno volji hrvatskog

¹⁶Hrvatski narod, br. 1352, Zagreb, 5. maja 1945.

¹⁷Tekst memoranduma na engleskom jeziku objavili su: dr Jere Jareb i Ivo Omrčan, Croatian Government's Memorandum to the Allied Headquarters Mediterranean, May 4, 1945. - Journal of Croatian Studies, New York, 1980. Vol. 21, str. 120-143. Prijevod s engleskog uzet je iz *Ustaše i Treći Reich* B. Krizmana Zagreb, 1983, sv. 2, str. 289-294.

naroda) bio je protupravno prekinut tisućugodišnji kontinuitet hrvatske suverenosti. Stotinama godina Hrvatska se trudila da ostvari svoju punu državnu nezavisnost a dvadeset godina (1918-1941) borila se za svoj suverenitet. Tek 1941. god. pružila se prilika da hrvatski narod pomoću revolucije - iskoristivši prednost sukoba između Italije i Njemačke u borbi za interesne sfere na Jadranu i u Podunavlju - uspostavi Nezavisnu Državu Hrvatsku. Hrvatska država ponikla je iz volje i borbe hrvatskog naroda, doduše, za vrijeme rata, ali ona nije rezultat rata.

Bila je uspostavljena u jednoj povoljnoj vanjskopolitičkoj konstelaciji, no nije tuđinska tvorevina. Hrvatski narod iskoristio je samo danu priliku da ostvari svoj cilj za koji se aktivno borio više od dvadeset godina, a kojem cilju je težio stotinama godina. Nezavisna Država Hrvatska već postoji četiri godine i djeluje sa svim atributima moderne države. Hrvatsku državu su u prvoj godini opstanka priznale *defacto* i *de iure* tri velesile (Italija, Njemačka i Japan) i mnoge druge (Španjolska, Finska, Mađarska, Rumunjska, Slovačka, Bugarska, Tajland, Mandžuko, itd.). Čak Sjedinjene Države i Argentina održavale su odnose s hrvatskom državom početkom 1941. god. a do danas imaju svoje predstavnike u Hrvatskoj: Švicarska (konzulat), Švedska (konzulat), Francuska (konzulat) i Sveta Stolica (apostolskog delegata). Hrvatska država članica je Međunarodne poštanske unije i Međunarodnog Crvenog križa. U ratu se hrvatska država pridržava odredaba međunarodnog prava i drži logore ratnih zarobljenika za državljane Sjedinjenih Država, Engleske, SSSR-a itd.

Nezavisna Država Hrvatska dokazala je u svakom pogledu sposobnost hrvatskog naroda u pogledu postignutoga nezavisnog političkog života. Hrvatski narod predstavlja potpuno razvijen narod u modernom europskom smislu. Hrvatski narod je svjestan svog prava na političku nezavisnost i prožet je uvjerenjem da je samo ona u stanju da osigura njegov opstanak i napredak.

Hrvatski narod je to dokazao posebno tokom posljednjih četiriju godina. Hrvatskoj vladi kao i hrvatskom parlamentu (saboru) uspjelo je - usprkos raznovrsnim protestima - održati političku nezavisnost i izgraditi moćnu vojsku s izvrsnim oficirskim kadrom. Usprkos neprekidnim, često teškim i vrlo krvavim gubicima i usprkos vanjskim međunarodnim protivljenjima i to upravo od onih koji su kroz to vrijeme htjeli u tom pogledu imati odlučnu riječ, hrvatska vojska pokazala je svoju izvanrednu sposobnost da se uspješno bori. Na taj način je hrvatski narod izdržao najveću kušnju koja se stavlja na pojedine narode i države. Više stotina tisuća hrvatskih boraca, od toga najvećim dijelom novačenih na temelju dobrovoljnog stupnja u vojsku, koji su dali više destaka tisuća ranjenika i koji su i danas spremni poginuti za hrvatsku državu - trajan su i najeklatantniji plebiscit koji svjedoči o volji i sposobnosti hrvatskog naroda da bude nezavisan u svojoj vlastitoj državi, a sve to usprkos izvanredno nepovoljnim vanjskim okolnostima.

Usprkos činjenici što posljednje četiri godine nismo čak imali ni najpotrebnije industrije, za rat neophodne, mi smo na vojnom i privrednom planu odolijevali, tako da se može reći da se posebno na onim područjima kojima je neprekidno upravljala hrvatska vlada u znatnoj mjeri poboljšalo blagostanje naroda. Usprkos činjenici što je mnoštvo vojski prešlo Hrvatskom i tu boravilo, privredni život zemlje nije uopće pružao sliku siromašne države i njene prezaduženosti, kao što se to moglo primijetiti za vrijeme Jugoslavije u ponekim tzv. pasivnim krajevima čak u doba mira kad su uslijed loše uprave Beograda pojedini hrvatski krajevi skapavali od gladi.

Hrvatska ima dovoljno resursa za opstanak; raspolaže znatnim rudnim bogatstvom; posjeduje bezbroj šuma od kojih su znamenite one s hrastom; nadalje raspolaže dugom i vrlo razvijenom morskom obalom sa stanovništvom izvanredno sposobnim i poduzetnim za plovidbu. Hrvatska je također dobro poznata po mogućnostima koje pruža međunarodnom

turizmu. U kulturnom pogledu hrvatski je narod priznat kao najnapredniji narod balkansko-jadranskog područja. Velik niz imena umjetničkih i znanstvenih stvaralaca koje svojataju druge zemlje pripada hrvatskoj naciji. Hrvatska je u potpunosti podigla vodeće slojeve sposobne da vode poslove političke, upravne, vojne, privredne i tehničke izgradnje i uprave zemlje. U tom pravcu mi smo bez sumnje najuspješniji od svih naroda balkanskog područja.

Hrvatska kao zemlja, ponikla na obalama Jadrana, upućena je na Jadransko more kao uvjet svog opstanka, a hrvatski narod pored Grka jedini je pomorski narod Balkana i ima posebno stare prirodne veze s V. Britanijom, dok s druge strane Hrvatska ne može opstojati bez oslonca na V. Britaniju dok s druge strane opstanak Hrvatske može biti V. Britaniji od posebne koristi budući da je hrvatski narod po prirodi istovremeno čuvar istočne obale Jadranskog mora.

Da je hrvatski narod vezan za anglo-američki svijet, tome u prilog govori činjenica što jedna petina hrvatskog naroda, tj. više od milijun Hrvata živi u Sjedinjenim Državama i u raznim dijelovima Britanskog Carstva (Australija, Kanada, Novi Zeland, Južna Afrika). Ta brojna emigracija najbolja je i najjača kopča između Hrvatske i spomenutih zemalja. Ta emigracija uvijek je aktivno podržavala privredni razvoj i političku borbu hrvatskog naroda u domovini. Možda danas i nije u pojedinostima obaviještena o prilikama u Hrvatskoj, ali je činjenica da gotovo svaki iseljenik u anglo-američkom svijetu ima najmanje po jednog člana svoje obitelji koji je poginuo ili bio ranjen u sadašnjoj borbi hrvatskog naroda protiv svog neprijatelja, u borbi za opstanak hrvatske države. Duhovne veze između »starog kraja« i iseljenika posebno su snažne, čak i kod onih njihovih potomaka već naturaliziranih u zemlji useljenja roditelja kojoj su svi doseljeni Hrvati bez iznimke odani državljani. Sa stajališta V. Britanije i Sjedinjenih Država potrebno je izbjeći razvoj situacije kojim bi tako brojno hrvatsko pučanstvo tih zemalja moglo biti dovedeno do toga da osudi politiku njegovih novih zemalja prema domovini s kojom je vezano osjećajem najdublje simpatije i u kojoj ima rođake. U ovom su ratu tako brojne hrvatske obitelji trpjele da se za velik broj može reći da ih je neprijatelj u Hrvatskoj u potpunosti istrijebio i da njihovi preživjeli rođaci postoje samo u redovima hrvatskih iseljenika u Sjedinjenim Državama i Britanskom Carstvu.

Kao narod sposobnih pomoraca, Hrvati su upoznali Britansko Carstvo i Sjedinjene Države. Najveći dio nekadašnje jugoslavenske trgovačke mornarice, čak i u ovom ratu, plovio je i još plovi u interesu zapadnih sila. Potrebno je napomenuti da su svi ti brodovi isključivo hrvatsko vlasništvo i da su njihovi kapetani i mornari isključivo Hrvati.

Trgovački odnosi vrlo su se dobro razvijali između Hrvatske i, posebice, V. Britanije koja predstavlja odabrano tržište, između ostalog, za proizvode naše poljoprivrede i posebno našeg šumarstva. U posljednje je vrijeme bio zabilježen porast broja engleskih turista na našoj hrvatskoj obali i kopnu. Mnogi umjetnici i naučenjaci hrvatskog porijekla djeluju posebno u Sjedinjenim Državama. Njihova djela krasi umjetničke zbirke i galerije Engleske i Sjedinjenih Država.

Izložbe tzv. jugoslavenske umjetnosti koje su bile priređene u Engleskoj i Sjedinjenim Državama sadrže prvenstveno izložena djela hrvatskih umjetnika (na primjer Meštrovića).

Hrvatski narod nije nikada promatrao svoju političku borbu sa stajališta velikih ideoloških sukoba. Hrvatski vojnik u svojoj borbi mario je i još uvijek mari za rat za Hrvatsku, za borbu u obrani hrvatske nezavisnosti a u velikom broju slučajeva također za borbu da očuva vlastiti dom i život svoje obitelji pred napadom neprijatelja. U stvari, hrvatska država sudjeluje u velikom svjetskom ratu isključivo narodnog obrambenog rata. Hrvatski narod zna vrlo dobro da osovinske sile u njihovom programu ratnih ciljeva nisu planirale osnivanje hrvatske države. Berlin i Rim vjerovali su čak krajem marta 1941. god. da će se Jugoslavija pristupajući Trojnom paktu uključiti u njihov ratno-politički sistem. No, pomoću

vlastite revolucije hrvatski je narod stvorio gotov čin postojeće hrvatske države, čemu su Njemačka i Italija morale prilagoditi svoje stavove, a čime je Hrvatskoj pošlo za rukom da iskoristi sebi u prilog njihovo suparništvo na našem teritoriju i da održi hrvatsku državu usprkos dobro poznatoj činjenici da je Italija sistemski nastojala da je slomi, što je otvoreno izjavio general Roatta prilikom talijanske kapitulacije.

Da bismo upotpunili sliku međunarodno-političke situacije u godini 1941. potrebno je utvrditi činjenicu da se Komunistička partija Jugoslavije, za vrijeme stvaranja hrvatske države, nije aktivno borila protiv nje sve dotle dok je Sovjetski Savez održavao odnose s Trećim Reichom na temelju poznatog ugovora o uzajamnom nenapadanju. S otpočinjanjem rata na Istoku, otpočele su snažnije partizanske akcije protiv hrvatske države, u početku isključivo od strane članova Komunističke partije Jugoslavije. Poslije sloma Jugoslavije Moskva je na najdrastičniji način otpustila bivšeg jugoslavenskog ambasadora u SSSR-u dr. Milana Gavrilovića.

Borba partizana nije nikada naišla na odobravanje u širim krugovima hrvatskog naroda koji nije nikad prihvaćao stajalište da je Hrvatska jednako tako okupirano područje kao srpski i slovenski krajevi. Usprkos činjenici što je hrvatski narod teško podnosio prisutnost stranih vojski na svom području, ipak se držanje hrvatskih masa prema njima razlikovalo od odnosa, primjerice, srpskih masa prema njemačkom, talijanskom i bugarskom okupatoru.

Hrvatski narod vidi prvenstveno u borbi partizana za uništenjem hrvatske države radi stvaranja boljševičke Jugoslavije prijetnju hrvatskom narodu i državi, dalje pokušaj Sovjetskog Saveza da formira širu teritorijalnu zajednicu i izgradi po mogućnosti što veće područje za vlastiti utjecaj i da se omogući posredno širenje njegove moći sve do Jadranskog mora na potezu od Kotora do Trsta.

Prema tome, borba hrvatskog naroda protiv partizana ili patriota - kako se oni obično nazivaju - samo je obrambena borba. Poprimila je ogorčena i surova obilježja usljed ideološkog, političkog sustava kao tendencije diktature od komunističkog vodstva partizana. Komunisti žele vidjeti u svakom pojedinom hrvatskom nacionalističkom konzervativcu, bez obzira na njegovu stranačku orijentaciju, »fašistu« i »ratnog zločinca« koji je skroz na skroz rđav i ne zaslužuje pažnju Saveznika.

Zbog toga su, na primjer, poubijali na surov način velik broj predstavnika Hrvatske seljačke stranke i znatan broj svećenika svih vjeroispovijedi, naročito katolike.

Takav oblik vođenja rata opravdavale su zapadne velesile kao potrebu da se veže i uništi što je moguće veći broj njemačkih vojnika. Takav oblik ratovanja, međutim, poprimio je svojstvo rata istrebljenja, okrutnog ubijanja i besmislenog rušenja škola, crkava, javnih zgrada, nezaštićenih seljačkih domova itd. Takvo gorko iskustvo bilo je razlog što je hrvatski narod ustao kao jedan čovjek da brani svoju imovinu, život i narodni opstanak. Treba pripisati čudnovatom lancu okolnosti činjenicu što je do oživljavanja hrvatske suverenosti došlo u jednoj međunarodnoj situaciji koja se pretvorila u paradoks. Želimo reći da je - koliko god to izgledalo čudnovato - hrvatska država, čiju uspostavu treba prvenstveno pripisati poticanju hrvatskih nacionalističkih krugova, najvećim dijelom sljedbenika najvećega hrvatskog liberala i demokrata dr. Antuna Starčevića, poprimila vanjske značajke jedne autoritativne države! To se tako zbilo usljed vanjskog pritiska koji se jasno odražava u činjenici što čak ni spise »Oca domovine« (popularno ime za A. Starčevića) nije bilo moguće objaviti u njihovom originalnom obliku za vrijeme rata, iako je to bila želja Hrvata, nego se dopuštalo da se izdavač ograniči samo na izvode ispuštajući najvažnije političke poglede dr. Starčevića koji je bio najveći protivnik pruskog imperijalizma i najvatreniji pobornik zapadne demokracije.

Neprekidno stremljenje hrvatskog naroda bilo je u tome da se postigne rješenje nacionalnog pitanja u suglasju sa starim hrvatskim konstitucionalizmom i parlamentarizmom.

Hrvatski sabor predstavlja jednu od najstarijih institucija te vrste. Pojavio se u ranom srednjem vijeku; ima tisućugodišnji kontinuitet i po tome stoji uz bok engleskom i ugarskom parlamentu. U skladu s tom tradicijom bio je ponovno sazvan hrvatski parlament (Sabor) i njegov suvereni kontinuitet živjeli su hrvatski zastupnici izabrani na izborima 1914. i 1938. godine jer je bilo prekinuto njegovo djelovanje u razdoblju od 1918. do 1941. godine. Spomenuti zastupnici su upravo oni koje spominje odluka Krimске konferencije.

Hrvati su stoljećima vodili borbu za ustavna prava i Hrvatska je u stvari jedna od onih zemalja koje su prožete osjećajem za ustavnost, iako Hrvati nemaju pisanog ustava - slučaj poput onog u Engleskoj i Ugarskoj. U novoj situaciji nastaloj nakon iščeznuća pritiska velikih totalitarističkih susjeda, Hrvatska će s najvećom radošću pozdraviti demokratsku i ustavnu vladu. Hrvatski narod u svojoj ukupnosti prožet je idejom svog velikog vođe, učitelja i narodnog tribuna Stjepana Radića koji je umro kao žrtva hrvatske državne ideje. Na čelu hrvatske države ima biti predsjednik hrvatske republike. Njega treba izabrati narod pomoću općeg i tajnog prava glasa. Hrvatska ima biti parlamentarna država u posjedu svih političkih sloboda (slobode tiska, sastajanja, udruživanja i suradnje). Ona ima iskoristiti sve mogućnosti stranačkog opredjeljivanja, od krajnje ljevice do krajnje desnice. Četiri temeljne slobode kako su ih objavili veliki Saveznici imaju biti zagarantirane u Hrvatskoj. Jedan od razloga što su Hrvati vodili borbu protiv jugoslavenske države bila je, između ostalog, odsutnost takvih sloboda i one u stvari i ne mogu postojati u državi u kojoj većina stanovništva ima centrifugalne težnje zbog čega središnja državna vlast (u jugoslavenskom slučaju vlast Srba) mora neizbježno suzbijati svaku vrstu slobodnog izražavanja volje ljudi i mora pristupati nedemokratskim metodama u naizmjenično više ili manje naglašenoj formi.

Zbog navedenog razloga obnovljena Jugoslavije ne bi nikako mogla biti demokratska.

Na temelju svih izloženih činjenica hrvatski narod ima puno pravo tražiti od svih međunarodnih čimbenika, koji načelno priznaju pravo samoopredjeljenja svim kulturnim europskim narodima, da se to pravo prizna i hrvatskom narodu na temelju postojećeg činjeničnog stanja hrvatske države.

Na slobodnom teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, a napose u glavnom gradu Zagrebu nalazi se danas više od milijun izbjeglica iz svih krajeva Hrvatske, kao i iz Srbije, Crne Gore, Albanije i Bugarske i oni su osvjedočeni prijatelji Engleske i Sjedinjenih Država. U Hrvatskoj se nalazi više visokih crkvenih dostojanstvenika sa svojim klerom, među ostalim arhiepiskop crnogorski i velik broj njegovog klera.

Svi oni strahuju od nasilja partizana čiji su kriminalni čini opetovano bili potvrđeni. Na hrvatskom području nalazi se više stotina tisuća vojnika hrvatskih oružanih snaga kao i znatan broj nacionalnih boraca iz Srbije i Crne Gore, koji u suradnji sa slovenskim nacionalnim borcima odbijaju razarajuće napade partizanskih snaga. Usprkos činjenici što se njemačke snage povlače, pretežno bez borbe, same ove hrvatske snage u stanju su da se suprotstave dugo vremena svim napadajima, čak i da unište neprijatelja. Međutim, u sadašnjim okolnostima borba hrvatske vojske ne može dugo potrajati i stoga zbog međunarodne pravde, dužnosti da se spasi srž hrvatskog naroda i drugih već spomenutih naroda, kao i brige za velik broj izbjeglica - potrebno je pružiti pomoć hrvatskom narodu.

Vlada hrvatske države želi i moli da što prije uputite vojnu misiju u Hrvatsku kako bi se u potpunosti upoznala sa stanjem stvari. Ujedno molimo da pošaljete Vaše oružane snage na teritorij naše države da biste olakšali ovo teško stanje. Na taj se način hrvatski narod u hrvatskoj državi stavlja pod Vašu moćnu zaštitu.

Velika Britanija i Sjedinjene Države priznaju pravo da imaju vlastitu državu čak i narodima koji su bili poraženi u sadašnjem ratu. Zašto bi samo Hrvatska koja, k tome, nije nikoga napadala, nego se jedino branila od napadaja, imala strepiti da bi mogla izgubiti i ono

najmanje na što svaki narod ima pravo, tj. svoju državu. Svakoj vojsci priznaje se pravo na predaju, ali samo bi hrvatska vojska imala biti jednostavno poklana *in capite et in membris*, makar ta vojska - budući branitelj svog naroda i države - nije nikada imala nikakvih zavojevačkih težnji.

Zagreb, 4. maja 1945.

LITERATURA

Popis sadrži djela koja je autor proučio i upotrijebio u pripremanju i pisanju ove knjige. U popis su uvrštene monografije i sintetički radovi, te zbirke dokumenata, ali ne i brojni manji radovi (rasprave, studije, članci) u časopisima. Oni zahtijevaju poseban izbor (autor ih je također konzultirao) i predstavljaju vrlo opsežan popis, a objavljuvani su ne samo u domovini, nego i u inozemstvu (emigrantska literatura).

BALEN Šime, Pavelić, Zagreb, 1952.

BANAC Ivo, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Zagreb, 1988.

BILANDŽIĆ Dušan, Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Zagreb, 1985.

Bleiburška tragedija hrvatskog naroda (priređio Vinko Nikolić), treće (domovinsko) izdanje, Zagreb, 1993.

BOBAN Ljubo, Sporazum Cvetković-Maček, Beograd, 1964.

BOBAN Ljubo, Maček i politika HSS, sv. 1, 2, Zagreb, 1974.

BOBAN Ljubo, Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941-1943, Zagreb, .

BOBAN Ljubo, Svetozar Pribićević u opoziciji (1928-1936), Zagreb, 1973.

BOBAN Ljubo, Hrvatske granice 1918-1991, Zagreb, 1992.

BOBAN Ljubo, Kontroverze iz povijesti Jugoslavije, Zagreb, sv. 1 (1987), 2 (1989), 3 (1990)

COLIĆ Mladen, Takozvana NDH 1941, Beograd, 1973.

CRLJEN Danijel, Naš poglavnik, Zagreb, 1943.

CVRLJE Vjekoslav, Vatikan u suvremenom svijetu, Zagreb, 1980.

DUSPER Zvonimir, U vrtlogu Bleiburga, Rijeka, 1993.

GIRON Antun - STRČIĆ Petar, Poglavnikovom Vojnom uredu, Rijeka, 1993.

HORVAT Rudolf, Hrvatska na mučilištu (pretisak), Zagreb, 1992.

Hrvatska 1941. - Okrugli stol, Časopis za suvremenu povijest 1-3/1991.

JAREB Jere, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires, 1960. (domovinsko izdanje, Zagreb, 1995.)

JAREB Jere, Zlato i novac Nezavisne Države Hrvatske izneseno u inozemstvo 1944. i 1945., Zagreb, 1997.

JAREB Jere, Državno gospodarstveno povjerenstvo Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb, 2001.

JELIĆ-BUTIĆ Fikreta, Ustaše i NDH, Zagreb, 1978.

JELIĆ-BUTIĆ Fikreta, Četnici u Hrvatskoj 1941-1945, Zagreb, 1986.

Jubilarni zbornik Hrvatske revije 1951.-1971., München-Barcelona, 1976.

JURČEVIĆ Josip, Nastanak jasenovačkog mita, Zagreb, 1998.

KATALINIĆ Kazimir, Argumenti - NDH, BiH, Bleiburg i genocid, Zagreb, 1993.

KISIĆ-KOLANOVIĆ Nada, Vojskovođa i politika, Zagreb, 1997.

KISIĆ-KOLANOVIĆ Nada, Ministar urotnik Mladen Lorković, Zagreb, 1998.

KISIĆ-KOLANOVIĆ Nada, NDH i Italija, Zagreb, 2001.

- KOŠUTIĆ Ivan, Hrvatsko domobranstvo u drugom svjetskom ratu, Zagreb, sv. 1 (1992), sv. 2 (1994).
- KOŠUTIĆ Ivan, Rađanje, život i umiranje jedne države - 49 mjeseci, Zagreb, 1997.
- KRIŠTO Jure, Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska, Zagreb, 1998.
- KRIŠTO Jure, Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska - dokumenti, Zagreb, 1998.
- KRIZMAN Bogdan, Pavelić i ustaše, Zagreb, 1988.
- KRIZMAN Bogdan, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Zagreb, 1980.
- KRIZMAN Bogdan, Ustaše i Treći Reich, sv. 1, 2, Zagreb, 1983.
- KRIZMAN Bogdan, Pavelić u bjekstvu, Zagreb, 1986.
- KUSTIĆ Živko, Stepinac, Zagreb, 1991.
- KVATERNIK Eugen Dido, Sjećanja i zapažanja 1925.-1945., Zagreb, 1995.
- MAČEK Vladko, Memoari, Zagreb, 1992.
- MANDIĆ Dominik, Hrvati i Srbi - dva stara različita naroda, Zagreb, 1990.
- Matica hrvatska 1842-1962, Zagreb, 1963 (Jakša Ravlić, Povijest Matice hrvatske, str. 9-270)
- MATKOVIĆ Hrvoje, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature, Zagreb, 1972.
- MATKOVIĆ Hrvoje, Suvremena politička povijest Hrvatske, Zagreb, 1993. (drugo izdanje 1995; treće 1999.)
- MATKOVIĆ Hrvoje, Svetozar Pribičević - ideolog, stranački vođa, emigrant, Zagreb, 1995.
- MATKOVIĆ Hrvoje, Povijest Jugoslavije, Zagreb, 1998.
- Međunarodni ugovori NDH, 1941., 1942., 1943., Zagreb 1941., 1942., 1943.
- MOŠKOV Ante, Pavelićeva doba, Split, 1999.
- MUŽIĆ Ivan, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb, 1988.
- MUŽIĆ Ivan, Pavelić i Stepinac, Split, 1991.
- NiKOLIĆ Vinko, Pred vratima domovine, Buenos Aires, sv. 1 (1965), sv. 2 (1967); domovinsko izdanje, Zagreb 1995.
- NIKOLIĆ Vinko, Tragedija se dogodila u svibnju, domovinsko izdanje, Zagreb, 1995.
- OBRKNEŽEVIĆ Miloš, Razvoj pravoslavlja u Hrvatskoj i Hrvatska pravoslavna crkva, p. o. Hrvatska revija, Barcelona-München, 1979.
- PAVELIĆ Ante, Doživljaji I., Zagreb, 1996.; Doživljaji II., Zagreb, 1998.
- PEKIĆ Petar, Postanak NDH, Borba za njeno oslobođenje i rad na unutrašnjem ustrojstvu, Zagreb, 1942.
- PERŠEN Mirko, Ustaški logori, Zagreb, 1966; drugo izdanje 1990.
- POŽAR Petar, Hrvatska pravoslavna crkva u sadašnjosti i budućnosti, Zagreb, 1996.
- RADELIĆ Zdenko, Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950., Zagreb, 1996.
- ROJNICA Ivo, Susreti i doživljaji, München-Barcelona, sv. I (1969), II (1983); drugi svezak objavljen i u Zagrebu 1994.
- ŠEPIĆ Dragovan, Vlada Ivana Šubašića, Zagreb, 1983.
- ŠIDAK Jaroslav, Sveučilište za vrijeme rata i okupacije 1941-1945, Spomenica u povodu 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1969.
- TOMAŠEVIĆ Jozo, Četnici u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1979.
- TUĐMAN Franjo, Bespuća povijesne zbiljnosti, Zagreb, 1990.
- TUĐMAN Franjo, Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, Zagreb, 1993.
- Ustaše - dokumenti o ustaškom pokretu (priredio Petar Požar) Zagreb, 1995.
- VOJINOVIĆ Aleksandar, NDH u Beogradu, Zagreb 1995.

VOJINOVIĆ Aleksandar, Nije sramota biti Hrvat, ali je peh, Zagreb, 1999.
ŽERJAVIĆ Vladimir, Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga, Zagreb, 1992.

BILJEŠKA O AUTORU

HRVOJE MATKOVIĆ rođen je u Šibeniku 12. oktobra 1923. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Šibeniku, a studij povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je 1947. Sa suprugom Marijom rod. Škunca, profesoricom biologije, živi u Zagrebu.

Kao profesor radio je na Učiteljskoj školi u Petrinji (1948-54) i u XIII. gimnaziji u Zagrebu (1954-56). Bio je kustos u Povijesnom muzeju Hrvatske, a od 1967. savjetnik za nastavu povijesti u Zavodu za prosvjetno-pedagošku službu SR Hrvatske. Od 1972. do 1990. predavao je na Fakultetu političkih znanosti, a od umirovljenja 1990. na Fakultetu kriminalističkih znanosti u Zagrebu i zatim na Hrvatskim studijima kao ugovorni predavač.

Od završetka studija bavi se znanstveno-istraživačkim radom, a službovanje u školi privuklo ga je i izučavanju metodike i pedagogije. Objavio je veći broj priloga iz metodike nastave povijesti. Za rad na udžbeničkoj literaturi i unapređivanju nastave povijesti nagrađen je Nagradom *Davorin Trstenjak*.

Objavio je niz rasprava o hrvatskim političkim strankama. Godine 1971. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu obranio je disertaciju *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature* (objavljena kao posebna knjiga u izdanju Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu). Sudjelovao je i u radu znanstvenih skupova u zemlji i inozemstvu.

Osim doktorske disertacije, koja je objavljena 1972., i brojnih znanstvenih i stručnih rasprava, objavio je knjige: *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1993. (drugo izdanje 1995., treće 1999.); *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994.; *Svetozar Pribičević, ideolog - stranački vođa - emigrant*, Zagreb 1995.; *Šibenska županija, priručnik za zavičajnu nastavu*, Zagreb 1995.; *Povijest Jugoslavije*, Zagreb 1998.; *Povijest Hrvatske seljačke stranke*, Zagreb 1999.; *Mala ilustrirana hrvatska povijest (crteži Dragutin Trumbetaš)*, Zagreb 2001. (jp)